Пенка Пейковска

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА МИГРАЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ 1912 – 1944 Г.

Институт за исторически изследвания при БАН

Penka Peykovska

DEMOGRAPHIC ASPECTS OF MIGRATIONS IN BULGARIA 1912 – 1944

Institute for Historical Studies
Sofia, 2019

Пенка Пейковска

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА МИГРАЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ 1912 – 1944 Г.

Институт за исторически изследвания при БАН
София, 2019

© Пенка Иванова Пейковска, автор, 2019
© Жеко Алексиев Алексиев, художник на корицата, 2019
ISBN 978-954-2903-37-6

Посвещавам тази книга на майка ми
Мара Христова Пейковска

Съдържание

Предговор / 13

Част първа. Външна миграция в България / 23

1. Външномиграционни политики на централната власт в България и тяхното въздействие върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението по време на войните и през 20-те години на XX в. / 23

1.1. Задачи и извори на изследването / 24

1.2. Миграционна ситуация / 35

1.3. Външномиграционни политики / 43

Имиграционни политики по решаването на проблемите с българите бежанци / 44

Имиграционни политики, засягащи руските и арменските бежанци / 56

Емиграционни политики по изселване на гръцкото и турското население / 62

Външномиграционни политики, засягащи трудовата миграция / 65

1.4. Количествени измерения на въздействието на българските външномиграционни политики върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението / 73

Етническа структура на имиграционния поток и нейното въздействие 73

Динамика на имиграционните потоци / 89

Пространствена насоченост на бежанските потоци от българско етническо население / 93

Концентрация на бежанците и имигрантите / 114

Въздействие на политиките, засягащи трудовата имиграция / 119

Въздействие на споразуменията за размяна на население с Гърция и Турция / 120

Въздействие на Закона за емиграцията върху обема на трудовата емиграция / 126

1.5. Заключение / 133

2. Външната миграция през 30-те години на XX в. до 1944 г. – със специален поглед към текущата демографска статистика / 137

2.1. Информационни качества на текущата демографска статистика / 137
2.2. Емиграция / 141
Динамика на емиграционния процес / 141
Етнически състав на емиграционния поток / 145
Изселване на турско население / 148
Емиграционно поведение на евреите / 159
Отраслова заетост на емигрантите / 165
Градинарска емиграция / 167
Изходни точки на емиграционния поток / 175
Дестинации на емиграционния поток / 184
2.3. Имиграция / 187
2.4. Заключение / 194

Приложение 1: Административно–териториално деление на България през 1910–1947 г.: окръзи/области, околии / 196

Част втора. Вътрешна миграция в България / 200

1. Историографски ракурс и статистически извори / 200
2. Фактори на вътрешната миграция / 206
3. Вътрешна миграция на местното население – по данните от преброяванията за месторождение в страната / 217
Особености на статистическите данни / 217
Обхват и динамика на вътрешната миграция / 220
Вътрешна миграция и пол / 222
Административна отдалеченост на вътрешномиграционните потоци / 223
Вътрешна миграция по местонаправление / 227
Етноспецифики на вътрешната миграция / 230
Пространствена насоченост на вътрешномиграционните потоци / 237
Социално-икономически профил на вътрешномигриращото местно население от българския етнос / 243
4. Вътрешна миграция на българите бежанци според „Разпределение на временно настанените от Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства бежански семейства на постоянно местожителство“ / 250
5. Заключение / 252

Част трета. Миграция и урбанизация в България по данните от преброяванията за градското население и месторождението му в страната и в чужбина / 255

1. Как да разбираме урбанизацията? / 256
2. Историографски поглед към проблематиката / 259
3. Преброяванията като статистически извор за ролята на миграцията в урбанизацията, изследователски подходи и задачи / 262
4. Приносът на миграцията за урбанизационния процес / 267
   Приносът на мигриращите мъже и жени / 273
   Етно-приноси / 276
   Приносът на миграцията към малките и големите градове / 282
5. В каква степен урбанизацията чрез миграция е свързана с индустриализацията? 288
6. Пространствени измерения на урбанизацията чрез миграция / 294
7. Заключение / 298

Приложение 2. Брой на местните, вътрешните и външните мигранти в градовете с население над 10.000 души, налично население, 1910, 1926, 1934 г. / 301

Послеслов / 304

Списък на графиките, картосхемите и таблиците / 310

Извори и литература / 316

Резюме на английски език / 345

Contents

Preface / 13

Part One. External Migration in Bulgaria / 23

1. External Migration Policies of the Central Authority in Bulgaria and Their Impact on the Mechanical Movement and Territorial (Re) Distribution of the Population during the Wars and in the 1920s. / 23

1.1. Tasks and Sources of the Research / 24
1.2. Migration Situation / 35
1.3. External Migration Policies / 43
Immigration Policies for Solving the Problems with the Refugees of Bulgarian Ethnic Origin / 44
Immigration Policies Affecting Russian and Armenian Refugees / 56
Emigration Policies Concerning the Emigration of the Greek and Turkish Populations / 62
Labour Migration Policies / 65
1.4. Quantitative Dimensions of the Impact of Bulgaria's External Migration Policies on the Mechanical Movement and Territorial (Re)Distribution of Population / 73
Ethnic Composition of Immigration Flow and Its Impact / 73
Temporal Dynamics of Immigration Flows / 89
Directions of Refugees' Inflows of Ethnic Bulgarians / 93
Concentration of Refugees and Immigrants / 114
Impact of Policies on Labour Immigration / 119
Impact of Conventions Concerning Population Exchange with Greece and Turkey / 120
Impact of Emigration Act on the Volume of Emigration / 136
1.5. Conclusions / 133

2. External Migration in the 1930s until 1944 – with a Special Reference to the Current Demographic Statistics / 137

2.1. Information Quality of Current Demographic Statistics / 137
2.2. Emigration / 141
Temporal Dynamics of Emigration / 141
Ethnic Composition of Emigration Flow / 145
Emigration of Turks / 148
Jews' Emigration Behaviour / 159
Emigrants' Sectoral Employment / 156
Market Gardeners' Emigration / 167
Exit Points of Emigration Flow / 175
Destinations of Emigration Flow / 184
2.3. Immigration / 187
2.4. Conclusions / 194

Supplement 1: Administrative-Territorial Division of Bulgaria in 1910–1947: Counties, Districts / 196

Part Two. Internal Migration in Bulgaria / 200

1. Historiographical Issues and Statistical Sources / 200
2. Factors of Internal Migration / 206
3. Internal Migration of Native-Born Population in the Light of Census Birthplace Data / 217
Features of Statistical Data / 217
Volume and Dynamics of Internal Migration / 220
Internal Migration by Sex / 222
Administrative Remoteness of Internal Migration Flows / 223
Internal Migration by Destination / 227
Ethnic Internal Migration / 230
Direction of Internal Migration Flows / 237
Socio-Economic Profile of the Internal Migrants of Bulgarian Ethnicity / 243
4. Internal migration of Bulgarian refugees according to the "Distribution Refugee Families Having Been Temporarily Accomodated by the Directorate General of Labor Agricultural Farms to Permanent Residence" / 250
5. Conclusions / 252

Part Three. Migration and Urbanization in Bulgaria in the Light of Census Data on the Urban Native- and Foreign-born Population / 255

1. How to understand urbanization? / 256
2. A Historiographic View on the Issue / 259
3. Censuses as a Statistical Source for the Role of Migration in Urbanization, Research Approaches and Tasks / 262
4. The Contributions of Migration to Urbanization / 267
   - The Contribution of Migrating Men and Women / 273
   - The Contribution of the Ethnicities / 276
   - The Contribution of the Small and Big Towns/Cities / 282
5. To What Extent was Urbanization through Migration Related to the Industrialization? / 288
6. Spatial Dimensions of Urbanization through Migration / 294
7. Conclusions / 298

Supplement 2. Number of the Native-borns, Internal and External Migrants in Towns/Cities with Population over 10 000, de facto population, 1910, 1926, 1934 **/ 301**

Afterword / 304

List of Charts, Maps, and Tables / 310

Sources and Literature / 316

Summary / 345

ПРЕДГОВОР

Миграциите на населението са били постоянен спътник на човечеството в неговата история и често пъти са определяли съдбините на някои народи. В научните среди е широко разпространено виждането, че „движението" на населението (разбира се, не само механичното или миграцията, но и естественото или раждаемостта, смъртността, брачността и бракоразводността) е от фундаментално значение за ретроспекция и проспекция. В този смисъл анализът му може да окаже важна услуга за разбирането на развитието на обществото в миналото и в настоящето, както и да постави основите за вземане на решения по отношение на бъдещето[1]. Днес, темата за миграциите и бежанските потоци и в локалните, и в глобалните им аспекти е изключително актуална поради главоломно нарастващия брой на мобилните хора. За по-малко от десетилетие броят на международните мигранти в света се е увеличил от 221 милиона през 2010 г. до 272 милиона през 2019 г., като над една трета от тях живеят в Европа.[2] Имайки предвид, че промените в демографските процеси като цяло и в частност в миграционните процеси, не въздействат веднага върху човешката популация, бихме парафразирали думите на римския мислител философ Цицерон, че осмислянето на социалната роля на историческата демография я превръща в „учителка" за оцеляването на народите, макар практиката да показва, че народите, в това число и ние българите, трудно се учим от грешките на историческото минало, трудно използваме неговите поуки.

Днес, в Европейския съюз България се позиционира като страна на емиграция и по демографски потенциал е шестнадесета по ред, а населението ѝ представлява 1.4%. През 2015 г. в една класация на Организацията на обединените нации тя бе подредена сред единайсетте държави с най-бързо намаляващо население (наред с Молдова, Босна и

[1] Hofsten, E. Demography as Historical Discipline. European Demographic Information Bulletin, Vol. 1, No. 1 (1970–1971), pp. 1, 6.

[2] Последни статистически данни на Организацията на обединените нации от септември 2019 г. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/MigrationStock 2019 _Wallchart.pdf (17.09.2019)

Херцеговина, Румъния, Украйна, Сърбия, Хърватия, Латвия, Япония, Унгария и Литва). И през същата тази година страната ни бе засегната от безпрецедентна бежанска вълна, предизвикана от гражданската война в Сирия, военните конфликти в Ирак, Афганистан, Африка, действията на „Ислямска държава“, в която се оказа основно транзитна дестинация, докато се търсеха отговори на въпросите искаме ли и можем ли да приемем бежанците, а и желаят ли те да останат тук. Идеята за тази книга се роди именно тогава от известни асоциации с демографската ситуация в България през второто и третото десетилетие на XX в. Работата по темата започнахме с две студии – за бежанците и имигрантите през 20-те години на XX в. в България и сродната ѝ по съдба след Първата световна война Унгария; търсехме паралели, искахме да „развием“ проблема за войната и миграцията с поглед сто години назад... И със средствата на науката за (динамиката на) населението... Още повече защото досега миграциите на населението, осъществили се в България между 1912 и 1944 г., са изучавани чрез методите на хуманитарните науки. В наше време визираната проблематика представлява особен интерес за етнолозите, социолозите и лингвистите, които подхождат към темата от гледна точка на процесите на акултурация, адаптация и интеграция на мигрантите в новата среда. Що се отнася до историците, задълбочаването в историописа показа, че вниманието им е насочено изключително към международните миграции. Част от тях интерпретират историята на гурбетчийството, българските, руските и арменските бежанци, българската политическа емиграция след Септемврийското въстание от 1923 г., изселванията от България на турско, гръцко, еврейско (и друго) население; друга част разглеждат проблема с оглед на историята и дейността (политическа, икономическа и културна) на вече създадените вследствие на емиграционни движения български общности в чужбина. Налице са множество научни съчинения, посветени на бежанските вълни към България по време и вследствие на Балканските войни и на Първата световна война. Този научен интерес е непрекъснат още от времето, когато се случват самите исторически събития, и продължава до нашето съвремие. А през последните десетина–петнайсет години може да се каже, че той изживява своя ренесанс. В същото време недостатъчно е вниманието към развитието на вътрешните миграционни процеси, тъй като се изхожда

от презумпцията, че то е минимално или стагниращо (и характерно за периода на държавния социализъм).

Историята на миграциите в България от 1912 до 1944 г. не е изучавана от демографска гледна точка – с редки изключения и то за външните миграции. Тук няма да се спираме в детайли върху историографията на изучаваната проблематика, защото това е направено тематично в отделните части на труда; ще споменем само първопроходците. Първата обобщаваща разработка за външните миграции е изготвена от Петър Въжаров и е обнародвана (без автор) в списание „Статистически известия“ през 1934 г. под заглавие „Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително“[3]. Тридесет години по-късно в класическия си труд „Населението на България, 1880–1980. Демографско-исторически очерк“ (претърпял две издания[4]) А. Ю. Тотев прави количествен „преглед“ на историческото развитие на външните миграции в България. Тъй като териториалните граници на страната се изменят шест пъти, за да станат данните сравняеми съобразно с актуалните граници, той преизчислява броя на населението, изселванията и заселванията по години – веднъж, ретроспективно, за периода 1940–1880 г., и втори път, прогностично, до 1980 г.

През последното десетилетие историческото минало на външните миграции в България привлече изследователския интерес на ново поколение учени-хуманитари, които изучават в дълбочина отделни техни аспекти от историко-демографска гледна точка и чрез методите на историческата демография[5].

---

[3] Статистически известия, 1934, № 5, с. 229–241.

[4] В „Годишник на Софийския университет, Юридически факултет“, 1968, кн. 2, с. 1–60. В списание „Статистика“ е обнародван съкратен вариант със заглавие „Външна и вътрешна миграция на населението в България. Демографско-статистически очерк“ (1968, № 2, с. 38–48).

[5] Манасиева, И. Грамотность болгар Российской империи по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 года. – In: Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries. Eds. Peykovska, P., G. Demeter. Bp., 2013, pp. 96–102; Мучинов, В. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). С., 2013; Пейковска, П. Българските общности в Унгария през XIX–XX в. Миграциии историко-демографска характеристика. С., 2011; Стойчева, Ст. Гурбетчийството като фактор в развитието на Българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – Македонски преглед, XXX,

Най-общото впечатление, което оставя историописът на проблематиката за изследвания тук период е, че за българските учени интерес представляват предимно имиграциите на население в България – може би, защото през целия XX в. те имат количествено преимущество над емиграциите единствено за периода на войните от второто десетилетие на века до средата на 20-те години. Сред тези имиграционни движения повече са привличали вниманието на нашите учени съдържащите се в тях потоци от български бежанци или просто реемигранти от изселило се преди това местно население с друга етническа принадлежност (предимно български турци), или пък чужденци, чиито представители са допринесли за изграждането на третата българска държава – руси и чехи. Затова наличието на споменатите „бели полета“ бе другия първоначален подтик да обърнем поглед към изучаването на миграциите тъкмо през периода 1912–1944 г. Немаловажна бе и значимостта на периода с оглед на количествените измерения на външномиграционните процеси, оценени дори и от западните автори, макар и съвсем семпло. Своеобразен стимул за „разработката на този период“ бе и фактът, че в така популярните през последните две десетилетия в историографията обобщаващи трудове върху историята на миграциите в Европа (за света – да не говорим) България присъства в редки случаи с няколко изречения, посветени тъкмо на „движението“ на българите бежанци през 20-те години. Всъщност историята на международните миграции в България през периода от възстановяването на Третата българска държава през 1877–1878 г. до края на Втората световна война е до голяма степен история на входни и изходни бежански потоци. Що се отнася до притока на българи бежанци, изучаван тук, то той е продължение на тяхното изселване от териториите, останали под Османско владичество, има своя висок връх след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., но достига кулминацията си през Балканските войни.

2007, № 4, с. 47–76; Щерионов, Щ. Миграцията на гръцкото население, обитаващо българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.), Изд. Фабер, 2009; Peykovska, P. Literacy and Illiteracy in Austria-Hungary. The Case of Bulgarian Migrant Communities. – Hungarian Historical Review, 2014, N 3, pp. 683–511; Stoytcheva, S. The Role of Seasonal Labor Migration in the Divorce Patterns of the Bulgarian Population in Macedonia according to Data of the Bulgarian Exachate, 1892–1912. – In: Regions, Borders, Societies…, pp. 89–95; и др.

Другият открояващ се и икономически значим външномиграционен поток е този на гурбетчийте. И на края, но не на последно място, бяхме любопитни да узнаем дали, доколко и как тези значителни миграционни потоци имат „демографски“ ефект днес, сто години по-късно.

И така, в настоящия труд изучаваме миграциите на население от чужбина към България и от България към чужбина, както и вътре в страната (тоест външната/международната и вътрешната миграция), анализирайки обнародваните преброявания и текуща статистика.

Хронологическите му граници „покриват“ времето на войните през XX в. – Балканските войни, Първата и Втората световна война, и междувоенния период. Годините 1912 и 1944 г. са до известна степен условни граници, тъй като де факто крайните времеви точки на изучавания период се предопределят от времето на създаване на първото и последното използвано преброяване –1910 и 1946 г.

Основната ни цел е да разкрием същността на характерните за епохата и отделни специфични или слабо проучени миграционни процеси и явления в страната през призмата на споменатите официални статистически извори, изтъквайки особеностите на информацията им. Основателна причина да предприемем точно тяхното проучване стана обстоятелството, че според установената в наши дни сравнително устойчива йерархия на източниците, съдържащи данни за миграцията, именно преброяванията и текущата статистика представляват двата най-важни вида извори.[6] И това е така, защото само по сведенията на преброяванията например може да се анализира съставът на населението по двете категории – мигранти и немигранти в съчетание с различни признаци като пол, народност, възраст и пр. Всъщност тези два вида исторически извори залегнаха в основата на настоящото изследване заради потенциалните си възможности като носители на ретроспективна ин-

[6] Тяхното значение нараства особено след като в съответствие с препоръките на Организацията на обединените нации през 1960–1970 г. в повечето страни преброителният анкетен лист включва въпрос за месторождението. Вж. още: Моисеенко, В. М. Миграция населения в переписях России и СССР. – Вопросы статистики, 1997, № 3, с. 30–37, http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0469/student01.php (04.03.2018); Моисеенко, В. М. Внутреняя миграция населения. М., 2004, с. 63–64, 102–150; Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses. Draft as of 1 March 2017. UN, New York, 2017.

формация. Същността им като исторически извори се крие в начина, по който е акумулирана тяхната ретроспективна информация. Държавата провежда преброявания и води текуща статистика с цел да се създаде различима съвкупност от население, която да бъде направена обект на политики и правни процедури. Тези статистики съдържат деление на населението на дадена страна по различни маркери за колективна идентичност и са привилегирован източник на знания за обществото – за неговата численост, състав, разпределение, движение, образование, заетост, здравно състояние и пр. В този смисъл те представляват мощен капитал, защото знанието за населението позволява на тези, които го притежават да познават най-добре обществените условия и съответно да управляват ефективно[7]. Според Бенедикт Андерсън ролята на статистиката – специално тази на преброяванията – в упражняването на държавния контрол намира ярка илюстрация в колониалните владения. Неслучайно в книгата си „Въображаеми общности“ той определя преброяванията като един от първите механизми на функционирането на колониалната държава, изтъквайки ключовия момент в тях – да се установят различията, да се прокарат границите и правителствата да придобият способността да различават „народите, регионите, религиите, езиците“ сред подвластното население[8].

За целите на разработката използваме хронологичен и пространствен подход. Най-широко прилагаме количествените методи на изследване, които в световната наука, включително в хуманитаристиката, имат половин вековна традиция.[9] При количествения анализ се оперира с определени числени показатели, формира се система от числени характеристики на изучаваните обекти, явления и процеси, които се

[7] Тишков, В. Переписи населения и конструирование идентичностей. http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/kollektivn/na_puti_k_/perepisi_n.html# (28.05.2015).

[8] Anderson, B. Imagined Communities. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso, 1991, p. 184.

[9] За пръв път те са използвани в САЩ през 60-те години на XX в. (в Междууниверситетския консорциум по политически изследвания в Ан-Арбор), после в Швеция (в Упсалалския университет), в Германия (в Кьолнския университет), в Русия (в Московския държавен университет). Вж.: Криворученко, В. К. О количественных методах в исторических исследованиях. – Знание. Понимание. Умение, 2009, № 2, с. 96. o-kolichestvennyh-metodah-v-istoricheskih-issledovaniyah.pdf (30.03.2015)

подлагат на определена математическа обработка и се създава база за разкриване на количествените измерения на дадено качество. Той ни позволява да установим абсолютните и относителните параметри на изследваните свойства на явленията и процесите, да откроим степента и силата на техните проявления. Прилагаме го тук, тъй като ефективността му е най-голяма тъкмо в изучаването на масовите явления и процеси, включващи големи съвкупности от обекти с разнообразни свойства – каквито са демографските и в частност миграционните.[10] Разбира се, сме наясно, че количественият анализ има и своите минуси, като например, характерното за него усредняване на данните, което е съпроводено със загубата на информация и може да доведе до прекалено абстрахиране.

Освен колчествените методи в труда е приложен също изследователският метод на изворознанието – във всяка отделна част е направен кратък извороведски анализ на използваните там статистически извори, имащ за цел да установи информационните им възможности за получаване на фактологическа информация за миграционните процеси в България.[11]

До изводите за характера на миграционните процеси и за тенденциите в тях, основаващи се на анализа на преброяванията, достигаме като сравняваме статистическите данни от няколко последователни преброявания, отразяващи състоянието на населението по различни критерии. В случая са налице бази от данни за населението в България, които използваме за „измерване“ на миграционните процеси поради липса на специална, текуща (по години и месеци) статистика за миграцията (такава у нас съществува само за външната миграция за периода от 1931 до 1943 г.), а именно сведенията за:

○ месторождение в корелации с поданство, народност, дислокация и отдалеченост от мястото на преброяването (последните две също

[10] Количественные методы в исторических исследованиях. Под ред. И. Д. Ковальченко. М., 1984, с. 8–21.

[11] Данилевский, И. Н., В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998, с. 122, 143.

http://window.edu.ru/resource/215/42215/files/p1s3.pdf (14.05.2019)

по градове–села и териториално-административни единици – окръзи и околии), и за

- поданство в корелация с дислокация (градове–села и по окръзи).

Тъй като (както видяхме по-горе) в българската статистическа практика регистрирането на външната миграция започва късно, преброяванията на населението представляват ценен извор за изучаването на миграционните движения до 30-те години. По отношение на визираната тук проблематика те предоставят информация за обема на миграционните потоци и дават възможност да се установи динамиката на миграционните процеси, проследявайки промените в количествения им състав от преброяване до преброяване. Този вид данни имат известни ограничения: те не посочват кога точно се е появила миграция, изключват всички миграционни движения в интервалите между преброяванията, както и движението на тези, които са напускали и са се връщали, тоест не „говорят“ за миграционните потоци в двете посоки, нито пък за променливите характеристики на тези потоци.

В процеса на работа извлечената от статистиката ретроспективна информация интерпретираме като използваме научните резултати от досегашните проучвания, имащи отношение към изследваните миграционни процеси и явления. Тук държим да подчертаем, че задачата ни не е да обобщаваме или преосмисляме вече написаното по темата за миграциите през изучавания период (макар на отделни места това да е направено), а по-скоро да реконструираме неизвестното за тях въз основа на статистическите извори и в крайна сметка чрез методите на количествения анализ, зад променящите се във времето и пространството количествени показатели „да разчетем“ характеристиките на миграционните процеси и явления.

Трудът се състои от три части, посветени съответно външната/международната и на вътрешната миграция, и на тяхната свързаност с друг типичен демографски процес – урбанизацията. Отделните му части имат своя структура, въведение, заключение, анализ на историописа, извороведска характеристика, разяснения за използваната методология и пр. По тази причина тук ще изтъкнем само следните най-общи положения:

- Редица важни и второстепенни аспекти от историята на миграциите в България са засегнати повече или по-малко в голям брой бъл-

гарски (а и в някои чуждестранни) научни трудове по политическа и стопанска история, по история на културата. Там това е направено от гледна точка на историческите процеси и събития, историята на институциите, биографиите на отделните личности – мигранти и пр. В настоящата разработка обект на изследване са мигрантите като маса – така, както присъстват в статистическите извори.

o Демографските аспекти на външните и вътрешните миграции изучаваме не изолирано, а като взаимносвързвани, включително с други миграционни дейности, демографски и социално-антропологически процеси и явления, протичащи в страната-приемник или в изпращащата страна.

И накрая някои терминологични уточнения (макар част от тях да са направени в самото изложение).

Под вътрешни миграции разбираме тези, които се осъществяват в границите на дадена дръжава, а под външни – когато мигрантите пресичат държавните граници, което е свързано с промяна в техния статут. Външните миграции биват два основни типа: едните са излизане на население от родната страна навън, отиване в чужбина, в друга държава (или емиграция) за по-дълъг или по-кратък период на местожителство по политически, икономически или други причини; и другите, приток на население отвън, от чужбина в посока към родната страна (или имиграция) – за работа, учение и пр. Характерът на тези движения на населението е в най-тясна връзка с актуалните за съответното историческо време икономически условия. Биват постоянни, временни, сезонни, доброволни, принудителни. Съществуват теории, които специално разработват и обясняват детерминантите на миграциите. Според тях миграционните фактори са два основни типа.[12] Едните са т. нар. „тласкащи, бутащи“ миграцията фактори (push factors), които засягат изпращащата страна; такива могат да бъдат високата гъстота на населението, лошите образователни условия, природните бедствия, липсата на икономически възможности, бедността, войните. Другите са т. нар. „притеглящи, привличащи“ миграцията фактори (pull-factors); те зася-

[12] Lee, E. A Theory of Migration. – Demography, Vol. 3 (1966), pp. 47–57; Lewis, G. Human Migration: a Geographical Perspective. London, 1982.

гат страната–приемник и включват по-добрите възможности за работа, наличието на достатъчно обработваема земя, социалната свобода и др.

За мигранти считаме не само лицата, които временно се преселват с цел прехранване чрез наемен труд, а въобще всички, които влизат в или излизат от страната, заселват се или се изселват вътре в страната без оглед за начина за добиване на доход и прехрана и включително бежанците – така, както те са били третирани в епохата, която изучаваме.

Миграционната ситуация възприемаме като развитието на миграционните процеси и състоянието на миграционните явления, които пък са резултат от влиянието на различни политически, икономически, социални, исторически и други фактори.

В анализираните тук преброявания на населението за ромите е използвано названието „цигани“.

В таблиците румънците фигурират като „ромъни“ – според използваното в препрояванията название.

Статистическите данни използваме без корекции с оглед на промените в териториалните граници на държавата и в административно-териториалното деление на страната, на раждаемостта, смъртността и пр.

Част първа

ВЪНШНА МИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

1. Външномиграционни политики на централната власт в България и демографският им ефект върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението по време на войните и през 20-те години на XX в.

Времето на войните от второто десетилетие на XX в. е разграничителен период в историята на външните миграции: те слагат край на „века на либералните масови миграции“ и поставят началото на „века на бежанците“[1]. Тогава се променя фундаментално връзката между държавата и външните миграции като се засилва намесата на последните в тях.

Балканските войни, Първата световна война, разпадането на Австро-Унгария, Гражданската война в Русия и процесите на формиране на национални държави в Централна, Централна Източна и Югоизточна Европа предизвикват масови принудителни и бежански миграции. Формирани са четиринадесет нови държави и 11 000 км нови външни граници в Европа[2], бившите малцинства стават мнозинства. Масовите бежански движения придобиват невиждани размери. В средата на 20-те години на XX в. в следвоенна Европа има около 9,5 милиона бежанци – сред тях: принудително преместени или разменени турци, гърци и българи, подлежащи на репатриране поляци, прогонени от различни части на Европа руснаци, украинци, унгарци и германци.[3] Много от

[1] Bade, K. J. Migration in European History. Blackwell Publishing Ltd., 2003.

[2] Пак там, 181.

[3] Marrus, M. R. The Unwanted. European Refugees form the First World War Through the Cold War. Philadelphia, 2002, 49, pp. 51–52.

по-ранните вътрешни миграции се превръщат в международни задгранични миграции.

След Първата световна война започва нов период в международните миграции. Предприемат се ограничения, които слагат край на свободното движение на работната сила между държавите. Първи САЩ се отказват от либералната имиграционна политика.

В Европа през 20-те години държавната намеса в задграничните миграции достига безпрецедентни размери и интензивност[4]. Миграционните процеси са повлияни от политиките на трудовите пазари в посока към национална изолация. Регулацията и контролът върху чуждата работна ръка имат основно значение за държавната намеса, която придобива смисъла на протекционистки метод за ограничаване на достъпа до пазара на труда[5]. Налице са различия в разбиранията на отделните държави, приемащи и излъчващи мигранти. По отношение най-вече на сезонната миграция приемащите страни започват да определят предварително броя на имигрантите, които ще допускат ежегодно.

1.1. Задачи и извори на изследването

Впечатляващите с числеността си и съдбосни за българския етнос, нация и държава външномиграционни процеси и явления през периода на войните от второто десетилетие на XX век до края на 20-те му години и изключително важната роля, която имат държавните политики в тяхното развитие, е причината поради която в тази първа част на изследването изучаваме именно въздействието, което политиките свързани с външната миграция, имат върху механичното движение и териториално (пре)разпределение на населението. Да поясним, че под такива политики разбираме съвкупност от виждания, подходи и инициативи за проектиране и управление на емиграцията и имиграцията. Спираме се на външномиграционните политики на централната власт в България, тъй като българската държава е силно централизирана и тъкмо те са водещи. (Решенията на местната власт обикновено минават за одобре-

[4] J. Bade, цит. съч., с. 165–166.

[5] Пак там, с. 184.

ние или потвърждение през държавните представители на регионално равнище). Обект на нашия изследователски интерес са количествените измерения на влиянието им върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението в България. Самите политики (и отнасящите се до реализирането им мерки и мероприятия), които засягат и влияят върху вида, характера, посоките и количествените параметри на външномиграционните процеси представяме обобщаващо, тъй като под различни форми в научната литература повечето от тях са вече изследвани задълбочено във връзка с дейността на отделни български правителства, с общата външна политика на страната, с бежанските проблеми, с българските малцинства зад граница, с етническите групи и малцинства в България, с българската правна история, и др. Тук те ни интересуват от гледна точка на въздействието им върху емиграционните и имиграционните потоци и разселването на имигрантите във вътрешността на страната. Разглеждаме ги в два аспекта – външнополитически и вътрешнополитически, като и двата включват, освен политики за контрол на външномиграционните процеси, също така и политики за първоначално устройване на мигрантите.

С настоящото проучване на тази проблематика бихме желали да дадем поглед отвътре за начините, по които политиките на централната власт у нас оформят миграционните процеси при взаимодействието им със структурните миграционни детерминанти в приемащите страни, да установим каква е ролята на държавата в миграционните процеси, дали и как България като приемаща и изпращаща мигранти държава оказва влияние върху размера, посоката и естеството на международната миграция в страната, какво и колко голямо е въздействието.

В анализа и преценките си изхождаме от даденостите във външномиграционната ситуация на Балканите. Процесите на разпадане на Османската и Австро-унгарската империя предизвикват и на Балканите раждането на национални държави – наследнички на тези империи, където съществуването на етнически малцинства подхранва националните аспирации за териториални промени. Това е и причината за войните от второто десетилетие на XX в., по време на които се търси ефективен метод за решаване на проблема с малцинствата и за постигане на национална хомогенизация. Правителствата на воюващите страни прилагат етническата политика на „несмесване на на-

родите“ (“unmixing of peoples“), основаваща се на принципа на Лорд Кързън, както и различни принудителни методи и средства (физическо унищожаване на „другия“, отнемане на имуществото, асимилиране). Сред последните най-съществени са външномиграционните. В случая става дума за наличието на единия от видовете насилствени миграции – тези, предизвикани от военни конфликти, когато протичат интензивни насилствени миграционни процеси – веднъж, вследствие на военните действия, на многократните окупации и реокупации на различни райони от Тракия и Македония от страна на държавите-участнички във войните (България, Гърция, Румъния, Сърбия и Турция) и воюващи за тези все още османски територии, и втори път, вследствие на промените в държавните граници. Техни форми са прогонването, изселването, репатрирането на вече влязлото бежанско население, депортацията, и роденатa точно по това време и точно тук на Балканите (задължителна и доброволна) двустранна размяна на население, легитимирана с договори, които по принцип са в съответствие с международното право. По смисъла на казаното е очевидна взаимовръзката между външномиграционните политики и национализма в балканските страни през изучавания период. Те водят етнически диференцирана външномиграционна политика, а политиците (се стремят да) използват емиграцията на инородни етнически елементи и/или имиграцията на еднородни такива като средство за изграждане на нацията.

Българските правителства обръщат вниманието си към външните миграции по редица причини. На първо място, това са проблемите, възникнали вследствие на изключително големия брой бежанци българи (но също руски и арменски бежанци) и обезбългаряването на изконни български територии, останали извън границата на националната държава. На второ място се нарежда значителното количество емигранти – български поданици (задокеанска емиграция). Други импулси за външномиграционните политики дават репатриантите, връщащи се у дома от задокеанските страни, постоянно циркулиращите сезонни мигранти, които представляват потенциална опасност за централната власт, тъй като пренасят разнообразни политически идеи и така възниква необходимост от контрол върху завърналите се. Нужда от регулация на миграцията пораждат и външни фактори: такива са ограниченията

върху имиграцията, наложени в много отвъдокеански държави принудили страните, които я излъчват, да наложат емигрантски квоти, за да се избегне изплащането на разходи, произтичащи от репатрирането на емигранти, на които е било отказано влизане, защитата на трудовите пазари.

Външномиграционните политики на централната власт в България разглеждаме на фона на общата миграционна ситуация в страната в двата, вече споменати аспекта – външно- и вътрешнополитически. Тяхното демографско въздействие показваме чрез различни количествени показатели, основаващи се на данни от български и чуждестранни статистически извори – преброявания на населението и текуща статистика.

За периода на военновременните години, включващ Балканските войни и Първата световна война, трудно могат да се изследват имиграционните и емиграционните потоци, тъй като тогава не се води специална статистика за изселванията и заселванията, а статистиката за естественото движение на населението (раждания и умирания) (която помага да се уточнят количествените параметри на миграцията) е непълна. Статистически извор за количествените измерения на външните миграционни потоци през този период е преброяването на населението в България от 1920 г., по време на което въз основа на месторождението са събирани данни за придошлите в България българи и други етноси – „бежанци и имигранти“ (налично население) след 1912 г. Съществува и вариант на тази статистика, отнасящ се за населението, съставляващо домакинствата, който е преизчислен през 1926 г. (във връзка с направеното тогава преброяване на населението) съобразно административно-териториалните промени, настъпили в периода между двете преброявания. Няма текуща статистика за имиграцията и емиграцията у нас и през 20-те години – до 1930 г. включително. (Статистически данни само за емиграцията от 1926 до 1930 г. са натрупвани и отчасти публикувани от Министерството на вътрешните работи и народното здраве, което е черпило сведения от списъците, получавани от пропускателните пунктове за излезлите от страната лица. Обнародваните сведения за този период обаче са по континенти и не отразяват етническата принадлежност на емигрантите и техните дестинации – приемащите държавите. Друг пропуск на тази статистика е, че тя не следи за

трайността на емиграцията и за това колко от емигрантите се завръщат отново в България, а тази информация е важна, тъй като голямата част от емигриращите са градинари, които след сезона се завръщат.[6])

За бежанските и имиграционните процеси могат да се извличат само косвени статистически сведения от преброяванията през 1920 и 1926 г. и да се правят заключения въз основа на разликите в отделни вариации през тези две години. Обикновено се използват данните за месторождение в чужбина и за поданство. В българския случай, когато става дума за изучаване на бежански и имиграционни потоци, е добре да се имат предвид и двата вида сведения, защото бежанците българи се „губят“ в статистическата информация по поданство понеже са получавали почти веднага българско гражданство – при заявено желание, което е ставало след влизането им в страната, иначе по закон не са могли да бъдат оземлени или да получат работа. При руските бежанци не е така – доста от тях, за да могат да работят и да изкарват прехраната си, (искат и) получават българско гражданство, но придобиването му сред русите не е обичайно явление, те се надяват да се завърнат в родината си или – в стремеж за по-добри условия за работа и живот – да заминат другаде.

Предимствата на статистическите данни за бежанците и имигрантите, натрупани чрез методологията на официалните преброявания на населението, пред други (бежански) статистики се предопределят най-вече от тяхната систематичност. Те съдържат разнообразни корелации и дават възможност за многостранно и задълбочено изучаване на бежанските потоци. Ограниченията на данните от преброяванията за бежанските и имиграционните потоци произтичат главно от обстоятелството, че те са междинен резултат от твърде динамични етнически процеси, разместванията на бежанското население, които продължават и след 1926 г., тоест след отпускането на бежанския заем за България на 8 септември 1926 г., ратифицирането му от българския парламент на 23 ноември с. г. и след приемането на Закона за настаняване на бежанците и обезпечаване на поминъка им на 14 декември 1926 г.[7] Всъщност окон-

[6] Илиева, Н. Миграциите на турското население и отражението им в етническата структура на България. – Проблеми на географията, 2005, № 1–2, с. 148.

[7] ДВ, 1920, № 214 (21.12.).

чателното настаняване, оземляване и устройване на бежанците продължава до началото на 30-те години. Така че анализираните от нас тук статистически данни, регистрирани в преброяванията от 1920 и 1926 г., отразяват една демографска картина близка до окончателната, но все пак не окончателна.

Тъй като през 20-те години емиграцията от България се губи от полезрението на българската статистика, данни за това време могат да бъдат черпени от чуждестранни статистики – в случая използваме още унгарски (преброявания 1920, 1930 г., текуща статистика), чехословашки (преброяване 1930 г.), аржентински (текуща статистика), канадски (преброяване 1921 г.) статистически сведения.

Ще отбележим още, че не съществува инструмент за измерване на външномиграционните процеси в тяхната цялост, основаващ се на един единствен вид статистически извор. Тъкмо обратното, за тази цел се използват различни източници, които осигуряват специфични статистически данни: такива са преброяванията на населението, както и бази от данни, акумулирани от дейността на държавни административни органи и институции. Всеки исторически извор на статистическа информация има свои собствени ограничения в зависимост от въпросите чрез които тя е натрупана, нуждите и целите заради които тя е събирана и населението, което обхваща.

Ще дадем за пример регистрите на Главна дирекция за настаняване на бежанците, на които изследователите най-много разчитат и чиято статистическа информация се възприема като по-благонадежна. И те обаче не отразяват съвсем точно числеността на бежанците, тъй като не всички пристигащи търсят съдействието и помощта ѝ[8]. Като цяло бежанската статистика и установяването на точния брой бежанци се затруднява от непрекъснатата им мобилност, поради която – местейки се от едно място на друго – много от тях биват преброявани повече от един път: част от българите бежанци се завръщат по родните си места, после повторно поемат бежанския път, а за мнозина от русите България е транзитна страна.

[8] Узунова, К. Беломорска Тракия – несбъднатата надежда за обединена България. – Сборник Тракия, Т. VII, Хасково, 2016, с. 116–134.

Обикновено националните бази от статистически данни като преброяванията на населението не са отразявали (и все още не отразяват) бежанския статус. Българските преброявания, осъществени от Главна дирекция на статистиката през 1920 и 1926 г. обаче са го направили[9]: първото отчита придошлите от 1912 г. до датата на преброяването – 31 декември 1920 г., а второто – от 1 януари 1920 г. до датата на следващото преброяване – 31 декември 1926 г. Тези статистически данни са обнародвани в изданието „Кратки резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството“ (С., 1925) и в някои броеве на списание „Месечни статистически известия“ на Главна дирекция на статистиката, излизали от 1928 до 1930 г.[10], които в случая използваме като исторически извори за изучаване на определени аспекти (етническа структура, динамика, пространствена насоченост, концентрация) на бежанските вълни и миграционните потоци от това време.

За 1920 г. разполагаме с два вида данни за бежанците:

○ като налично (фактическо) население, тоест включват всички лица бежанци, които в момента на преброяването са се намирали в даденото населено място, но не и временно отсъстващите; те са обнародвани в „Кратките резултати…“; и

○ като население, съставляващо домакинствата. Това означава, че е включено всяко лице, което е прекарало нощта на преброяването в жилището на домакина, тоест всички присъстващи лица членове на домакинството или лица с друго местожителство (от друг град или село или от чужбина), случили се временно в домакинството като пътници, гости, в отпуск и пр.; всяко лице, член на домакинството, което през казаната нощ се намира извън домакинството си – в друго населено място (град ли село на царството) или в чужбина, тоест което

[9] Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия, 1934, № 5, с. 235.

[10] Сп. „Месечни статистически известия“, 1928, № 1–2, с. 4 (окр. Бургас), № 5, с. 5 (окр. Варна), № 6, с. 3 (окр. Видин), № 7, с. 2 (окр. Враца), № 8, с. 2 (окр. Кюстендил), № 9, с .2 (окр. Мастанли), № 10, с. 2 (окр. Пашмакли), № 11, с. 3 (окр. Петрич), № 12, с. 3 (окр. Плевен), 1929, № 1, с. 3 (окр. Пловдив), № 2, с. 3 (окр. София), № 3, с. 3 (окр. Стара Загора), № 4, с. 3 (окр. Русе), с. 6 (окр. Търново), № 5, с. 3 (окр. Хасково), с. 6 (окр. Шумен).

временно отсъства от своето постоянно местожителство. Но данните за бежанците по домакинства не са обнародвани сред материалите от преброяването през 1920 г., а заедно с материалите от преброяването през 1926 г.

Що се отнася до характера и същността на статистическата информация за бежанците бихме искали да уточним някои подробности относно нейното събиране и преброителните документи, които я съдържат. Данните са попълвани в „семейна“ или „домакинска карта Б“, която освен демографска и икономическа информация съдържа сведения и за миграционното състояние на членовете на всяко домакинство[11]. В домакинска карта Б обаче никъде не присъства терминът „бежанец“, нито пък има запитване дали преброяваното лице е (било) бежанец. За последното се съди индиректно – от отговорите на въпросите и подвъпросите за местожителството: домакинската карта, използвана по време на преброяването от 1920 г., съдържа въпрос за местожителството преди идването в България – „предишно местожителство до войната през 1912–1913 г. на придошлите след това в сегашна [тоест в ньойските граници на] България“ лица. Всъщност този признак е включван постоянно в преброяванията на населението до 1946 г. именно поради интензивните миграционни процеси, преселнически движения в резултат от войните за национално обединение на българите и съответно в резултат от честите промени в границите на българската държава.[12] При отговора на въпроса за „предишното местожителство“ се посочва къде – в град или село, съответно околия или държава преброяваното лице е било и кога (месец и година) е дошло в новото си местожителство. Държавите се означават според наименованията и пределите им, установени от мирната конференция в Париж. За държавите вън от Европа, се упоменава и материка.

[11] Освен „Семейна (домакинска) карта Б“, са попълвани още „Лична карта А“ и „Преброителен пакет В“, като при преброяването от 1920 г. личните карти отпадат като преброителен документ. Вж. по-подр.: Щерионов, Щ. Карти за преброяване на населението в следосвобожденската българска статистическа практика. – Население, 2004, № 1–2, с. 117–123.

[12] Балевски, Д. Основни програмни и методологически проблеми на преброяванията на населението в България (1900–1975). – Статистика, 1979, № 6, с. 9.

При обнародването в статистическите данни от преброяването през 1920 г. са включени не само тези за бежанците–българи, а и за бежанците – представители на други етноси, придошли в България след Балканските войни, които са организирани в две основни таблици:

○ Бежанци, руси емигранти и други инородци измежду наличното население, придошли в България след Балканските войни (1912–1913 г.) от области и места, извън границите на България след Ньойския договор, в корелация с окръг и околия в България като приемаща страна, с „народност/nationalité ethnique“ (по произход, рождение) и с пол;

○ Българи–бежанци между наличното население в България, придошли през 1912–1920 г. в корелация с окръг в България като приемаща страна, с пол, с година на имигрирането (1912, 1913, 1914, 1915–1917, 1918–1919, 1920 и непоказани), с предишно местожителство – до Балканските войни, като последното е дадено по държави и вътре по области според състава им след Първата световна война по договорите, валидни по време на преброяването – към 31 декември 1920 г.

Както става ясно от бланката на домакинската карта данните за бежанците са събирани и по матерен език или езика, който лицето признава за матерен и на който обикновено говори в дома си, но не са обнародвани по този признак.

Анкетната карта, наречена „лична карта А“ и използвана при преброяването на населението в България през 1926 г., също включва въпрос за „предишно местожителство (до войните)“. Той се отнася само до онези лица, които са придошли в България от Балканските войни нататък. Такива лица са обозначили: а) населеното място (град и село) и околията, където са живяли преди това; б) областта и държавата, към които принадлежи това място след войните; в) кога (месец и година) са дошли и са се установили в България. В обнародваните в сп. „Месечни известия“ статистически данни от 1926 г. „русите емигранти“ са отделени от тези за „бежанците“. Налице е подробна разработка по окръзи и околии, в разрез по пол и градове–села.

Тук бихме искали да дадем и някои терминологични пояснения.

В наши дни под мигрант се разбира лице, което живее и/или работи в страна, чиито поданик той не е; а бежанецът е лице, което „поради основателен страх от преследване по причини, свързани с раса, рели-

гия, националност, принадлежност към определена социална група или политическо мнение, се намира извън страната, чийто гражданин то е, и не може да се ползва от закрилата на тази страна, или не желае да се ползва от тази закрила поради тези опасения“[13]. За разлика от нашето съвремие, когато „бежанец“ и „мигрант“ са отделни категории, през разглеждания период бежанците са считани за мигранти. Българските преброявания на населението отразяват точно тази интерпретация: например, в преброяването от 1920 г. се среща рубрика „бежанци и имигранти“, а терминът „бежанци“ се използва само по отношение на българите. В преброяването от 1926 г. категориите „бежанци“ (която „покрива“ всички бежанци без русите) и „руски емигранти“ се срещат поотделно.

В международната практика понятието „бежанец“ е дефинирано по-точно през 1926 г., когато международната конференция по проблемите на руските и арменските бежанци приема конвенция, според която бежанският статут се отнася само за лица без гражданство, принадлежащи към дадена етническа група. Допълнително пояснение е направено в споразумението от 1928 г., където са регулирани правата и задълженията на бежанците в приемащите държави[14].

В нашия случай, например, в преброяванията от 1920 и 1926 г. понятието „руски емигранти“ се използва като равностойно на „руски бежанци“ както от официалните български институции, така и от Международния комисариат на Обществото на народите; това важи и за официалната статистика въпреки съществуващите семантични различия в съдържанието им; в него влизат не само офицерите, дворяните и заможните граждани, които напускат Русия по време на Гражданската

[13] Кьосева, Цв. България и руската емиграция, 20-те – 50-те години на XX в. С., 2002, с. 198; Конвенция за статута на бежанците, приета на 28 юли 1951 г. от Конференцията на пълномощниците на Организацията на обединените нации по статута на бежанците и лица без гражданство.

http://abm-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/1951_Refugee_Convention_BUL.pdf (10.06.2016); вж. също: Long, K. When Refugees Stopped Being Migrants: Movement, Labor and Humanitarian Protection. – Migration Studies, Vol. 1, N 1, 2013, 4–26.

[14] Кьосева, Цв., цит. съч.; Kránitz P. P. Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. – Világtörténet Budapest, 2015, N 3, p. 465.

война поради идеологическите и политическите си убеждения и поради страх от отмъщение, но и принудителната емиграция след 1917 г. Тук ние използваме термина „бежанец“ в смисъла в който той е бил употребяван от международната общност през междувоенния период, и по-точно, за да обозначим с него лица и групи, принудени да напуснат страните си на произход, защото са били политически изключени[15].

И през 1926 г. корелациите и за двете вариации („бежанци“ и „руси емигранти“) са по окръзи и околии, по пол, и за разлика от 1920 г. – в териториален разрез по градове и села, като липсват сведения за страната на произход (с изключение на столицата София). Тук, разбира се, би следвало да се вземат под внимание и някои териториално-административни промени, засягащи границите на отделни околии и окръзи, както и образуването на нов окръг – Хасково през 1922 г.

След всичко казано дотук на пръв поглед изворовата информация за бежанците от 1920 и 1926 г. изглежда е несъпоставима. Но всъщност не е така, защото данните за бежанците, отнасящи се за 1920 г., са преизчислени от специалистите статистици съобразно с новите корелации и променените териториални единици от 1926 г., при това и за 1920 г. те са обнародвани за населението, съставляващо домакинствата. Това не е направено случайно, а е съобразено с една от основните задачи на българската статистика – да осигури съпоставимост на статистическите данни за населението от различните преброявания[16]. Прави впечатление, че що се отнася до числеността на всички бежанци (включително русите), придошли в България през 1920 г., то разликата в данните за тях като налично население и като население по домакинства е минимална – само +140 души в полза на населението по домакинства, което означава, че тя не влияе при отчитането на основните демографски явления (Табл. 1). А статистическите сведения за 1920 г. и по други признаци – като например месторождение или страна, околия на произход дават допълнителна информация за тях.

[15] Long, K., цит. съч, с. 4–5.

[16] Балевски, Д., цит. съч., с. 4.

Таблица 1. Бежанци в България сред наличното население и сред населението, съставляващо домакинствата (приравнена статистика), 1920, 1926 г.[17]

Година	**Налично население**	**Население, съставляващо домакинствата**	*Разлика*
1920	142 307	142 167	+140
1926	x	232 858	
Нарастване		+90 691	

x – *Липсват данни.*

1.2. Миграционна ситуация

Периодът от 1910 до 1926 г. е единственият в миграционната история на Третата българска държава, когато външномиграционното салдо (заселени минус изселени) е положително (за 1920–1926 г. +24 635 души за източноправославното население и +16 603 души за мохамеданското население)[18], което се дължи на големия брой бежанци, влезли в страната.

До началото на Балканските войни, включително през 1912 г. е характерна трудовата емиграция от България. Тя продължава със значително по-малък обем и по време на войните, особено в промеждутъците между тях. Държавата има интерес от трудовата емиграция, тъй като приносът ѝ за националния доход е значителен – преди Балканските войни доходът от „градинари и други емигранти“ възлиза на

[17] Източници: Кратки резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925, с. 124–125; Сп. „Месечни статистически известия”, 1928, № 1–2, с. 4 (окр. Бургас), № 5, с. 5 (окр. Варна), № 6, с. 3 (окр. Видин), № 7, с. 2 (окр. Враца), № 8, с. 2 (окр. Кюстендил), № 9, с. 2 (окр. Мастанли), № 10, с. 2 (окр. Пашмакли), № 11, с. 3 (окр. Петрич), № 12, с. 3 (окр. Плевен), 1929, № 1, с. 3 (окр. Пловдив), № 2, с. 3 (окр. София), № 3, с. 3 (окр. Стара Загора), № 4, с. 3 (окр. Русе), с. 6 (окр. Търново), № 5, с. 3 (окр. Хасково), с. 6 (окр. Шумен).

[18] Възжаров, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия на ГДС, 1934, № 5, с. 235. За периода 1911–1926 г. салдото също е положително +197 995 – вж. Жекова, В. Външна и вътрешна миграция на населението в България. – Икономически изследвания, 2006, № 2, с. 192.

33 950 000 (1911)[19] като от края на XIX в. бележи тенденция на непрекъснато нарастване.

От една страна, това е емиграцията на градинари българи, която е преобладаващо сезонна, като част от мигрантите остават в страните-приемници за по няколко години, за да се грижат за градините през зимния сезон, а други (започват да) се заселват за постоянно – особено в по-далечните дестинации като Русия. Държавите, приемащи български градинари са европейски страни, които се урбанизират ускорено и развиват бързо капиталистическа индустрия, нуждаят се от изхранване на нарастващото градско население. Тъй като нашите градинари произвеждат големи количества евтини зеленчуци, властите там насърчават и подпомагат тяхната работа. Главната им дестинация в годините, предхождащи Балканските войни е (Австро-)Унгария, където през 1912 г. е регистрирано наличието на общо 9595 предприемачи-газди и работници[20]; те са приети в значителен брой, тъй като през 1911 г. унгарското правителство стартира програма за развитието на зеленчукопроизводството чрез по-широко разпространение на „българския начин на производство“ (както го наричат в Унгария), усвояването му от унгарските градинари и „създаването на градини по български образец“. „Българският метод“ се състои от множество специфики в отглеждането на зеленчуците, сред които се отличават напоителната система, подготовката на ястъците, оформянето на лехите.[21]

От друга страна, това е задокеанската трудова емиграция в посока главно към Северна Америка, която е истински значима до 1920 г.[22]

[19] Иванов, М. Националният доход на България, 1892–1924 г. С., 2006, с. 30.

[20] Данните са черпени от статистическото проучване за „обема“ на българското градинарство в Унгария, направено от Ищван Ревес и Централната статистическа служба в Будапеща през 1912 и 1913 г. Вж. Révész I. A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Budapest, 1915, 10–11.

[21] Борош, М. Български градинари и градини по български образец в Унгария, 1870 – 1945. – В: Българо-унгарски културни отношения. Ред. Кол. Добрев, Ч. и др. С., 1980, с. 239–247.

[22] Според статистики и проучвания на тамошните задгранични българи по това време българите в САЩ наброяват 70–75 000 души. Разбира се това са емигранти, придошли в САЩ и установили се там за един период от петдесетина година. При това повечето от тях са българи от откъснатите територии на българския етнос (Македония, Тракия и Добруджа). Вж. Трайков, В. История на българската емиграция

Сред тях има и градинари гурбетчии.[23] След Балканските войни до избухването на Първата световна война този емиграционен поток е доста голям, тъй като върналите се в родината, за да участват във войните, след края им и неуспехите, поемат обратно пътя към Америка, но съпроводени от още обезверени емигранти – някои прибират семействата си, други се женят и завеждат съпругите си. По време на Първата световна война обаче притокът на емигранти от България спира, защото американските власти въвеждат мерки на контрол върху пътуванията от (и до) Европа[24].

През Балканските войни се наблюдава принудителна емиграция с неголяма численост (липсват конкретни статистически данни) на турско население от присъединените към България територии поради репресивен натиск от страна на военните власти[25].

По време на войните са налице два имиграционни потока. Единият е непосредствено свързан с обявяването на двете мобилизации – за Първата балканска война (на 17–18 септември 1912 г.) и преди влизането на България в Първата световна война (на 9 септември 1915 г.), когато се прибират хиляди градинари от Европа (не само сезонни мигранти, но и постоянно пребиваващи в страните-приемници) и емигранти от Америка, за да участват във войните – мнозина от тях от патриотични подбуди, но не само: Законът за устройството на въоръжените сили (1903) в случай на война предвижда задължителна военна повинност за цялото мъжко население на страната, с българско поданство, способно за военна служба, на възраст от 20–46 години, и дисциплинарно

в Северна Америка. С., 1993, 6; Гаджев, Ив. История на българската емиграция в САЩ. Поглед отвътре. С., 2003, Т. 1 (1860–1944), с. 24.

[23] „Земеделските им колонии“ откриваме в щатите Ню Мексико – градчето София, 1911 г., Тексас – градчето Македония, съществува до 1916 г., Оклахома – около градовете Рузвелт, Хабарт, Лон-Уф, Минеаполис, Минесота, Тълса, до 1920 г., Калифорния – около град Модесто, до 1917 г., Вашингтон – около градовете Якима, Уала-Уала, Одеса – до 1915 г., Охайо – около град Кент, до 1921, Северна Дакота – около градовете Лийд, Доусън, Меданта, до 1930 г. – Вж. Мутафов, В., цит. съч., с. 44–45.

[24] Пак там.

[25] Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 147; Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, с. 77; Turan, O. Turkish Migrations from Bulgaria. – In: Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies. Sofia–Tokyo, 2006, p. 84.

наказание в случай на закъснение или неявяване. А съгласно Закона за българското поданство (1904) български поданик, който живее в чужбина губи българското си поданство ако, в случай на война, не изпълни в дадения му за това срок поканата, която му е направена, да се върне. Губи го и ако бъде мобилизиран в противниковата армия (каквато опасност има за мъжете българи в САЩ през Първата световна война). Другият и основен имиграционен поток представляват бежанците (и имигрантите), които масово прииждат в страната, вследствие на военните конфликти и последвалите ги революции и граждански войни (в Русия – Октомврийската революция от 1917 г. и последвалата гражданска война, в Унгария – „Революцията на богородичките“ от есента на 1918 г. и падането на Унгарската съветска република през 1919 г.).

Общият брой на бежанците (вкл. имигрантите) в България, фиксиран от преброяването през 1920 г. за целия период от 1912 до 1920 г., е 142 167 души[26] или 3% от населението, което представлява най-многочисленият имигрантски поток влизал въобще в страната през XX в. Що се отнася до етническият състав на бежанския поток от 1912–1920 г., то 84% от него са българи. (Табл. 2)

Таблица 2. Бежанци сред наличното население в България, придошли в страната през 1912–1920 г., по народност и пол, в брой и %, 1920 г.[27]

	Брой			**%**
Пол / ***Народност***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Общо***
Българи	63 024	56 578	119 602	84,1
Арменци	920	586	1506	1,0
Гърци	808	653	1461	1,0
Евреи	936	805	1741	1,2
Немци	261	218	479	0,3

[26] Население, съставляващо домакинствата, без отчитане на умиранията, като се отчете и смъртността 160 000 души – вж. Възаров, П., цит. съч., с. 235.

[27] Източник: Кратки резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

	Брой			%
Пол / *Народност*	*Мъже*	*Жени*	*Общо*	*Общо*
Маджари	77	57	134	0,1
Сърби, хървати и словенци	307	169	476	0,3
Ромъни и цинцари	572	516	1088	0,8
Руси, литовци, украинци, финландци	5514	1893	7407	5,2
Турци и албанци	3147	1545	4692	3,3
Помаци	47	39	86	0,1
Чехи и словаци	208	198	406	0,3
Други	1774	1455	3229	2,3
Общо	77 595	64 712	142 307	100,0

Емиграцията е почти изцяло от континенталната. Преобладаващ емиграционен поток продължава да бъде градинарският. Пак е насочен главно към европейските страни и най-вече към Централна Европа – към Унгария и Чехословакия. По данни от преброяванията в Унгария с многобройността си се отличава градинарската колония в Будапеща – през 1920 г. тя представлява 42% от българската градинарска общност в страната, а през 1930 г. – 26%; значителни по численост български градинарски колонии се формират и в градовете Печ, Мишколц и Сегед.[28] Според преброяването на населението в Чехословакия през

[28] Ето някои сведения за количествените измерения на градинарската емиграция, извлечени от унгарски статистики. Трябва обаче специално да отбележим, че те не включват сезонната миграция, тъй като са осъществени в края на годината. Според преброяването на населението в Унгария от 1920 г. в страната има 1277 българи (по показател матерен език), от тях около деветдесет процента са градинари. (Az 1920. évi népszámlalás. V. rész. – MSK, Vol. 73., Bp., 1928, pp. 50–51). Според регистъра на българските градинари, воден поименно в Националната служба за посредничество при наемане на селскостопански работници към унгарското министерство на земеделието, в края на 1926 г. на територията на Унгария произвеждат зеленчук 200 газди с 626 работници, като половината от тях са в столицата Будапеща и нейните околности (MNL OL, K 184, 1933 – 50. t. – 55872–89809, pp. 61–62). Вж. също: Пейковска, П.

1930 г. 42% от българските градинари работят в Словакия, 27,5% – в Чехия, 25% – в Моравия и Силезия, и 5,5% – в Подкарпатска Русия; най-важните градинарски колонии там са в районите на градовете Бърно (Моравия и Силезия), Прага (Чехия) и Кошице (Словакия), съответно – 20%, 19% и 8,4% от цялата българска градинарска общност в страната.[29]

През 20-те години градинарите усвояват нови европейски и задокеански дестинации като Франция, Австралия, Южна Америка (Аржентина и Уругвай). Условията в Северна Америка обаче не са подходящи за българските методи на организация и производство на зеленчуци (въобще за земеделие) и затова българските емигранти там се насочват към други начини на препитание[30]. А в Южна Америка те срещат силната конкуренция на японските и местните градинари.[31]

Българската задокеанска емиграция намалява значително – особено в посока към САЩ и Канада. Причината е, че още в началото на 20-те години американският конгрес ограничава наплива на бежанци и имигранти: през 1921 г. със закон се въвежда квота – 3% от обема на съответната емигрантска група според преброяването през 1910 г. През 1924 г. Конгресът ограничава още по-драстично притока на имигранти най-вече от Източна Европа, квотата става 2% от обема на съответната емигрантска група, като за база се взима преброяването от 1890 г.[32] И като се има предвид, че тогава броят на българите имигранти в САЩ е малък, то за тях това означава около 100 души, което

Българските общности в Унгария. Миграции и историко-демографска характеристика. С., 2011, с. 303–307.

[29] Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. Prosince 1930. Dil I. Praha, 1934, p. 48, 56–59. Бъчваров, Ст. Българското градинарство. Исторически бележки. С., 1986, с. 41–42.

[30] Гаджев, Ив. История на българската емиграция в САЩ. Поглед отвътре. С., 2003, Т. 1 (1860–1944), с. 23.

[31] Бъчваров, Ст., цит. съч., с. 44.

[32] Puskás J. Migráció Kelet-Közép-Európában a XIX. és XX. században. – Regio – Kisebbségtudományi Szemle II, 1991, № 4.

http://epa.oszk.hu/00000/00036/00008/pdf/regio_EPA00036_1991_04.pdf (09.03.2015)

едва покрива събирането на разделените семейства от македонските земи.[33]

Емиграцията от България към Канада не е така многочислена – канадското преброяване от 1921 г. регистрира 1726 души с български етнически произход; натам се насочва предимно българското население останало извън територията на Царството, както и представители на старите български диаспори – банатските, бесарабските българи. След Първата световна война има период от няколко години на ниска имиграция в Канада, където не се предпочита имиграцията от Европа, след което през 1923 г. се правят предпазливи стъпки към насърчаване на имиграцията – „вратата“ се отваря само за поданици на определени страни и България не е сред тях: от страни, попаднали в категорията „не предпочитани“ (където сме и ние) се допускат само имигранти земеделци, работници във ферми, домашна прислуга и спонсорирани членове на семейства.[34] Ето защо по това време задокеанската ни емиграция се засилва в посока към Южна Америка (Аржентина и Уругвай).

Поток от българска политическа емиграция се оформя след трагичните събития в националната ни история, свързани с Военния преврат, Юнското и Септемврийското въстание от 1923 г., атентата в църквата „Св. Неделя“ през април 1925 г. и последвалите репресии, които принуждават представители на Комунистическата партия и Българския земеделски народен съюз да търсят политическо убежище извън родината. Този емиграционен поток е насочен главно към Чехословакия, СССР, Югославия, Австрия и в по-малка степен към Франция и отвъд океана, където емигрантите продължават активната

[33] Емиграцията на българи от Македония към САЩ и Канада е характерна предимно за Югозападна Македония (Леринско, Костурско, Битолско, Охридско, Ресенско, Преспанско) и през десетилетието, предхождащо Балканските войни е толкова интензивна, че обезкопокява Екзархийските власти – считат го рисковано за българското национално дело в Македония и демографското състояние на българите там. Вж. по-подр.: Стойчева, Ст. Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика. – В: Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.) / Migrations of People and Ideas in Bulgaria and Hungary (19th–21st Centuries). Съст. Пейковска, П., Г. Деметер. С., 2018, с. 173–184; Стойчева, Ст. Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – Македонски преглед, 2007, № 4, с. 47–76.

[34] Трайков, В., цит. съч., с. 31.

си политическа дейност[35]. Нелегален е, тъй като междувременно през януари 1924 г. влиза в сила наказателният Закон за защита на държавата, който е насочен срещу политическите противници, организирали и осъществили въстанията от 1923 г. Емигрантите са гонени от закона леви, анархисти, крайно леви, които напускат страната по нелегални канали[36]. Затова и няма статистически данни за количествените му параметри. Доколкото разполагаме с такива, те се дължат на спомени на самите емигранти или на техни изследователи, проучвали проблема по документи от чуждестранни архиви. Например, предполагаемият брой на българските политемигранти в СССР от 1919 до 1939 г. варира между 2200[37] и 3000[38] души. Броят на българските политически земеделски емигранти в Чехословакия е 60 души в средата на 20-те години.[39]

Емиграционният профил на България през разглеждания в тази глава период се доочертава от изселванията на турско и гръцко население по двустранни споразумения за размяна на население, сключени като последица от войните.

След Първата световна война имиграционните процеси се характеризират с приижданието на десетки хиляди бежанци – преимущест-

---

[35] Така например, българската емиграция от средите на БЗНС след преврата на Александър Цанков получава подкрепа (включително финансова) от чехословашкото правителство, а официално, финансовата подкрепа е осигурена от чехословашката Земеделска партия със знанието на министър-председателя Антонин Швехла. Представителите на БЗНС създават в Чехословакия задгранична централа на партията си и развиват активна дейност срещу правителството на Александър Цанков. В известна степен чехословашкото правителство подкрепя и комунистическата емиграция, която пристига заедно със земеделците. През 20-те години в Прага активно действат и представителите на ВМРО.

http://bgklub.cz/rodenglas/PDF/1004/RG1004_5-8.pdf (17.06.2017). Гърдев, К. Българските общности в Чехия и Словакия. С., 2003, с. 44–45.

[36] Янев, Й. Етапи във формирането на общностните институции на българите в страните от Централна и Западна Европа.

http://www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2015/06/dokladjordan.pdf (07.08.2017)

[37] Петров, Н. Сталин и разгромът на българската политическа емиграция. Пловдив, 2002, с. 46.

[38] Георги Димитров. Дневник, 9 март 1933 – 6 февруари 1949 г. С., 1997, с. 379.

[39] Гърдев, К., цит. съч., 2003, с. 45.

вено българи, но също руси и арменци, завръщането на 13–14 хиляди помаци, изселили се през предходния период в Турция от новите земи[40], и незначителна по численост трудова имиграция по двустранни спогодби с Чехословакия и Унгария. Бежанските процеси продължават да са твърде динамични до средата на 20-те години. Бежанският поток от българи е следствие от създадения непоносим режим в страните с български малцинства, от прилаганата спрямо тях политика на денационализация и пълното им обезправяване. За отбелязване е, че след 1920 г. българите бежанци от Източна Тракия, Македония и Южна Добруджа, настанени в „новите земи“ (Благоевградско и Западна Тракия) стават повторно бежанци поради предаването на Западна Тракия на Гърция, при което те са подложени на материално разорение.[41] Наред с българските бежански вълни идват значителни бежански потоци откъм Русия вследствие на социалните, политическите и икономическите промени след революцията от 1917 г., и откъм Турция – арменски бежанци, търсещи спасение от геноцида.

1.3. Външномиграционни политики

Външномиграционните политики на българската централна власт по време на войните и през 20-те години засягат миграционните процеси и в двете посоки.[42]

---

[40] До 1912 г. голяма част от тях са поданици на Османската империя. По време на Първата балканска война – през есента на 1912 г. и пролетта на 1913 г. предимно в района на Неврокоп (Гоце Делчев) и в новозавладените тракийски области около Ксанти и Драма българските власти извършват (чрез специална комисия) масови доброволни покръствания на помаци, съпроводени от промени в имената и в традиционното облекло. Вж.: Бюксеншюти, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., 2000, с. 76–78; Възаров, П., цит. съч., с. 235; Георгиев, В., Ст. Трифонов. Покръстването на българите-мохамедани, 1912–1913. Документи. С., 1995; Иванов, М. И. Помаците според българската етнодемографска статистика. – Население, 2012, № 1–2, с. 163–197.

[41] ЦДА, ф. 1Б, оп. 2, а.е. 311, л. 2. Доклад на Ив. Клинчаров до ЦК на БКП, 23.03.1920.

[42] Вж. по-подр.: Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения, 1919–1939 г. Благоевград, 1982; Караганев, Р. България и нейната национална кауза за излаз на Бяло море 1919–1941. С., 2005; Косатев, Т.

Имиграционни политики по решаването на проблемите с българите бежанци

Външномиграционната политика на България през военновременния период е съсредоточена върху постигането на международни договорености със съседните държави, с които тя воюва за националното обединение на българите, по отношение на българското бежанско население, придошло от съседните държави, което търси в България спасение от жестокостите на войната и от репресиите на чуждите власти. След Първата балканска война до Междусъюзническата война също има бежански потоци от българи, идващи от задграничните територии, но те се засилват неимоверно след нея вследствие на териториалните и граничните промени в балканските страни. Решаването на проблемите, свързани с приема, трайното настаняване и интегрирането на българите бежанци има континуитет и традиции още от времето на и след възстановяването на българската държавност през 1878 г., не само присъства почти постоянно в политическия живот у нас, но представлява „истинско изпитание“ за управляващите[43], а финансовото ѝ „покритие“ възлиза на 85 млн. златни лева[44].

Основната задача на провежданата от българските правителства политика е да постигне спиране на емиграционния поток и връщане на бежанците обратно по родните им места, за да бъде предотвратено обезбългаряването на териториите (останали) в съседните държави, от които идва това българско население, при това като се зачетат техните културни, религиозни и езикови права. Българската позиция – в условията на тогавашната ѝ международна изолация – е, че това би било възможно, ако се изгради система за международна защита на правата

Тракийският въпрос във външната политика на България (1919–1923). С., 1996; Стоянова, В. Българите в Турция в политиката на българската държава между двете световни войни. – В: Историята – професия и съдба. В чест на чл. кор. д.и.н. Г. Марков. С., 2008, с. 291–302. Вж. също: Михова, Г. Демографската политика в България. Традиции, обществени потребности, съвременни измерения. С., 2013, с. 50.

[43] Вачков, Д. Бежанският въпрос в следосвобожденската история на България – финансово-икономически аспекти. – Списание на БАН, 2016, № 1, с. 28.

[44] Пак там, с. 32. Включва средствата от Държавния заем (1926) и направените извън него държавни разходи.

на националните малцинства; затова се търси подкрепата на Обществото на народите.[45]

Във връзка с решаването на проблема за българските бежанци възниква и въпросът за изселването на местните турци и гърци и за размяната им с (вече) прогоненото българско население. Предприетите политики се отнасят до създаването на подходящи механизми за доброволна или принудителна размяна на населението, а инструментът е образуването на смесени двустранни международни комисии, които съставят списъците с разменящите се хора и тяхното имущество, останало в напуснатата страна, начина и размера на компесиране, социалното и икономическото им интегриране в страната-приемник. (Конкретиката по отношение изселването на гръцкото и турското население от България ще бъде разгледана по-нататък в изложението.)

Българската позиция относно изселването на турското население от България се определя от факта, че турската диаспора количествено е значителна и има положителен и нарастващ естествен прираст.[46] Това е и причината, българските правителства да правят опити за размяна на българи–бежанци срещу изселването на български мюсюлмани (турци) в Турция. Не така стои въпросът с изселването на гръцкото население, което е малобройно у нас и българската държава не е заинтерисована да го изселва за сметка на етнически българи от Гърция и така да обезбългарява насила Егейска Македония и Западна Тракия.

Резултатите от външномиграционната политика на българските правителства, засягаща българското бежанско население, са предопределени от факта, че България води неуспешни войни и е победена страна. Известни договорености се постигат по време на преговорите за подписването на Цариградския мирен договор от 16/29 септември 1913 г., с който се уреждат отношенията между Царство България и Османската империя след Междусъюзническата война. В него е зало-

[45] Вачков, Д. Проблемът за българските бежанци пред Обществото на народите (1923–1925). – Македонски преглед, 1998, № 3, с. 22.

[46] Въпреки намаляването на числеността на турското население през периода от създаването на Третата българска държава до Балканските войни поради външни миграции (изселват се общо около 390 000 души включително времето на Руско-турската война от 1877–1878 г., вследствие на което намалява до 11% през 1910 г. Вж.: Попов, К. Стопанска България. С., 1916, с. 11; Илиева Н., цит. съч., 2005, с. 144.

жена отделна клауза (чл. 9), позволяваща на българите бежанци да се завърнат в Източна Тракия в срок от две години. На практика тя остава неизпълнена.

Последвалото Цариградския мирен договор Одринско съглашение от 2/15 ноември 1913 г. между България и Турция, е считано за „първия междудържавен договор за размяна на население в съвременната история“[47]. Двете страни се споразумяват да се размени на доброволни начала както население, живеещо от двете страни на общата граница между България и Турция в 15-километрова зона, така и неговата собственост. Предвидено е в „размяната“ да бъдат включени над 93 000 души: 44 764 етнически българи от Източна Тракия да бъдат разменени с 48 570 етнически турци от българската територия. Всъщност е отменено правото на българи бежанци от Източна Тракия (чийто брой всъщност достига около 70 000 души) да се завърнат по домовете си. („Връщането“ засяга само българите бежанци от десетина селища със статут на градове в Одринска Тракия, а останалите е трябвало да бъдат компенсирани). Те просто са заместени с турски бежанци от новите територии на България. За оценка на имотите, оставени от емигрантите, е създадена смесена турско-българска комисия, но влизането на Турция във войната през 1914 г. води до преустановяване на нейната работа. Все пак дотогава около девет хиляди българи бежанци „са разменени“ за етнически турци от България[48]. След края на Първата световна война до подписването на договорите за мир българското правителство прави постъпки пред турското правителство да се завърнат по родните си места част от източнотракийските бежанци, които изразяват желание за това, но турските власти не разрешават[49].

---

[47] Найденова, П. Миграционни процеси в България през отминалите столетия. – Население, 2000, № 2, с. 11; Ladas, St. P. The exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey. New York, 1932, p. 20; Schechtman, J. B. European Population Transfers 1939–1945. New York, 1946, p. 12.

[48] Pekesen B. Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans. Published: 2012-03-07.

http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/forced-ethnic-migration/berna-pekesen-expulsion-and-emigration-of-the-muslims-from-the-balkans (06.07.2015)

[49] ЦДА, ф. 176 к, оп. 3, а.е. 1444, л. 12–13, 22–23, 50–51.

Одринското съглашение[50] подготвя почвата за идеята за размяна на население като средство да бъде разрешен проблемът с етническите малцинства на Балканите и е считано за предшественик на Конвенцията между Гърция и България за доброволна размяна на население от 27 ноември 1919 г., сключена в деня на подписването на Ньойския договор по настояване на Гърция. През юли, на мирната конференция в Париж гръцкият премиер Елевтериос Венизелос представя своя проект за „расово приспособяване“ между Гърция и България въз основа на реципрочна емиграция на гърци, пребиваващи в България, в Гърция, и на българи, живеещи в Гърция, в България. Конвенцията има за обект българското население в Македония и малобройното гръцко население в България. Идеята на гръцките държавници е чрез нея да се изсели българското население от Егейска Македония и Западна Тракия (и на негово място да се заселят гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия), което е в пълно противоречие с българските интереси. Но Англия и Франция подкрепят предложението на Гърция и в крайна сметка конвенцията е наложена на България със заплахата Солунското примирие от 29 септември 1918 г. да бъде анулирано с всичките последствия от него за България. Тя започва да се прилага от 26 октомври 1920 г. – след ратифицирането ѝ на 4 октомври, и се предвижда да приключи до 1930 г.

Скоро става ясно, че е невъзможно незабавно и изцяло да се изплащат имотите на изселващите се българи и затова през 1922 г. се налага да се разработи нов план. На 8 декември с. г. правителството на Александър Стамболийски се споразумява с гръцкото правителство 10% от имотите на българските и гръцките изселници да се изплащат в щатски долари, а останалите 90% с облигации. Планът за плащанията улеснява и двете правителства и особено гръцкото, тъй като гръцките задължения са по-големи. Но скоро и този план става неприложим поради увеличаване на бежанския поток от Гърция към България.

Междувременно ситуацията се променя от края на 1922 г., когато след „Малоазийската катастрофа“ на гърците в гръцко-турската война, в Гърция нахлуват хиляди техни сънародници – бежанци от Мала Азия

[50] Наред с Гръцко-турското споразумение от 1913 г. за размяна на малцинствено население. Вж. Schechtman, J. B., цит. съч., с. 13.

и Източна Тракия.[51] През пролетта и лятото на следващата година хиляди българи от Западна Тракия са депортирани на островите в Егейско море и в Тесалия, за да „освободят място“ за бежанците – гърци или арменци. Там те стават жертва на репресии, имотите им са разграбени, за да бъдат принудени да се изселят в България. Тогава българското правителство възлага на своя делегат в Обществото на народите да връчи нота против интернирането на българите в Гърция (което е направено на 21 март 1923 г.)[52] Въпреки това през октомври с. г. правителството на Александър Цанков сключва допълнително споразумение с Гърция за прилагането на Конвенцията, разширяващо нейния обсег и по отношение на българското население в Западна Тракия.

Българските правителства продължават да правят опити за противодействие на обезбългаряването на Тракия като се стремят да постигнат възвръщането поне на част от българите бежанци по родните им места и спазването на малцинствените права на българите. След налагане на Ньойския договор и на конвенцията за доброволна размяна на население, се откроявят няколко международни събития, свързани с опитите – неуспешни – да се намали българския бежански поток, като се постигне прилагане на обещаните договори за покровителство на малцинствата по отношение на правата и свободите на българските малцинства: конференциите в Генуа и Лозана, които макар че не разглеждат тези въпроси, стават място за поставянето им от страна на българските правителства.

На конференцията в Генуа (10 април – 20 май 1922 г.)[53] министър-председателят Александър Стамболийски представя изложение, в което настоява да се приложат клаузите на Ньойския договор относно правата на малцинствата, което ще позволи на българските бежанци да се завърнат по родните си места.

[51] Ladas, St. P., цит. съч., с. 105.

[52] Димитров, Г. В., цит. съч., с. 65; За развитието на проблема вж. подробно: Вачков, Д., цит. съч., 1998, с. 21–40.

[53] Обсъжда се икономическото положение в европейските страни след Първата световна война.

На Лозанската конференция (20 ноември 1922 г. – 24 юли 1923 г.)[54] българската делегация представя две ноти по бежанския въпрос: в едната се иска бежанците от Източна Тракия да се завърнат в родните си места като турската държава се задължи да възстанови правата им върху техните заграбени имоти; в другата се поставя въпроса за съдбата на българското население в Западна Тракия, напълно обезправено и преследвано от гръцките власти с цел да бъде принудено да се изсели. Турските представители се противопоставят и нотата дори не се поставя на разискване.[55]

Неуспешен опит за прилагане на обещаните договори за покровителство на българските малцинства представлява и подписаната на 29 септември 1924 г. от България и Гърция спогодба за взаимна защита на малцинствата (известна още като Протокола „Калфов–Политис“[56]), където се урежда взаимното признаване на малцинствата – на българското в Гърция, и на гръцкото в България, както и двамата представители на Съвета на Обществото на народите в смесената българо-гръцка комисия да поемат функциите на съвещателен орган на двете правителства по въпросите на малцинствата[57]. Протоколът не се ратифицира от гръцка страна, защото признаването на малцинствата на практика би създало условия за връщането на част от българите бежанци. Именно затова, въпреки политиката на БЗНС за тясно сближение, Сърбо-хърватско-словенското кралство също не признава наличието на българско малцинство в страната си.[58]

А подписаната на 5/18 октомври 1925 г. (заедно с договора за приятелство между България и Турция (известен като Ангорски договор)) „конвенция за установяване между България и Турция“, тоест за доброволно изселване, елиминира възможността за връщане на българските бежанци по родните им места, което се поставя в зависимост от

[54] Провежда се, за да бъде уредена близкоизточната криза след гръцко-турската война от 1919–1922 г.

[55] Димитров, Г. В., цит. съч., с. 126

[56] По имената на двамата подписали я външни министри Христо Калфов и Николаос Политис.

[57] Димитров, Г. В., цит. съч., с. 161; Вачков, Д., цит. съч., 1998, с. 27–30.

[58] Вачков, Д., цит. съч., 2016, с. 30; Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, с.

добрата воля на респективните правителства, постановява се загубване на имотните права. Ето какво е записано там:

○ Поданиците на всяка една от договорящите се страни да имат правото да се установяват и да пребивават върху територията на другата, да могат свободно да се движат между двете държави, като се съобразяват със съществуващите в тях закони и правилници. А договорящите се страни приемат, че „няма да се пречи на доброволното изселване на турците от България и на българите от Турция. Изселниците ще имат право да отнесат със себе си движимия имот и добитъка си и да ликвидират недвижимите си имоти напълно свободно. Тези, които не биха искали да ликвидират недвижимите си имоти, преди окончателното им заминаване, ще трябва да го направят в срок от две години от изселването им.“

На практика турските власти системно и преднамерено не позволяват това да се случи и прогонват онези, които са пристигнали след споменатия в договора срок 5 октомври 1925 г., като прибягват до насилствено екстрадиране или пък мнозина тракийски българи доброволно се преселват в България поради страх, несигурност и невъзможност да преодолеят материалната нищета.[59] Вместо да защити законните права на българските бежанци да се завърнат в имотите си, сочени най-общо като 34 000 къщи, почти два милиона декара ниви и лозя и 213 000 декара гори и пасища, договорът предвижда парично обезщетение за обсебената тяхна недвижима собственост в Одринска Тракия. В Конвенцията е замислено едно следващо споразумение между турското и българското правителства да се уреди начина, по който заинтересованите ще изнесат полученото от ликвидацията на техните имоти. То обаче не се подписва – турската страна иска първо да завърши изселването на българите от Турция.[60]

В началото на 20-те години правителството на БЗНС успява да се възползва от сложните и недоброжелателни отношения между Румъния и Съветска Русия заради непризнаването на присъединяването на Беса-

[59] Стоянова, В. Българският малцинствен проблем в Турция, 1913–1925. – В: Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни. Съст. А. Гарабедян. С., 2005, с. 41–42.

[60] Христов, Пл. Изселването на турци от България в периода 1950–1951 г. – История, 1999, № 6, с. 47.

рабия към Румъния от съветска страна и прави постъпки за уреждане на спорните въпроси относно южнодобруджанските българи и главно да се вдигне наложения секвестър върху имотите на българите в Румъния. През 1922 г. е създадена българо-румънска комисия, която да подготви на практика приятелското уреждане на спорните въпроси, възникнали между двете страни вследствие на завземането от румънска страна на Южна Добруджа. Въпреки че земеделското правителство обещава на Румъния да пази благосклонен неутралитет в случай на конфликт между Румъния и СССР, комисията не постига целта си. След кратък период на сравнителна толерантност към българското малцинство при управлението на генерал Авереску, от 1924 г. българите в Добруджа са подложени на силен икономически и политически натиск: изземват се безвъзмездно над една трета от земите на местните земевладелци и се предоставят на новодошли румънски колонисти. По мнението на П. Тодоров, изследвал етнодемографското развитие на Южна Добруджа въз основа на български и румънски статистически извори[61] през 1927–1928 г. бежанският поток започва да намалява поради дейността на Добруджанската революционна организация българските власти.

Вътрешнополитическите мерки на централната власт за уреждане на бежанския въпрос, засягат основно българите бежанци; във връзка с тях – и незавърналите се от бягство жители – гърци и турци – от новоосвободените земи, както и руските бежанци и имигранти в България.[62]

За българите бежанци дошли в страната след 1912 г., възможностите за настаняване са ограничени. Първоначално то се извършва без никакъв план, бежанците се самонастаняват в зависимост от възможностите и личните си предпочитания да бъдат при близки, роднини или съселяни. В хода на бежанските събития през периода след Балканските войни до влизането на България в Първата световна война (1913–1915 г.) централната власт бързо се организира за разрешаване на бежанските проблеми. Създаването на пакети от мерки обаче се усложнява от факта, че единствено с Турция е сключено споразумение за бежанците и то при неблагоприятни за България условия. Взетите

[61] Тодоров, П. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913–1940 г.). – Добруджа, 1984, № 1, с. 16.

[62] За процесите през 30-те години виж следващата глава.

от централната власт съответни решения и предприетите действия са в следните направления:

○ Да се обезпечи безпрепятственото влизане на българите бежанци в страната, като се подсигури възможно най-бързото им администриране на граничните пунктове и се ограничи до минимум престоя им там. В случая целта е да се избегне струпването им на границата.

○ Да се изработят общи предначертания за насочването на бежанските потоци към вътрешността на страната. Предвижда се основната част от източнотракийските бежанци да бъде настанена в Бургаски окръг, който е с най-голяма територия и е рядко населен. Бежанците от Македония и Южна Добруджа, както и част от източнотракийските бежанци са упътени към новоосвободените земи (Гюмюрджински и Одрински окръзи)[63], където има безстопанствени имоти, принадлежали в миналото предимно на богати представители на гръцкия и турския етнос. На 11 декември 1913 г. Министерският съвет приема постановление № 4, чрез което обявява за държавна собственост всички техни движимости.[64] То се отнася най-вече до наскоро създадените Гюмюрджински и Струмишки съюз, където започва настаняването на българите бежанци. Част от имуществото на изселените оттам значителен брой гърци и турци по силата на постановлението трябва да се раздаде на бежанците, които пък се задължават в срок от една-две години „да изплатят на държавата стойността на дадените им стоки“.[65] Крайната цел на акта е така да се укрепи българското етническо присъствие

[63] От началото на Балканската война до лятото на 1913 г. в освободената територията на бившия Одрински вилает правителството на България формира Тракийското военно губернаторство. След Междусъюзническата война то е ликвидирано, тъй като Турция реокупира Източна Тракия, а в Западна Тракия установяват Гюмюрджинската автономна република. България възстановява правата си в началото на октомври, но само върху районите на запад от Марица; там са формирани Гюмюрджински и Одрински окръзи. В продължение на две години тук възниква нова административна система. Западна Тракия се очертава като икономически най-важната българска провинция и започва нейната интеграция.

[64] ЦДА, ф. 242 к, оп. 2. а. е. 491, л. 46. Постановление № 4 на Министерския съвет от 11 декември 1913 г.

[65] Пак там.

край брегoвете на Егейско море и да се подготвят условията за трайно присъствие там.[66]

Очертаните от централната власт мерки са без предварителен и дългосрочен план и в крайна сметка предприетите действия имат нетраен характер поради нестабилното и динамично международно положение.

Основен инструмент за прилагане на политиките, предприети от централната власт, е създадената Централна комисия за бежанците при Министерството на вътрешните работи и народното здраве, която организира мрежа от бежански комисии по места. Една от важните ѝ задачи, имаща отношение към разглежданата проблематика, и въз основа на която се разработват мерките по подпомагане на бежанците, е да се състави подробна статистика за българите бежанци след Междусъюзническата война, което тя реализира през лятото на 1915 г.

През периода 1916–1920 г. българските правителства не предприемат конкретни мерки, свързани с външните миграции, бежанците и имигрантите в България. Те вземат решения и извършват практически действия само за финансово подпомагане в крайно тежки случаи, в полза на отделни бежанци. Примерно, някои източнотракийски българи бежанци са настанени временно в освободени от турското население погранични села[67]. Известна дейност на отделни места проявяват околийските колонизационни комисии, като дават подслон на новопристигнали бежанци и им осигуряват някакъв поминък[68]. Към края на войната са изготвени проекти, където се посочва на какви терени да бъдат настанявани бежанците, а именно в изоставени и пустеещи земи. Предвижда се също след края на войната и установяването на границите бежанците да се устройват в държавни имоти и в нови селища, определени със закон за вътрешна колонизация. Да се заемат с тази задача се предвижда Министерството на вътрешните работи и народното здраве и Министерството на земеделието и държавните имоти. Изработен е и законопроект.[69]

---

[66] Трифонов, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. С., 1992, с. 224.

[67] ЦДА, ф. 321К, оп. 1, а.е. 2222, л. 51–52.

[68] Димитров, Г. В., цит. съч., с. 20.

[69] Дренски, Ст. За бежанците. – Общ подем, II, 1918, № 5, с. 217–219.

В началото на 20-те години земеделските правителства (коалиционно и самостоятелно) провеждат вътрешна политика за планомерното трайно заселване на българите бежанци. Тя се проявява в законодателната му дейност[70], чрез която фактически се изработва цялостна програма за решаване на въпроса с българите бежанци. Следващите правителства продължават политиката на тяхното заселване и довеждат до край програмата за окончателното им настаняване в България, като някои от законите биват изменени и допълнени, а други – отменени и се приемат нови.[71] Подготвя се и към края на 1926 г. се реализира бежански заем, който подпомага финансово програмата за интегриране на българите бежанци.[72] Създават се и инструментите за прилагането на политиките: съответните институции (Бюро за настаняване на бежанците, подчинено на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, от 1924 г. Главна дирекция на трудово-земеделските стопанства, околийски, градски и селски общински комисии), а Дирекцията изработва План за вътрешно заселване (колонизация) предимно на бежанци и имигранти – земеделци (февр. 1925 г.). Прилагането му започва да се едва през есента на 1926 г., а изпълнението му среща много трудности, защото бежанците отказват да се заселват в посочените места, местят се; изобщо миграционната ситуация през първата половина на 20-те години е доста динамична, нейна характеристика е самонастаняването. До преброяването, извършено в края на 1926 г., не е направено много в съответствие с Плана.

Като цяло тези политики засягат вътрешните миграции на бежанското население. Само някои от тях косвено или пряко определят или въздействат върху дестинациите на външните миграции; това са:

[70] Закон за жилищната криза (1919 г.), Закон за заселването на бежанците и обезпечаване поминъка им (1920). – ДВ, 1920, № 214, (21.12.), Закон за трудовата поземлена собственост (1921). – ДВ, 1922, № 246 (02.02.).

[71] Закон за трудовите земеделски стопанства (1924), Закон за селско-стопанското настаняване на бежанците (1925),

[72] Закон за селскостопанско настаняване на бежанците, чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите (1926). Десетина години по-късно: Наредба-закон за облекчаване положението на бежанците (1937).

○ местоположението на държавните, общинските и безстопанствените земи, и тези, които ще се получат по мелиоративен път, предвидени в Плана за вътрешна колонизация;

○ местоположението на – пак според Плана – новите квартали в 278 съществуващи селища и на създадените 12 нови селища, където ще се установят българи бежанци на постоянно местожителство. Определените селища се намират в 38 околии – най-много в Бургаски, Търновски, Врачански окръг; не се посочват селища в Петрички, Пловдивски, Софийски, Варненски и други окръзи, в които тогава има също много ненастанени бежанци. Впоследствие Планът е изменян няколко пъти, а броят на селищата с бежански махали се увеличава до 325. Сред обявените за самостоятелни селища е заселената с бежанци местност „Мандрата“ при с. Якезлий (Дебелт), Бургаско (14.12.1921) под название село Константиново, образува се и село Димитрово, Оряховска околия, населено с 50 бежански семейства от Босилеградско (27.12.1922 г.),[73] населеното място Папарос край Бургас, където през 1921 г. се настаняват бежанци от Тракия и което през 1931 г. е признато за село Сарафово[74].

○ територията на т. нар. запретна зона покрай границите на България със съседните държави, залегнала в Протокола към Заема за настаняване на бежанците и условията, свързани с него, за която ще стане дума по-нататък. Всъщност незасегнати от зоната окръзи са само Бургаски, Мастанлийски (Момчилградски), Плевенски, Пловдивски и Старозагорски[75].

[73] ДВ, 1922, № 246 (02.02.).

[74] ДВ, 1931, № 17 (08.04.) Указ № 162/обн.

[75] Хитилов, К. Стопанското настаняване на бежанците, 1927–1932. С., 1932, с. 47.

Имиграционни политики, засягащи руските и арменските бежанци

В края на Първата световна война и през 20-те години българските власти реализират също и външномиграционни политики, свързани с руските бежанци в България. Контактите на българските кабинети с южноруските правителства на ген. Деникин и ген. Врангел създават благоприятни предпоставки за приемането на руски бежанци, които са в зависимост от ограничения от международната съглашенска комисия суверенитет на България[76] и съответно се направляват от изискванията на Съглашението. Идват две имиграционни вълни от руски бежанци. Първата – през есента на 1918 г. и през цялата 1919 г., със задълбочаването на военните неуспехи на Доброволческата армия, от руските пристанища Севастопол, Одеса и Новорусийск и от Истанбул. Тогава към България се насочват отделни руски бежанци. Първата по-голяма група от около 1000 души пристига през есента на 1919 г. Това са предимно хора с високо социално положение[77], които пристигат стихийно и правителствата на България не се ангажират пряко с тях, оставяйки инициативата в ръцете на Славянското дружество, Дружеството на Българския Червен кръст и други хуманитарни организации. Вторият имиграционен поток от руски бежанци – ранени и военни – идва в България през януари – март 1920 г. При приемането ѝ българското правителство и руските дипломатически и военни представители действат заедно с цел да се облекчи положението на бежанците. Намеренията на командващите отстъпващата Бяла армия са руските бежанци да бъдат приети на първо време в България и част от тях поетапно да реемигрират към Белград и Западна Европа[78]. Поради тежкото финансово и икономическо положение на страната първоначалната позиция на българското правителство е да не приема руски бежанци за трайно установяване в България, а само за временно преминаване. Под натиска на съглашенските сили то не успява да отстои позицията си и „приема

[76] Спасов, Л. България и южноруските правителства на Деникин и Врангел (март 1919 – ноември 1920 г.) – Исторически преглед, 1990, № 2, с. 18.

[77] ЦДА, КМФ 19, Док. 9, с. 113.

[78] Кьосева, Цв., цит. съч., с. 41.

настаняването на русите като неизбежна необходимост“[79]. През този период външнополитическите му усилия по решаването на кризата с руските бежанци са в две посоки: за квотата им и за издръжката им. Първоначално то се опитва поне да определи квота от няколко хиляди бежанци, които да приеме, принудено е да я променя няколко пъти, тя достига до осем хиляди души, а на практика е многократно надхвърлена. Поради тежкото положение българското правителство се стреми да ангажира съглашенските сили за издръжка на руските бежанци. В крайна сметка се налага да я поеме, многократно се отпускат кредити за милиони левове, но решението е тази финансова подкрепа да не е безвъзмездна и правителството едностранно намира разрешение на проблема за сметка на дълга на страната към стара Русия. Впоследствие почти всички суми за издръжка на руските бежанци в България се осчетоводяват по този параграф от бюджета.[80]

Политиките на българските власти по мобилността на руските бежанци се отнасят до влизането им в България (местните власти са упълномощени да се справят с карантинирането, разквартируването и охраната, приемането и първоначалното устройване на руските бежанци), до преодоляването на огромното струпване на бежанци в крайморските райони, където те пристигат, и до разместването им във вътрешността на страната. За болните и ранените са организирани санитарни пунктове в София, Варна, Нова Загора, Шипка, Созопол и Анхиало. На здравите руси е предложено да се разселят в организирани групи в Търновски, Плевенски и Шуменски окръг. Поради транспортната стачка, разселването става много бавно[81]. Реално то се осъществява след прекратяването ѝ, като започва през април 1920 г. На онези от тях, които разполагат със средства за издръжка, е разрешено да останат в градовете, а на останалите е разпоредено да се изселят в селата и да започнат да се занимават със селскостопанска работа.[82] Тук бихме искали да изтъкнем още едно важно обстоятелство, засягащо руската емиграция и свързано с нейния разнообразен етнически и нацио-

[79] Пак там, с. 47.
[80] Пак там.
[81] ЦДА, КМФ 19, Док. 7.
[82] ЦДА, пак там; ф. 176 к, оп. 4, а. е. 1099, л. 53, 85.

нални състав[83], а именно: пристигналите заедно с русите украинци се стремят да постигнат обособяване в отделна категория – нещо, което централната власт в България не допуска, изхождайки от позицията, че всички руски бежанци са били руски поданици. Такова решение произхожда от стремежа да се избегнат допълнителните усложнения, които би предизвикала необходимостта от прилагането на особен режим за всяка отделна националност.[84]

През 1922 г. земеделското правителство отваря границите на България, за да приеме арменските бежанци, принудени да се спасяват извън пределите на Турция след гръцко-турската война 1919–1922 г.[85] Към тях през 20-те години българските правителства реализират най-общо казано същите политики като към руските бежанци, макар и в определени моменти да има известни нюанси. Какво имаме предвид? Като пример за диференциран подход на държавата към двете народностни групи ще дадем начина, по който се прилагат препоръките на Обществото на народите да им се даде привилегирован режим за натурализация. Правителствата на Демократичния сговор се придържат към позицията, че евакуацията на арменските бежанци в посока към Съветска Армения или остров Кипър трябва да бъде ускорена. В същото време е забележима по-голяма толерантност спрямо русите, тъй като на тях се гледа като потомци на основоположниците на Третата българска държава. Както е видно от стенографските дневници на На-

[83] Според данните от преброяването през 1926 г. за населението в България по месторождение в Русия, от Европейска Русия в България идват с руско поданство 69,4%, от Азиатска Русия – 5%, от Украйна – 19,7%, от Полша – 1,4%, от Европейска Турция – 2,2% и пр.; според данните от същото преброяване по месторождение в Русия и по народност руската имиграция, идваща от Европейска Русия със състои от 89% руси и 4% българи, 3,5% „други неславяни“, по 1% евреи и „други славяни“, от Азитска Русия – 79% руси и 7,6% българи, 6,7% арменци, 6% „други неславяни“, от Украйна – 82,5% руси, 7,7% българи, 5% евреи, 2,6% „други неславяни“, 2% „други славяни“ и пр. (Пейковска, П., Н. Киселкова. Руската имиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – Статистика / Statistics, 2013, № 3–4, с. 222, 225.

[84] Кьосева, Цв., цит. съч., с. 231.

[85] Мицева, Е. Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001.

http://www.armenianchurch-russe.com/img/gallery/temp/armencite _v_balgaria.pdf»_ http://www.armenianchurch-russe.com/img/gallery/temp/armencite_v_balgaria.pdf_ (26.07.2017)

родното събрание именно тези съображения са в основата и на приетия на 22 март 1929 г. от Народното събрание Закон за допълние на Закона за българското поданство, засягащ само русите. Според предписанията му чувствително се намаляват държавните такси, заплащани при молбите за натурализация (от 5000 на 500 лв.), и се премахва изискването за продължителен стаж на българска държавна служба като условие за българско гражданство; вместо него е включено друго – русите да са дошли в България преди 1 януари 1929 г.[86]

Външномиграционните политики на българските правителства се отнасят до допускането на руските и арменските бежанци в България, до тяхното реемигриране в трети страни или до репатрирането им. Поради тежкото следвоенно положение в страната и огромното количество българи бежанци българските власти се придържат към становището, че по-изгоден е режимът на постепенна евакуация на руските и арменските бежанци към други страни или към родината им, като се спазват условията за свободен избор. Въпреки това до 1928 г. (когато правата им са приравнени с тези на чужденците[87]) у нас не се създават пречки пред натурализацията им, но те не са поставени и в облагодетелстван режим; руските бежанци обаче не желаят да приемат българско поданство поради надеждата да се завърнат в родината си. И не само… Мнозинството от руските бежанци и емигранти (особено представителите на руската емигрантска интелигенция) считат, че условията за живот и професионална изява в България за неблагоприятни; когато се опитват да използват своя предишен опит и знания в новите условия техните възможности и потребности се сблъскват с явно несъответствие с местната социална среда, изглеждаща провинциална в сравнение с мащабите на Русия.[88]

---

[86] СД на XXII ОНС. II Р С, 97 заседание (17.05.1929), с. 2209. (Изказване на министъра на правосъдието д-р Тодор Кулев към проектозакона.)

[87] На 28 юни 1928 г. се провежда нова конференция на Обществото на народите по въпросите на бежанците. Тя приема Съглашение за юридическия статут на руските и арменските бежанци в съответните държави, с което правата им са приравнени до тези, които обикновено се предоставят на чужденците. България също подписва Съглашението.

[88] Вж.: Йованович, М. Русская эмиграция на Балканах, 1920-1940. М., 2005, с. 147; Каназирска, М. Вклад русской эмиграции в духовную жизнь в Болгарии. – В:

Външномиграционната политика на централната власт в България е в тясна зависимост с някои общи процеси, протичащи във всички страни на руската диаспора, болшинството от които са инициирани и направлявани от Върховния комисариат на Обществото на народите по въпросите на бежанците при Международното бюро по труда с председател Фритьоф Нансен[89]. През 20-те години тя е повлияна от взаимоотношенията на българските правителства с Обществото на народите, чиито член България става през декември 1920 г. и чиито принципи за международна сигурност, сътрудничество и закрила на националните малцинства тя следва, и от създадения към него през 1921 г. Международен комисариат по въпросите на бежанците. Въздействие оказват и взаимоотношенията между България и СССР, които се влошават след преврата на 9 юни 1923 г. и това се счита като предпоставка за толерантното отношение на българските власти към руските имигранти, а управлението на правителствата на Демократичния сговор (1923–1930 г.) – за „златния“ период в тяхната интеграция[90].

В края на ноември 1920 г. и през 1921 г. в България навлиза третият поток от руски бежанци и имигранти. Той възниква, когато след разгрома през октомври 1920 г. генерал Врангел отхвърля предложението на френското правителство да прехвърли войските си в Бразилия и настоява те да бъдат настанени в славянски страни като България, Сърбо-хърватско-словенското кралство и Чехословакия. Под натиска на френския дипломат Франсоа Жорж-Пико, върховен комисар на Републиката в София, българското правителство дава съгласието си[91]. Пристигналите в България през 1922 г. руски бежанци са четвъртата

Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция, София, 23 и 24 септември 1999 г. Ред. кол. Г. Марков и др. С., 2001, с. 204.

[89] Създаден в средата на 1921 г. с основни задачи: да разпредели руските бежанци между отделните държави, да им осигури правна защита, да им оказва първа помощ при устройването и за осигуряване на постоянно местожителство, да регламентира трудовата им реализация чрез Международното бюро по труда и др. Необходимите средства за целта се набират от сумите, принадлежали на Русия и намиращи се в различни страни на Европа и САЩ. (Вж. Кьосева, Цв., цит. съч., с. 57).

[90] Кьосева, Ц., цит. съч., с. 527–528.

[91] Белоэмигранты в Болгарии. Воспоминания. Под редакцией В. В. Чумаченко, П. В. Чумаченко, С. А. Рожкова. М., 2013, с. 308–310. Лунин, А. Руската емиграция в България през 20-те години. – В: Год. СУ–ИФ, Т. 84–85, 1992, с. 211–232.

руска имигрантска вълна. Последното решение за допускане на голяма група руски бежанци е от 11 януари 1928 г., когато по доклад на министър-председателя Андрей Ляпчев и молба на Руския комитет в Париж в страната са приети за земеделска работа руси от Истанбул, на които турското правителство е дало срок да се изселят от града до 6 февруари с. г.[92]

С тези два имигрантски потока в България пристигат най-голям брой руси. Преобладаващата част от тях са разоръжени войници и офицери от Врангеловата армия, но има и граждански лица, включително представители на по-заможната прослойка от руското общество, интелектуалци. Те са допуснати в резултат от натиска на Франция, налице са и други мотиви, сред които: безпокойството на земеделския кабинет от засилващата се активност на Коминтерна в България и опасността от болшевишки размирици; да се опровергаят съмненията на чуждите легации за съществуващо българо-съветско споразумение; поради трагичното състояние на българската армия да се привлече част от врангеловите войници на военна служба. А и през втората половина на 1921 г. България е обект на непрекъснат натиск и от Върховния комисариат на Обществото на народите. На два пъти през 1921 г. негови представители посещават страната ни и настояват правителството не само да приеме нови бежанци от Истанбул, но и да подобри положението на вече настанените у нас. Надявайки се на подкрепата на Обществото на народите за разрешаване на проблемите на България, породени от Първата световна война, правителството на Ал. Стамболийски оказва съдействие на организацията в реемигрирането на огромния брой руски бежанци, намиращи се на Проливите.[93]

На 23 ноември 1921 г. Министерският съвет одобрява XXXI постановление за създаване на специална институция, която да се занимава с проблемите на руските бежанци[94]. Съгласно документа със заповед № 367 от 30 ноември 1921 г. Министерството на външните работи и изповеданията създава комитет и упълномощава специален комисар по

[92] ЦДА, ф. 284 к, оп. 1, а. е. 5309, л. 4.

[93] Спасов, Л. Врангеловата армия в България 1919–1923 г. С., 1999, с. 84–92; Кьосева, Цв., цит. съч., с. 92.

[94] ЦДА, Ф. 176 К, оп. 4, а. е. 2120, л. 84, 89.

въпросите на руските бежанци. Новата институция представлява смесен българо-руски държавно-обществен орган, доминиран от представителите на държавата и надзираван от упълномощеното от Върховния комисариат лице[95], които единствени имат правото да се разпореждат с отпусканите за тях средства от международната организация.

Важна мярка от гледна точна на мобилността на руските бежанци е промяната в полицейският контрол върху тях в по-благоприятна светлина от началото на 1921 г., когато на окръжните управители се дава правото да разрешават на русите, които сами са си намерили работа в други градове, да променят свободно местожителството си, след като представят удостоверение от представителя на Руския червен кръст[96]. Силно въздействие върху мобилността им е въвеждането на Нансеновите паспорти, тъй като с тях те могат да пътуват навсякъде по света и да се заселват, където пожелаят. България е една от първите държави с компактни маси руски и арменски бежанци, приложили Нансеновите паспорти. Те са приети и одобрени за изпълнение с решение на Министерския съвет от 15 август 1926 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве определя реда и начина за издаването на паспортите и с окръжно до полицейските инспектори от 5 октомври ги задължава да снабдят всички руски и арменски бежанци с новите документи за самоличност.

Емиграционни политики по изселване на гръцкото и турското население

Мероприятията по прилагане на Конвенцията между Гърция и България за доброволна размяна на население от 27 ноември 1919 г. се осъществяват в преобладаващата си част през периода от края на 1922 г. до 1928 г. Сред мерките за размяната и прилагането на договореността са образуването на смесена комисия от гръцки, български и неутрални членове и изработването на правилник[97]. Конвенцията при-

[95] Архимандрит Стефан.

[96] Кьосева, Цв., цит. съч., с. 52.

[97] ДВ, 1922, № 68 (28.06.).

знава само правото на емиграция на съответните национални малцинства и свободата им да го упражняват, но липсва разпоредба за предотвратяване на натиска върху тях за изселване.[98] Комисията започва да събира декларации за емиграция едва през септември 1922 г., след обнародването на Правилника, но броят на желаещите е незначителен. Причината да се ускори изселването на българските гърци е интернирането на българите в Гърция след „Малоазийската катастрофа“. В началото на 1923 г. е приложен натиск, след който броят на декларациите за емиграция рязко се повишава.

Сключената на 8 декември 1927 г.[99] българо-гръцка спогодба „Моллов–Кафандарис“[100] не засяга пряко демографските аспекти на външномиграционните проблеми, тъй като урежда само финансовите въпроси по ликвидиране на българските имоти в Гърция и на гръцките в България.

Изселването на местните турци от България има отношение към прогонването на местните етнически българи от Източна Тракия, доколкото е било необходимо да се освободи място за хилядите бежанци. Освен това е повлияно от една страна от политиката на българските правителства към турското население в България, и от друга страна, от вътрешнополитическото положение в Турция – от смяната на режима и идването на кемалистите на власт, от цялостния процес на създаване на светска държава, от политиката на Турция към турците в България. Кемалистите отстояват възгледите за модернизация и европеизация

[98] Schechtman, J. B.European Population Transfers, 1939–1945. New York, 1946, p. 14.

https://archive.org/stream/SchechtmaneuropeanPopulationTransfers1939-1945/Schechtman--EuropeanPopulationTransfers1939-1945_djvu.txt (10.05.2017)

[99] От финансовите министри на България и Гърция проф. Владимир Моллов и Георгиос Кафандарис и от председателя на смесената българо-гръцка комисия Дж. де Рение.

[100] Най-важният от 10-те члена – чл. 9 третира проблема за плащанията: срокът за обезщетяване на облигациите се удължава от 12 на 30 години; отпада условието разликите в стойността на имотите в българска полза да се погасяват с първия взет външен заем от гръцка страна; разрешава се разсрочено плащане на тези суми в продължение на 30 години; анулира се предвиденото в конвенцията от 1919 и плана от 1922 г. имотите на изселниците да се изплащат в щатски долари; разрешава се това да става с националната валута на държавата кредитор.

на Турция, стремят се да създадат турска нация и да утвърдят турска идентичност. Външнополитическата задача на тяхната пропаганда е турците извън Турция (в това число и в България) да бъдат включени в преобразуването на страната.[101] Затова отношението на турската централна власт към изселването на турците от България търпи промени към края на 20-те години. Тогава Турция проявява стремеж да използва турското население в България и другите балкански страни в утвърждаването си като светска държава. Той намира проявление в силна националистическа пропаганда, имаща за цел да привлече това население към светските реформи и културните процеси в Турция.[102] В България привърженици на кемалистките идеи са по-образованите и по-заможните турци.[103]

По време на управлението на БЗНС се наблюдава спад в изселванията на българските турци. Намаляването на изселниците се дължи до голяма степен на политиката на земеделците към турското население, която създава благоприятни условия за подобряване на малцинствения живот на диаспората[104]. Тя дава възможност да се увеличи броят на излизащите турски вестници и да се засили участието на негови представители в управлението на страната. След 9 юни 1923 г. броят на изселниците сред турското население в посока към Турция се увеличава. Явлението е предизвикано отчасти от политиката на Народния сговор, която ограничава малцинствените им права: премахва субсидиите за мюсюлманите, стеснява рамките на училищната им автономия, разтуря избраните настоятелства, закрива част от вестниците им, на места се засилват антитурските прояви на български националистически организации.[105] Ико-

[101] Спасов, Л. Реформите на Ататюрк, мюсюлманите в България и българо-турските отношения, 1923–1938. В. Търново, 2017, с. 10, 19.

[102] Христов, Пл., цит. съч., с. 48.

[103] Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 19.

[104] Хаков, Дж. Българо-турските отношения и турското население в България. – Studia Balcanica, 23 (Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров). С., 2001, с. 696.

[105] Манчев, Кр., Е. Дойчинова. Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика (1919–1939 г.). – Исторически преглед, 1991, № 5, с. 59–60; Turan, O., цит. съч., с. 84.

номическата криза също оказва своето влияние.[106] Желанието за емиграция е подсилено и от активизираната след създаването на турската република (1923) анкарска пропаганда. Тя допринася за утвърждаване на турското национално съзнание и за привличане на турците извън пределите на страната, които да участват в модернизацията ѝ.[107] Политиката за размяна на население между България и Турция се провежда и заради нуждата на Турция от население, където средната му гъстота от 26,8 души на кв. км е доста под тази на Балканите (50,8). И съвсем стратегически в Тракия биват заселвани мохамедани от съседните държави (без Гърция – Западна Тракия, за да е „коз за бъдещи претенции“).[108]

Българските правителства се надяват след подписването на Ангорския договор да се увеличи емиграционният поток на българските турци към Турция, защото: с присъединените територии се включва повече турско население (130 000) (особено с присъединяването на Източните Родопи[109]), отколкото се изключва с откъснатите (110 000), естественият им прираст е положителен и растящ, а миграционният поток през 1910–1920 г. е намалял.[110]

Външномиграционни политики, засягащи трудовата миграция

По основното си предназначение външномиграционните политики на централната власт в България, засягащи трудовата миграция се стремят да защитят трудовия пазар на страната-приемник. Във връзка с правата и правните задължения на чуждите граждани съществуват следните четири системи, използвани в сравнителното право: първо, приравняване във всяко отношение на чуждите граждани към местните; второ, система на взаимност, при която определени чужди гражда-

[106] Ялъмов, И. Влияние на кемалисткия модернизъм върху турското малцинство в България. – В: Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследване в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, с. 31–43.

[107] Стоянов, В., цит. съч., с. 81–82; Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 10,19.

[108] Петров, Л. България и Турция, 1931–1941. С., 2001, с. 143.

[109] Христов, Пл., цит. съч., с. 46.

[110] Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 144, 148.

ни са изравнени по права с тези на местните, само ако и поданиците на приемащата държава се ползват с такива в страната, от която идват чужденците; трето, ограничения в правата на чуждите граждани; и четвърто, система на капитулациите, признаваща на чуждите граждани по-големи права от тези на местните. У нас до края на Втората световна война правният режим за чужденците обикновено съчетава елементи от първите три системи.[111] През изучавания период съгласно българското законодателство чужденци могат да бъдат наемани на държавна служба само ако за съответната длъжност няма подготвени български специалисти. За назначаването на всяко лице се прави предложение от съответния министър до парламента. То се гласува задължително от депутатите и след излизането на съответния царски указ влиза в сила. Обикновено чужденци биват наемани за срок от една година, след което договорите им могат да бъдат продължавани.

През април 1924 г. – най-вече във връзка с решаването на бежанските проблеми – Международната организация по труда към Обществото на народите призовава за еднакво третиране на националната и чуждата работна ръка при трудови злополуки. Тези препоръки са взети под внимание от българската централна власт веднага поради наличието на голям брой български градинари зад граница и още тогава са сключени спогодби за взаимност с Чехословакия, Унгария и Румъния. Те са заложени и в Закона за настаняване на работа и осигуряване при безработица, приет на 5 април 1925 г., който всъщност поставя системата на трудоустрояването в България на модерни основи. По силата на споменатия законодателен акт работник или служащ (в това число и чужденец), който не е настанен на работа в продължение на осем дни от деня на заявяването му, се счита за безработен, а държавата осигурява парични помощи за регистрираните безработни. За да защити националния пазар на труда от работниците чужденци Законът предвижда специален режим. Улеснява назначаването им на работа, като прекратява практиката Народното събрание да решава случаите за всяко персонално назначение на държавна служба. В същото време той регулира участието им в националния трудов пазар като въвежда за

[111] Симеонов, И. Правното положение на чуждите граждани в системата на българското положително право. С., 1948, с. 8.

тях задължението да притежават разрешителни за работа, издадени от Министерството на търговията, промишлеността и труда. Въвежда и принципът за реципрочност, което ще рече че те се ползват от правото за настаняване на работа и на социални осигуровки при безработица само при условие, че и на българските работници в съответната чужда страна са предоставени същите преференции.[112]

На базата на закона и с цел намаляване на безработицата в страната някои работодатели по места пристъпват към масово уволняване на чуждестранните работници (включително бежанците – руски и арменци) и ги подменят с българи. Това предизвиква протести пред Министерството на външните работи, но на 14 юни 1926 г. Дирекцията на труда напомня с писмо до окръжните инспекции по труда, че България има спогодби за взаимност с Чехословакия, Унгария и Румъния и предупреждава да не се уволняват техните поданици.[113]

При предоставянето на възможности за работа русите и арменците с нансенови паспорти се ползват с определени преференции – особено по отношение на Закона за постъпване на работа и осигуряване при безработица.[114] Българските власти водят тази преференциална политика – отчасти, заради задълженията си към Обществото на народите, а и за да се намали броят на онези, за които се грижат благотворителните организации, отчасти, защото се надяват така да издействат придобивки и за българите бежанци от Македония, Тракия и Западните покрайнини[115]. Те вземат решения руски специалисти да бъдат приемани на работа в България още през ноември и декември 1920 г., а и през цялата 1921 г.[116]

Регистрираният скок в нарастването на икономическата активност на русите в България от 38,9% през 1920 до 69,9% през 1926 г.[117] е резултат най-вече от навременните инициативи на българските прави-

[112] ДВ, 1925, № 26 (05.05).

[113] Безработицата в България към 31 декември 1926 г. С., 1927, с. 27.

[114] Кьосева, цит. съч., с. 53–54.

[115] Пак там, с. 244.

[116] Пак там, с. 70.

[117] Данни по поданство. Вж.: Пейковска, П. Преброяване, труд и общество: руската емиграция в България през 20-те години на XX в. Част II. – Исторически преглед, 2014, № 3–4, с. 130.

телства (земеделското и двете сговористки правителства) за облекчаване на тяхното положение и особено от мерките в посока на облагодетелстваното им третиране при назначаване на работа, които министър-председателят Андрей Ляпчев предприема половин година преди преброяването. Става дума за това, че по негово указание на 10 юли 1926 г. Дирекцията на труда задължава местните си клонове да приравняват правата на руските бежанци при наемане и освобождаване от работа с правата на поданиците на Чехословакия, Румъния и Унгария, с които държави България има съглашения за взаимност. Преброяването от 1926 г. съдържа статистически данни от момент, в който сред руските имигранти в България има голяма трудова заетост и броят на безработните е спаднал значително – включително вследствие на преференциалната към тях политика на министър-председателя Андрей Ляпчев[118]. Тези временни облекчения в трудоустрояването им са премахнати с приемането през 1927 г. на Правилника за настаняване на чужди поданици като наемни работници и служещи, според който чуждата работна ръка се явява допълнителна за България и може да бъде настанявана на работа, само ако за съответната длъжност няма кандидат българин. Мерките се отнасят и за русите и се спазват стриктно по време на икономическата криза от 1929–1933 г., а и след това – до 1944 г.[119]

По време на световната икономическа криза от края на 20-те и началото на 30-те години безработицата достига високи размери и на българския трудов пазар възниква конфликт на интереси между местните и чужденците, работещи в България, започват протести срещу чужденците, защото те отнемат работни места; затова някои чужди поданици (например германски специалисти) се оттеглят от българския трудов пазар.

По отношение на руските бежанци ограничителните мерки продължават да се съчетават периодически с преференциални решения. В новия Закон за народното здраве (сфера, в която по традиция работят и чужди специалисти) през 1929 г. е възприета принципната постановка, че чужди поданици не могат да получават правоспособност за частна

[118] Вж. по-подр.: Кьосева, Ц., цит. съч., с. 208–211.

[119] Пак там, с. 211–212.

практика по медицина в България. Прави се изключение единствено за руските лекари, които се приравняват по права с българските им колеги. Законът постановява, че завършилите образованието си в Русия до 1 октомври 1917 г. руски медици, които законът е заварил в България преди 1 януари 1929 г. получават законодателна възможност да практикуват частно. Те се освобождават и от държавен изпит (колоквиум) за частна медицинска практика, ако представят верни документи за лекарска правоспособност в родината си или ако са български поданици. Сред посочените в закона условия за разрешаване на частна практика за руските медици: тригодишна медицинска служба в български държавни, общински, или окръжни медицински заведения, или петгодишна лекарска практика въобще, а също кандидатът да не е осъждан за престъпления, свързани с лекарската етика. Въведено е обаче едно съществено ограничение – медиците, започнали частна практика, трябва да се откажат от държавна служба.[120] (Разрешителните за частна медицинска практика продължават да се издават както обичайно от Върховният медицински съвет на България.)

Външномиграционните политики на централната власт в България относно българската градинарска емиграция засягат нейното регламентиране и решаването на някои проблеми във връзка с конкуренцията, която тя представлява за местните производители. Обикновено те са породени от законодателни действия в приемащите страни за защита правата на работниците (вкл. селскостопанските), предвиждащи ограничителни мерки за проникването на чуждестранни работници, като облагане с допълнителни данъци или пък създаване на административни трудности за наемането на места за продажба на зеленчуци по пазарите в градовете. Така през 20-те години приемащите страни затварят частично или завинаги границите си или просто се опитват да постигнат известно регулиране на имиграцията по дипломатически път. Затова биват сключвани двустранни споразумения между изпращащите и приемащите страни. А основаващите се на тях външномиграционни мерки се отнасят до (и-/е-)мигрантските квоти, данъчното облагане на мигрантите, техните болнични застраховки, визи, такси, взаимната

[120] СД на XXII ОНС, II Р С. Книга II, 1929, с. 674–677; ДВ, 1929, № 277 (09.03.).

правна защита и съдебна помощ в областта на гражданското и съдебното право.

По-специални са взаимоотношенията с Югославия, където поради страх от антиюгославска дейност в градинарската квота са включени дори съпругите, а според съществуващите строги мерки за движението на българите въобще при пресрочване на визата впоследствие пребиваването става невъзможно. По време на проведените през 1929–1930 г. в София българо-югославски преговори се постига решение българските градинари да работят в Югославия без административни притеснения. То обаче е съвсем краткосрочно – на следващата година действието му е осуетено поради информация, че от него ще се възползва Македонският комитет, за да вкарва „под прикрието градинари“ свои хора, които да извършват антиюгославска дейност.[121]

Там, където българската държава има интерес по отношение на българската трудова емиграция, като например в страните посещавани масово от българските градинари, стремежът и на двете страни е да се сключат двустранни договори чрез които се въвежда взаимен миграционен поток от трудови мигранти, който се регулира чрез въвеждането на квоти за взаимен обмен на работна ръка.

През 1924 г. (18.01.) е сключено споразумение за взаимно допускане на работници между България и Чехословакия, което дава право на поданиците на двете държави да работят в договарящите се страни[122]. Впоследствие през 20-те години между България и Чехословакия съществува режим на „необезпокоявано работене“ на българските градинари в Чехословакия (и на чехословашките работници в България)[123].

Пак през 1924 г. българското и унгарското правителство се договарят за взаимен свободен достъп на своите граждани до трудовите си пазари. Така при наличие на издадени разрешителни български гради-

[121] Dizdar, Z. Bugari u izvješćima vlasti Savske banovine Kraljevine Jugoslavije od 1929. do 1939. godine. – In: Bratulić, J. (Ur.). Hrvatsko-bugarski odnosi u XIX. i XX. stoljeću. Zbornik radova međunarodnog znanzstvenog skupa održamog u Novom kampusu Sveučilista u zadrugu od 24.–26. rujna 2007. Zagreb, 2012, str. 28.

[122] ЦДА, ф. 460 К, оп. 2, а.е. 67, л. 2, 6.

[123] ЦДА, ф. 460 К, оп. 2, а.е. 34, л. 2–7; Гърдев, К. Българските общности в Чехия и Словакия. С., 2003, с. 33.

нари могат легално да работят в Унгария[124]. Тъй като те са силна конкуренция за унгарските зеленчукопроизводители, от средата на 20-те години започват остри протести на унгарските градинари из цялата страна, които принуждават компетентните органи в Унгария да предприемат регулиране на българската градинарска имиграция. По искане на унгарските градинарски профсъюзи през ноември 1929 г. Унгария едностранно определя тяхната численост на 2500 души годишно – по искане на унгарските градинарски съюзи (макар впоследствие тя да е надвишавана)[125]. Българската легация в Будапеща реагира в защита на интересите на българските градинари, като изтъква обстоятелството, че по този начин ще бъде нарушена двустранната договореност за взаимна свободна трудова имиграция.

Централната власт в България предприема известни вътрешнополитически действия относно емиграцията въз основа на промените в Закона за емиграцията от 1907 г., който всъщност регулира „емигрирането зад океана“ и чието създаване е предизвикано от придобилата неимоверно големи размери преди войните отвъдокеанска емиграция (най-вече в посока към САЩ) и отнасяща от страната и заможни земеделци.[126] В него са определени категориите население, които нямат право да емигрират в тази посока: младежи неотслужили военната си служба, запасни офицери, криминално проявени лица; създава се институция, която се занимава с емиграционните дела – Бюрото за емиграцията при Министерството на вътрешните работи, и се откриват негови подразделения (агенции) при окръжните управления. Единствено в предпоследния, 48-и член на Закона се предвижда възможността мерките да се прилагат и „към работниците, които заминават в европейските страни, ако това реши Министерският съвет и се издаде указ.“

В средата на 20-те години са предприети някои промени в закона главно поради ограничаването на имиграцията от самите страни-приемници. В края на 1926 г. Народното събрание обсъжда изменението на членовете, отнасящи се до някои такси и глоби.[127]

[124] MNL OL, K 184, 1933–50. t.–55872–18612, p. 25.
[125] MNL OL, K 184, 1929–50. t.–89809, p. 46–65.
[126] СД на НС, 1906, XIII ОНС, IV РС, с. XXV-3/201.
[127] ДВ, 1927, № 255 (12.02.)

Окръжно № 10049 от 7 септември 1927 г. определя условията, при които се допуска емигрирането на български поданици в отвъдокеански и в западноевропейските държави.[128] От текста му е видно, че континенталната емиграция се осъществява при много по-либерални условия – паспортите се издават от съответните полицейски власти съгласно закона за паспортите без да се изисква предварително разрешение от Министерството на вътрешните работи и няма допълнителни изисквания. В същото време при задокеанската емиграция условията са определени за всяка страна поотделно, в отделни членове за Южна Америка, Мексико и Куба, САЩ, Канада и Австралия. Прави впечатление, че издаването на паспорти за тези страни става само с разрешение на Министерството на вътрешните работи. Предприетите мерки и наложените нови изисквания за емигрирането в тези посоки зависи до голяма степен от ограниченията, поставени от страните-приемници непосредствено след Първата световна война. Натам се насочват групи от емигранти българи последно след Балканските войни. По време на Първата световна война отвъдокеанските пътувания са сведени до минимум.

За Южна Америка, Мексико и Куба се разрешава да емигрират само земеделци, зидари и дърводелци и занятието им се удостоверява със заявление от местната община. По принцип българската емиграция към тези региони е малка.

Както е видно от дебатите в Народното събрание върху текста на двустранния американско-български договор за екстрадиция (подписан през юни 1924 г.[129]), изготвянето на последния е свързан както с ограниченията на имиграцията в САЩ, така и с отчетеното от българските власти неблагоприятно за България демографско, социално и народностно въздействие (териториално за цялата страна и особено за Централна Северна България); една от причините за сключването на споменатото двустранно споразумение е, че страната ни напускат не толкова бедни хора, колкото заможни, с повече от сто декара земя, и така се губи най-здравата част от населението; друга причина е, че по-

[128] ДВ, 1927, № 143 (24.09.).
[129] ДВ, 1924, № 67 (26.06.).

ради големите разстояния емигрантите рядко се завръщат и повечето се установяват там[130].

1.4. Количествени измерения на въздействието на българските външномиграционни политики върху механичното движение и териториалното преразпределение на населението

Тук ще се разгледаме въздействието на външномиграционните политики на централната власт в България върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението, което е важно, тъй като от своя страна външните миграции са свързани с другите демографски процеси, оказват влияние върху интензивността на раждаемостта, върху възрастовата структура, урбанизацията и пр. Това въздействие през разглеждания период представяме чрез показатели като динамика и пространствена насоченост на миграционните потоци, концентрация на външните мигранти в териториален разрез – по окръзи и околии, и др.

Етническа структура на имиграционния поток и нейното въздействие

Конкретни статистически данни за етническия състав на бежанския поток към България има само за периода от 1912 до 1920 г. и те се отнасят за наличното население. В обнародваните статистически сведения от преброяването през 1926 г. във вариацията на бежанците сред населението, съставляващо домакинствата, са откроени само „русите“.

Както вече споменахме бежанският поток за периода от 1912 до 1920 г. се състои в преобладаващата си част от българи. Сред останалите етнически групи, регистрирани в преброяването, по-съществен е относителният дял на вариациите „руси, украинци, литовци и финландци“ (5,2%, където преоблаващи са русите), „турци и албанци“ (3,3%), арменци, гърци, евреи, „ромъни и цинцари“ – по 1%, немци,

[130] СД на НС, 1906, кн. 2 (20.11.), 1923/24, кн. 1, с. 1217, кн. 3, с. 2212.

„чехи и словаци“, „сърби, хървати и словенци“ – по 0,3%, унгарци, помаци – по 0,1%. (Табл. 2) (Само русите – през 1920 г. представляват 4,7% от целия бежански поток, а през 1926 г. 7%). Както ще видим по-долу данните за някои от тези етнически групи внасят ново познание за имиграционните им процеси към България по време на войните или пък опровергават вече известното в науката. За да бъдат изяснени конкретните причини за тяхната емиграция и за да се уточни социалният им състав са необходими допълнителни проучвания и извличането на информация от други видове извори. Затова опорна точка биха могли да бъдат данните от преброяването през 1920 г. за половата структура на тези потоци и териториалното им разпределение по окръзи и околии.

Числеността преимущество на мъжете е характерно явление за миграционните потоци – през тази епоха те са все още по-мобилните и по-склонните към миграции и преобладават при почти всички етнически групи от бежанци и имигранти (при условие, че обикновено в немигрантските общности превес имат жените, тъй като те живеят по-дълго), но с малко – съотношението на жените към мъжете варира от 1 : 1,1 до 1 : 1,6, като цяло съотношението между двата пола е балансирано, което е показател, че имигрират семейства. Различно е положението във вариацията на „руси, литовци, украинци, финландци“ и „турци и албанци“, където превесът на мъжете е голям – съответно жени на 1000 мъже – 343 и 491, в тези два потока имигрират основно мъже – в руската диаспора това се обяснява с наличието на военни.

Най-многобройни са бежанците и имигрантите от други етноси в основния притегателен център за бежанците окръг Бургас, няколко хиляди в окръзите София, Варна и Пловдив, но относителният им дял има високи стойности в окръзите, където те не са толкова многочислени (Видин, Търново, Русе). (Прави впечатление, че в окръг Пашмакли (Смолян) има само българи бежанци.)

Разглежданите статистически данни не дават информация кога точно (по години за периода 1912–1920 г.) и откъде идват бежанците от другите етноси, но по-общи заключения могат да се направят по данните за месторождение на населението в България в корелация с народност, откъдето е видно, че някои влизат в страната заедно с други бежанци и имигранти. Така например, в руския бежански поток откъм

Европейска Русия има няколко десетки арменци и двеста евреи[131], което обяснява тяхното забележимо присъствие във Варненски окръг.

В други случаи получаваме сведения от специализираната литература. За арменците е известно, че масовото им преселение към България се случва през 1922 г., вследствие на Гръцко-турската война (от 1919–1922 г.). Преди това значително по численост преселение на арменци има след масовото им убийство и преследване в Османската империя от 1915 г. Тогава турците, сражаващи се на страната на Централните сили, ги обвиняват, че подпомагат руската инвазия в Кавказ; мнозинството от прогонените тръгват на североизток към Русия, до Кавказ – между Черно и Каспийско море, други към Сирия и Египет. В края на 1918 г. някои отиват в Арменската република, после пък я напускат – след установяването на съветската власт в края на 1920 г. в независимата преди това република. Мнозина се завръщат по родните си места. Очевидно по време на тези странствания част от арменските бежанци се насочва към България. Една трета от тях са концентрирани в окръг Пловдив, други по-големи техни групи са във Варна (21%) и София (15%), Бургас (9%), по 6% в Русе и Стара Загора.

Евреите идват от Полша, Галиция, Русия, Украйна, където по време на войната и до 1920 г. има анти-еврейски погроми. Една трета от тях са концентрирани в град София, останалите – в окръзите Русе (10%), Стара Загора (9%), Варна (7,5%), Бургас (6%).

Почти половината имигранти във вариацията „ромънци и цинцари“ са съсредоточени в окръг Видин (и то в Кулска околия), и 19% в Софийски окръг (предимно в град София), където традиционно са разположени техните общности. Същото важи и за гръцките имигранти, които са привлечени главно в окръзите по Черноморското крайбрежие – там от векове живее гръцко етническо население: 40% се намират в окръг Бургас (половината от тях в околиите Бургас и Малко Търново), в окръг Стара Загора 19%, основно в околиите Свиленград, където се срещат трите граници (между България, Гърция и Турция), и околиите Харман-

[131] Пейковска, П. Миграции от Австро-Унгария и Русия към България (средата на 60-те години на XIX в. – средата на 30-те години на XX в.). Историко-демографски аспекти. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на науките“. С., 2015. Ръкопис.

ли и Хасково, които са на главния път за София и вътрешността на страната, в окръг Варна 10% (предимно в самия град Варна). (Табл. 3).

Вариацията „турци и албанци“ е най-многочислената за периода 1912–1920 г. след „руси, литовци, украинци, финландци“, но техният поток датира от лятото на 1920 г. След международната конференция в Сан Ремо от 19 до 26 април 1920 г. (която е продължение на Парижката мирна конференция и има за задача да подготви мира с Турция), Тракия до Чаталджа е поставена под управлението на Гърция и на 27 май гръцките войски окупират Западна Тракия. В края на юли гърците сломяват турската съпротива на изток от р. Марица и едва тогава турски бежанци – разбитите войски на Джафар Тайяр и цивилно население – нахлуват в България.[132] Според други извори техният брой достигал няколко десетки хиляди души, а според в. „Освобождение“ само броят на цивилното турско население, преминало в българска територия при Голям Дервент, Странджа (тогава Кайбиляре), Ислямбейли (днес в Турция, тогава Урумбегли), Константиново и Малко Търново до 1 септември 1920 г. надхвърля 22 000 души[133]. Налице са сериозни разминавания между гореспоменатата численост и броя от 4692 души (при това заедно с албанците), регистрирани в преброяването от края на 1920 г., което считаме, че се дължи на тяхното репатриране, предприето от българските власти, въпреки че гръцкото правителство се стреми да го възпрепятства[134]. Впоследствие по настояване на българския министър-председател Александър Стамболийски френското посолство в София образува турско-гръцко-българска комисия, която се заема с връщането на турските бежанци от Източна Тракия по родните им места (доклад от 10 декември 1920 г.[135]).

[132] Трифонов, Ст. Съдбата на българите в Тракия (1919–1925). – ИИИ, т. XXV, 1981, с. 206–207.

[133] Пак там.

[134] Пак там, с. 207.

[135] League of Nations Official Journal, 1920, Vol. 1 (December), pp. 97.

Таблица 3. Инородци (вкл. „руси емигранти") (т.е. без българите бежанци), придошли в България през 1912–1920 г. и регистрирани в преброяването от 1920 г., налично население, по окръзи и народност, в брой и %.[136]

Окръг	Брой	% от населението на окръга	*От тях в*: %	Арменци	Гърци	Евреи	„Ромъни и цинцари"	„Турции албанци"	Унгарци
Бургас	5002	12,5		9,2	39,7	6,1	3,8	12,7	4,5
Варна	3318	32		21,0	10,0	7,5	3,4	13,3	1,5
Видин	848	48		1,0	0,7	1,8	44,1	2,5	10,5
Враца	410	25,6		0,8	1,5	0,3	3,4	1,8	6,0
Кюстендил	331	16		0,1	1,2	1,6	0,4	3,7	0,0
Мастанли (Момчилград)	106	2		0,9	2,6	0,1	0,0	0,9	0,0
Пашмакли (Смолян)	9	4		0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0
Петрич	722	4,3		0,1	0,6	3,5	2,7	6,9	0,7
Плевен	541	24,4		0,3	1,1	0,9	5,2	2,9	2,2
Пловдив	2148	16,3		34,7	14,7	23,5	3,3	10,7	0,0
Русе	1587	33		5,6	1,9	9,9	6,2	8,1	9,0
София	4013	22,4		18,5	4,5	34,8	18,8	5,7	52,2
Стара Загора	1954	10		5,8	18,8	8,8	3,3	17,4	5,2
Търново	747	34		0,5	1,3	0,0	4,1	2,1	7,5
Шумен	969	21,6		1,5	1,3	1,2	1,3	11,1	0,7
Общо	22 705			100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

[136] Източник: Кратки резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 декември 1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

„Турците и албанците“ са разпръснати по всички окръзи, с по-голяма концентрация (общо 80%) в половината от окръзите: в окръг Стара Загора 17,4% – в околиите Харманли, Хасково, Казанлък и Стара Загора, в окръг Бургас 13% – в околиите Ямбол, Сливен и Айтос, в окръг Варна 13% – предимно в селата около град Варна, в самия град и в околия Провадия, по 11% в окръзите Пловдив (половината в град Пловдив) и Шумен (основно в самия град Шумен), в окръг Русе 8% (град и села и околия Разград), в окръг Петрич 7% (околии Неврокоп, Петрич и Горна Джумая). (Табл. 3).

След разпадането на Австро-Унгария към България се наблюдава имиграционен поток от чехи, словаци, хървати, немци… Стотината унгарци се установяват в България след падането на Унгарската съветска република. Те са „политически бежанци“, „до известна степен червени работници“, както ги определя в спомените си тогавашният унгарски дипломатически представител в София Шандор Киш-Немешкери; съсредоточени са в окръзите София (и то в столицата, където пребивава половината от унгарската колония, достигаща няколкостотин души), Видин (10,5%) и Русе (9%).[137]

За периода след 1920 г. до следващото преброяване през 1926 г. не може да се състави пълна етническа картина на бежанския и имиграционния поток, тъй като не са обнародвани съответните данни – сравними и с общ критерий. Както вече споменахме статистическите данни от преброяването през 1926 г. за населението, съставляващо домакинствата, включително приравнените сведения от преброяването през 1920 г., открояват „руските емигранти“, а останалите са обединени в рубрика „бежанци“, където влизат основно българи бежанци и имигранти, но не само – вътре в тази рубрика освен тях са включени и арменците (които, както показва таблица 5 – сведения за родените в Азиатска Турция – продължават да приииждат макар и в по-малък брой и след 1926 г.). Тяхната бежанска вълна не може да бъде „хваната“ в бежанската статистика на преброяванията, тъй като не е специално отразена там. Тиражираната в специализираната литература статистическа информация за тези арменски бежанци варира в твърде голям

[137] Пейковска, П. Спомени на унгарския дипломат Шандор Киш-Немешкери за България и българите. – Известия на държавните архиви, Т. 66 (1993), с. 278.

Таблица 4. Относителен дял на наличното население в България с месторождение в чужбина в корелация с народност, 1926 г.[138]

Родени в чужбина	**Българи**	**Руси**	**Сърби**	**Турци**	**Татари**	**Цигани**	**Ромъни**	**Гърци**	**Евреи**	**Арменци**	**Други**	**Общо**
Австрия	13,5	0,6	0,9	–	–	0,5	0,2	–	9,5	0,2	74,6*	100,0
Германия	8,3	0,2	–	–	–	–	–	x	2,7	0,4	88,4**	100,0
Гърция												
Македония	97,4	x	–	0,6	–	0,4	x	0,2	0,6	x	0,8	100,0
Тракия	97,7	x	–	0,7	–	0,4	x	0,2	0,6	0,3	0,1	100,0
Другаде	28,7	1,6	–	2,9	–	1,4	–	52,3	3,7	1,3	8,1	100,0
Югославия												
Македония	94,4	x	0,2	1,0	–	0,3	4,0	x	x	x	0,1	100,0
Стара Западна България	95,0	x	–	x	–	0,7	0,3	x	0,4	x	3,6	100,0
Стара Сърбия	47,8	0,2	25,2	0,5	–	3,5	6,6	x	12,1	x	4,1	100,0
Другаде	23,6	0,1	7,0	0,2	5,6	0,2	0,4	x	2,0	0,2	60,7	100,0
Румъния												
Бесарабия	63,9	26,3	0,4	–	–	x	1,2	–	5,8	x	2,4	100,0

[138] Данните в таблицата отразяват само значителните по численост миграционни потоци. Не са включени непоказаните. Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17.

Родени в чужбина	**Българи**	**Руси**	**Сърби**	**Турци**	**Татари**	**Цигани**	**Ромъни**	**Гърци**	**Евреи**	**Арменци**	**Други**	**Общо**
Северна Добруджа	77,1	6,3	–	4,7	1,6	3,1	2,1	0,2	1,7	0,5	2,7	100,0
Южна Добруджа	77,6	0,2	–	10,2	0,6	8,0	0,3	0,2	1,3	1,1	0,5	100,0
Другаде	52,9	1,1	0,1	1,0	0,2	1,1	19,7	0,5	9,8	0,4	13,2	100,0
Русия												
Европейска	4,3	88,6	x	0,4	0,6	x	0,1	x	1,2	0,9	3,9	100,0
Азиатска	7,6	79,1	–	0,7	1,0	–	–	x	1,0	6,8	3,8	100,0
Турция												
Европейска	81,2	0,2	x	1,4	x	1,1	x	1,7	3,0	10,4	1,0	100,0
Азиатска	31,8	0,2	–	2,0		0,2	–	1,1	0,6	62,7	1,4	100,0
Украйна	7,7	82,5	x	x	0,4	–	x	0,1	5,1	0,2	4,0	100,0
Унгария	12,4	0,4	0,5	X	–	–	0,5	x	9,7	x	76,5***	100,0
Чехословакия	5,4	x	x	–	–	–	x	–	2,4	X	92,2****	100,0
Общо	77,8	6,0	0,4	1,6	0,1	1,0	0,7	6,2	1,8	5,9	4,5	100,0

– Липсват.

x Представляват съвсем незначителен относителен дял (обикновено под 0.1%) и са прибавени към „други”.

* Преимуществено „други не славяни” 61% (австрийци) и „други славяни” 13%, които не са отразени в отделна рубрика.

** Преимуществено „други не славяни” 87.1% (германци).

*** Преимуществено „други не славяни” (унгарци).

**** Преимуществено „други славяни” (чехи, словаци).

диапазон. Според бежанската статистика на Бюрото по труда след 1922 г. са влезли 28 000 арменски бежанци, а към лятото на 1926 г. са останали да живеят у нас 20 000.[139] В обзорното си проучване от 1934 г. върху външните миграции в България статистикът П. Въжаров пише за 14 000 арменци, придошли у нас от 1910 до 1926 г.[140],[141] За да установим приблизителната численост на установилите се през 1920–1926 г. у нас арменци – подчертаваме не изобщо на влезлите в България, тъй като за мнозина от тях тя е само транзитна спирка и са продължили впоследствие пътя си към трети и пр. страни – наблюдаваме статистическите сведения в преброяванията за родените в чужбина (които отразяват само придошлото население) в корелация с етническа принадлежност („народност/nationalité ethnique“). За краткия период от 1920 до 1926 г. броят на арменците тук, родени в чужбина нараства с +12 800 души.[142]

Въз основа на гореказаното и знаейки числеността на „руската емиграция“ (табл. 6) можем да обобщим – приблизително поради разнопосочността на статистиката –, че бежанско-имиграционният поток през 1921–1926 г. се състои около 65–70% българи, 11–12% руси, 13–14% арменци,[143] и няколко процента други етноси. Кои са тези други и откъде (с кои бежански потоци) идват се опитваме да установим пак по данните за месторождение в чужбина в корелация с народност. Статистиката от таблица 4 (вж. също табл. 5) включва всички бежанци и

[139] Бежанците и условията на труда в България. Превод под ред. на Дим. Николов. С., [1926], с. 14.

[140] Въжаров, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия, 1934, № 5, с. 235.

[141] За около 25 000 души се говори в: Мицева, Е. Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001, с. 7; а за 30 000 души в: Григорова, Д. Масовото изтребление на арменците – век след злощастните събития http://bnr.bg/radiobulgaria/post/print/100550265/masovoto-iztreblenie-na-armencite-vek-sled-zloshtastnite-sabitia (12.04.2018).

[142] През 1926 г. общата численост на арменците (местни и бежанци) достига 36 568 души (Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.XII.1926 г. Кн. I, С., 1931, табл. II, 16–17.).

[143] Тук подчертаваме, че въпросните проценти за русите и арменците се отнасят само за периода 1921–1926 г. Иначе руските бежанци са повече на брой от арменските, но известна част от тях (по-малко от една трета) са влезли в страната до 1920 г. вкл. (вж. Табл. 6).

имигранти придошли в България до 1926 г. включително тези отпреди 1912 г. И оттук е видно е, че в преобладаващата си част те са българи. Заедно с българите бежанци обаче идва и другоетническо население с малка численост, обикновено съставляваща под 0,5–1% от съответния поток: от Егейска Македония – турци, евреи, роми, гърци, от Западна Тракия – турци, евреи, арменци, гърци и роми, от Вардарска Македония – турци, евреи, ромъни, роми, от Стара Западна България – ромъни, роми, от Добруджа – руси, турци, роми, евреи, ромъни, татари, от Европейска Турция – значителен брой арменци 10%, евреи 3%, турци 1,4%, роми 1%, гърци 1,4%. Съществено се отличава по етническата си структура единствено бежанският поток откъм Азиатска Турция, където българите бежанци не са преобладаващи (31,5%), надвишени са два пъти от арменските (62%), турци 2,6%, гърци 1%.

Таблица 5. Брой на наличното население в България с месторождение в чужбина, 1926, 1934 г.[144]

Месторождение в			
Австрия	1092	1324	+232
Германия	1395	1365	–30
Гърция			
Македония	69 449	63 262	–6187
Тракия	38 572	35 804	–2768
Другаде	627	374	–253
Югославия			
Македония	31 695	27 628	–4067
Стара Западна България	14 770	14 889	+119

[144] Данните в таблицата отразяват само значителните по численост миграционни потоци. Не са включени непоказаните. Източници: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3.

Месторождение в			
Сърбия	3310	1431	–1879
Другаде	2536	1959	–577
Румъния			
Бесарабия	687	727	+40
Северна Добруджа	4164	3868	–296
Южна Добруджа	19 170	30 731	+11 561
Другаде	5825	5053	–772
Русия			
Европейска	14 214	8295	–5919
Азиатска	1078	2400	+1322
Турция			
Европейска	69 734	61 873	–7861
Азиатска	15 924	13 218	–2706
Украйна	4355	4862	+507
Унгария	1254	1247	–7
Чехословакия	1512	1357	–155
Общо	304 496	286 577	–17 919

Според обнародваните данни от преброяването през 1934 г., които не ни предоставят сведения по народност (Табл. 5), след 1926 г. общият брой на родените в чужбина (включително в Македония и Тракия) намалява, което е знак, че бежанско-имиграционният поток е спрял или поне не е в големи размери. Имиграционният процес – разгледан в детайли, по изходни точки – показва, че след 1926 г. все още продължават да нахлуват в по-значителна численост бежанци и имигранти от Южна Добруджа, откъдето са регистрирани над 11 000 души, и откъм Азиат-

ска Турция – над 1300 души, от Украйна – 500 души, сред тях вероятно и бягащи от поредния „гладомор“[145].

Таблица 6. Брой на „руските емигранти”, придошли в България след 1912 г., (население съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[146]

Пол / ***Година***	**Мъже**	**Жени**	**Общо**
1920	x	x	6676
1926	13 595	3511	17 106
Нарастване			+10 430*

x – *Липсват данни*.

* *Според данните за наличното население с руска народност и месторождение в чужбина: +9477.*

Проследяването на етническия състав на бежанския и имиграционния поток не е нито случайно, нито самоцелно. Всъщност ни интересува дали и как той променя етническата структура на страната. По отношение на България като цяло резки структуроопределящи промени не се забелязват. Основният етнос е българският, чиито относителен дял се увеличава с два пункта от 1910 до 1926 г. (достигайки 83%), което е резултат от големите бежански потоци от българи. Вследствие на бежанските и имиграционните вълни в етноструктурата на населението в

[145] В Украйна „политиката на глада“, която е подтикващ към бежанство фактор, е прилагана на три пъти – освен през 1932–1933 г. още през 1921–1923 г. и 1946–1947 г. Вж. Хорошун, Б. Три голодомори в радянській Україні. Київ, 2002; Мовчан, О. М. Голод 1921–1923 як „генеральна репетиція“ 1933-го. – В: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ, 2003.

[146] Източник: Сп. „Месечни статистически известия”, 1928, № 1–2, с. 4 (окр. Бургас), № 5, с. 5 (окр. Варна), № 6, с. 3 (окр. Видин), № 7, с. 2 (окр. Враца), № 8, с. 2 (окр. Кюстендил), № 9, с. 2 (окр. Мастанли), № 10, с. 2 (окр. Пашмакли), № 11, с. 3 (окр. Петрич), № 12, с. 3 (окр. Плевен), 1929, № 1, с. 3 (окр. Пловдив), № 2, с. 3 (окр. София), № 3, с. 3 (окр. Стара Загора), № 4, с. 3 (окр. Русе), с. 6 (окр. Търново), № 5, с. 3 (окр. Хасково), с. 6 (окр. Шумен).

България по-съществено нарастване бележат и относителните дялове на двете малки етнически групи – руската (от 0,06% до 0,4%) и арменската (от 0,3% до 0,5%).

Със своята численост руският и арменският имиграционен поток предизвикват промяна в структурата на чужденците – населението с небългарско поданство в България. (Да поясним още, че чужденците у нас по онова време са с малък относителен дял – около 1%. Но имайки предвид, че те са имигрирало население предимно в трудоспособна възраст, на него се гледа като на вливаща се свежа сила в човешкия ресурс на страната ни.) Именно поради руския и арменския имиграционен поток чуждото население в България по своята численост достига връхната си точка за времето от създаването на Третата българска държава до Втората световна война през 1926 г. (Графика 1)[147]. До войните в нея по численост преобладават турските поданици, следвани от гръцките (до 1905 г.) и австро-унгарските (1910 г.), а руските граждани заемат петото (1905 г.) или шестото (1900, 1910 г.) място (графика 2)[148]. Така например през 1910 г. руските поданици са 4% от чужденците в България. През междувоенния период това положение се променя в тяхна полза: през 1920 г. те представляват 23% от чуждото население в страната и са на второ място след турските поданици, а през 1926 г. поради нарастващия имиграционен поток от Русия те вече са 36% и са на първо място сред чуждите поданици. Както е видно от графика 1 през 1934 г. намалява броят на чужденците, но вътре в него се увеличава броят и относителният дял на руските поданици (Графика 2), които надхвърлят половината от всички чужди поданници в България.

[147] Данните са от десетте преброявания на населението в България, извършени през този период; последното е осъществено през 1934 г.; без първото – от 1880 г., тъй като то се отнася само за Княжество България.

[148] Сред чужденците в България турските поданици са 26% през 1920 г. и 29,5% през 1926 г., а гръцките поданици са 17% през 1920 г. и 7,5% през 1926 г.

Графика 1. Брой на чужденците в България, (налично население), 1910, 1920, 1926 и 1934 г.[149]

Тук обаче трябва да се има предвид, че през 1934 г. данните по поданство за руските и арменските бежанци са формирани по друг начин, различен от този на предишните две преброявания:

○ По време на преброяването в края на 1926 г. руските и арменските имигранти все още не са регистрирани като „бежанци руси и арменци с нансенови паспорти“, използвано е старото им поданство. (Затова и така рязко нараства броят на турските поданици през 1926 г.) Нансенови паспорти[150] започват да получават след като на 15 август 1926 г. Министерският съвет взема решение за това, а с окръжно от 5 октомври с. г. задължава полицейските инспектори да снабдят с тях всички руски и арменски бежанци[151]. През 1934 г. те са разпределени в две рубрики: едната – „бежанци руси и арменци с нансенови паспорти“ (в графика 2 са отразени именно те) и другата – притежаващи „съветско поданство“, които на брой са съвсем малко, само няколко души.

[149] Статистически годишник на Царство България. Т. XXIX. С., 1937.

[150] Нансеновият паспорт потвърждава статута на притежателя му на лице без гражданство и служи като негово лично удостоверение; издава се за срок от една година, след което (ако няма причини за екстрадиция на лицето) се продължава всяка година; осигурява право на свободно придвижване на бежанците от една страна в друга след издаването на съответната виза. Той обаче не е валиден за СССР.

[151] Кьосева, Ц., цит. съч., с. 198.

Графика 2. Брой на чужденците в България по поданство, 1910–1934 г.[152]

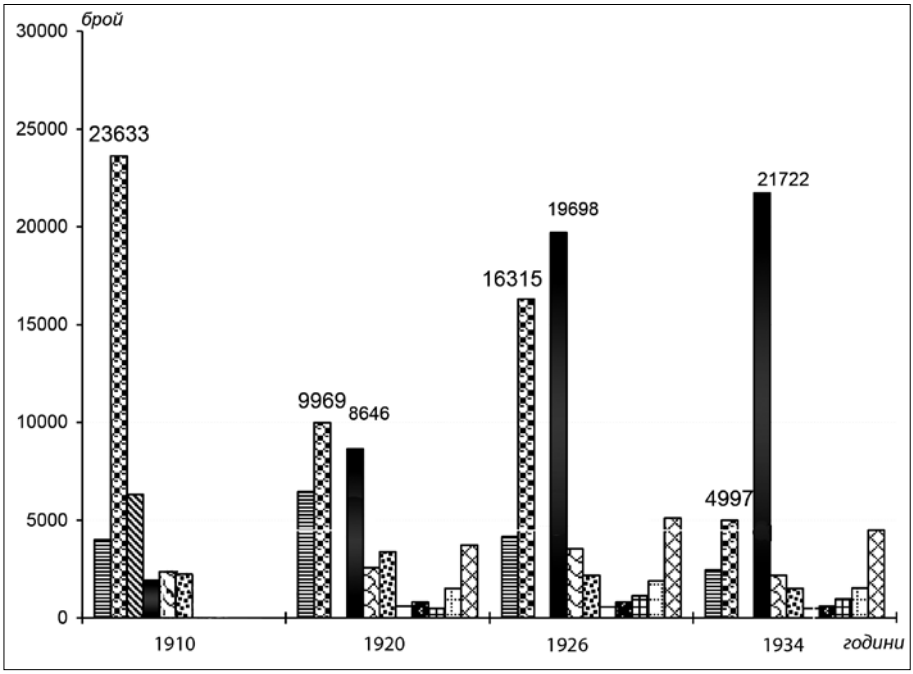

Гърция
Турция
Австро-Унгария
Русия
Сърбия/Сърбо-Хърватско-словенско кралство (1920–1929)/Югославия (след 1990 г.)
Румъния
Франция
Австрия (след 1920 г.)
Унгария (след 1920 г.)
Чехословакия (след 1920 г.)
Други

[152] Източник: Статистически годишник на Царство България. Т. XXIX. С., 1937, с. 26. (Данните за 1934 г. са съобщени в рубрика „бежанци руси и арменци с нансенови паспорти“ като данни по признак „руско поданство“).

Друга важна особеност на базите от данни по поданство, акумулирани през изучавания период – те са повлияни (образно казано) от Закона за българското поданство[153] и най-вече от частта, която постановява, че омъжвайки се чужденец, българската гражданка придобива поданството на съпруга си (освен ако бракът по закона на страната, чиито поданик е съпругът ѝ, не ѝ дава поданството на последния). Тоест тя при всички случаи губи българското си гражданство и придобива чуждо – независимо дали живее в България или в чужбина. Това е характерен елемент на европейското законодателство от това време, присъства например в унгарското.

Трябва да се вземе под внимание и как е регламентирано поданството на огромния брой българи бежанци от съседните нам страни. Според българското законодателство бежанците от български произход се признават за български граждани.[154]

Да видим сега на какво се дължи силната динамика в броя на турските поданици за периода от 1910 до 1926 г., които през 1910 г. са водещи в структурата по поданство. Наблюдаваме данните по поданство в корелация с месторождение (и поради несравняемост само за ориентир данните по месторождение в корелация с народност). Родените в България турски поданици за периодите между трите преброявания имат слабо променяща се численост от 3–4000 души и се отличават с относителен баланс между двата пола (вероятно са преселили се семейства). През 1910 г. вариацията на турските поданици наброява 23 600 души, половият дисбаланс (в полза на мъжете) се наблюдава всъщност в другите две вариации – на родените в Европейска Турция (70%) и в Азиатска Турция (16%) (последните са предимно арменци, но също турци и гърци). Спадът в броя на турските поданици до 13 000 души през 1920 г., отличаващ се със значително по-малък дисбаланс меж-

[153] ДВ, 1904, № 3 (05.01.). Впоследствие претърпява редица поправки и изменения, засягащи основно таксите за изплащане – за изучавания тук период вж.: ДВ, 1924, № 90 (24.07.), 1929, № 54 (07.06.)

[154] Постановление за признаване на българското поданство на бежанците от български произход (чл. 33 от Закона за заселването на бежанците). – ДВ, 1920, № 214 (21.12.), 1928, № 293 (28.03.); Постановление за декларирането от бежанците на българското си поданство (Закон за селскостопанското настаняване на бежанците). – ДВ, 1926, № 213 (18.12.).

ду половете, е резултат от намаления брой на мигрантите, идващи от Одринския вилает (Гърция). Скокът до 16 300 души през 1926 г., отличаващи се вече с баланс на половете, се дължи на арменските бежанци (семейства), които идват преимуществено откъм Азиатска Турция (43%); другите 33% произхождат от Европейска Турция (сред тях турци, евреи, гърци и роми, също семейства).

Вариацията на гръцките поданици изпъква с голяма (но намаляваща) численост и (нарастващ) относителен дял на родените в България (56% за 1920 г. и 63% за 1926 г.) – факт, зад който стои обстоятелството, че изселническият поток не е еднопосочен; наблюдават се завръщания на вече получили гръцко гражданство изселници от България, предизвикани от тежки условия при преместването, невъзможност за приспособяване и пр.[155]

Динамика на имиграционните потоци

Анализираните тук статистически данни дават възможност

○ От една страна, да бъде наблюдавана динамиката на бежанския поток от българи и други етноси без русите (в преброяването наречени „бежанците“) и отделно за русите (в преброяването наречени „руските емигранти“) по показател население, съставляващо домакинствата, между двете времеви точки – 31 декември 1920 г. и 31 декември 1926 г., които представляват критичния момент на преброяванията (тоест от едното до другото преброяване), като се отчетат разликите в съответните количествени показатели. В този случай не се „виждат“ многобройните (понякога буквално ежемесечни) и силно динамични имиграционни и реемиграционни процеси, репатрирания, произтекли между тези две времеви точки. Освен това през този период има значителен бежански поток от арменци, който влияе – неизвестно как – върху динамиката, защото те не са представени отделно в разглежданите две преброявания.

[155] Аврамов Р. Анхиало, 1906: Политическата икономия на един етнически конфликт. – Либерален преглед, Ч. 1, 24.03.2015,
http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria /2675-1906 (12.01.2019)

По сведенията от преброяванията динамиката може да бъде проследявана в по-големи периоди – от преброяване до преброяване, като се отчитат разликите в количествените показатели за „бежанците“ (българи и други) и „руските емигранти“ сред населението, съставляващо домакинствата в България.

○ И от друга страна, да се проследи динамиката само на българския бежански поток за периода от 1912 до 1920 г. по години по показателя за налично (фактическо) население, което ще рече, че данните включват всички лица, които в момента на преброяването са се намирали в даденото населено място, независимо къде е било тяхното местожителство.

Според статистическите данни за всички бежанци, съставляващи домакинствата, от 1920 до 1926 г. 61% от регистрираното по време на двете преброявания бежанско население в България е имигрирало от 1912 до 1920 г. и 39% след това, до 1926 г.[156]

При руския бежански поток динамиката по приравнената статистика от преброяването през 1926 г. и отнасяща се за 1920 и 1926 г. данните за двата периода с разграничителна линия критичната точка 31 декември 1920 г. е тъкмо обратния числов показател: според статистическите данни за руските бежанци, съставляващи домакинствата, на потока през периода от 1912 (в случая от 1917) до 1920 г. се падат само 39% (6676 души), а на този от 1 януари 1921 до 31 декември 1926 г. – 61% (17 106 души) руси имигранти бежанци, или основната руска бежанска вълна идва през периода от 1 януари 1921 г. до 31 декември 1926 г.[157]. (Табл. 6) Потокът от руски бежанци се увеличава със 156%, като вътре в него през 1926 г. има повече жени отколкото през 1920 г.: през 1920 г. на 1000 мъже се падат 147 жени, а през 1926 г. – 258.

Преброяването от 1920 г. регистрира общ брой на българите бежанци за периода от 1912 г. до края на 1920 г. от 119 602 души. (Непоказаните в този бежански поток са 11 643 души или 9,7%). Очевидно

[156] Това процентно съотношение малко се отличава от процентното съотношение според статистиката на Бюрото за бежанците – съответно 70% за периода от 1912 г. до 1920 г. и 30% за следващия период до 1930 г. Вж. Бежанското население в България. – Архив за стопанска, социална и правна политика, 1930, с. 165.

[157] Руски бежанци и имигранти продължават да влизат в България докъм 1928 г., но липсват статистически данни за техния брой.

е, че политиките на централната власт за намаляване на българския бежански поток и за връщане поне на част от тях по родните им места се оказват безрезултатни.

Според тези данни пикът в динамиката му е през 1913 г. (42 831 души или 40% спрямо целия бежански поток от етнически българи през 1912–1920 г.). (Табл. 7) Мнозинството от тях идват от Западна Тракия (на първо място от Лозенградски санджак и на второ място от Одрински санджак) и от Източна Македония (от Кукушка и Сярска каза, и на трето място от Демирхисарска каза). През тази година започва и бежанският поток от Южна Добруджа (2,3%) – главно от Силистренска и Добричка околии. Гореспоменатите бежански потоци се случват заедно с края на Втората балканска война (в средата на юни 1913 г.) и преимуществено през втората половина на 1913 г., когато участващите страни договарят разделянето на европейското наследство на Османската империя и когато България, след като е водила войните от стремеж към освобождение на българите, останали под османско владичество, и за националното си обединение, е третирана като победена страна.

Таблица 7. Българи бежанци, придошли в България след 1912 г. (налично население), регистрирани в преброяването от 1920 г., по пол, в брой.[158]

Показатели / ***Пол*** / ***Година/период***	**Брой на бежанците от български етнически произход, пристигнали в България през всяка следваща година/период**			**Общ брой на бежанците от български етнически произход**
	Мъже	***Жени***	***Общо***	
1912	1755	1522	3277	3277
1913	+22 057	+20 774	+42 831	46 108
1914	+4866	+4416	+9282	55 390
1915–1917	+5036	+4540	+9576	64 966
1918–1919	+9031	+7361	+16 392	81 358

[158] Източник: Кратки резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

Показатели / *Пол* / *Година/период*	Брой на бежанците от български етнически произход, пристигнали в България през всяка следваща година/период			Общ брой на бежанците от български етнически произход
	Мъже	*Жени*	*Общо*	
1920	+13 755	+12 846	+26 601	107 950
Непоказани 1912–1920	6524	5119	11 643	11 9602

Вторият, пик в динамиката на българския бежански поток (със значително по-ниски стойности – 26 601 души) е през 1920 г. (Табл. 5), вследствие на Ньойския мирен договор, когато като последица от войните България губи значителни територии с българско население (Южна Добруджа, Западните покрайнини, земи в Беломорска Тракия), а десетки хиляди българи, оказали се етническо малцинство в новите политически граници, са подложени на физически и икономически натиск от страна на съответните етнически мнозинства, и търсят убежище в България. През 1920 г. най-многобройният приток на българи бежанци (75%) идва от Западна Тракия, отнета от България по силата на Ньойския договор и предадена на Антантата, която по-късно, на конференцията в Сан Ремо, на свой ред я дава на Гърция и така премахва директния излаз на България на Егейско море. Тези бежанци произхождат главно от района на Одрин, който Турция отстъпва на България чрез българо-турската конвенция от 1915 г.[159], а по-късно, с Ньойския договор е върнат обратно на Турция.

[159] Сключена на 24 август / 6 септември 1915 г.: Османската империя отстъпва на България 2287 кв. км по долината на р. Марица. Предхождан от таен договор между България и Османската империя за съюз и приятелство от август 1914 г. Вж.: Трифонов, Ст. Българо-турската конвенция от 24 август / 6 септември 1915 г. – Векове, 1983, № 3, с. 17–19; Хаков, Дж., О. Пунев, Ил. Паскова, Л. Цветкова. (Съст.) (Съст.). Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913–1938). / Belgelerle Mustafa Kemal Ataturk ve turk-bulgar iliskileri (1913–1938). С., 2002, с. 208.

От преброяването през 1920 г. до следващото преброяване през 1926 г. в страната влизат още 90 691 души[160]; преобладаващата част от тях са българи бежанци, но техният брой не е уточнен, тъй като в анализираната статистика (население по домакинства, 1926 г.) те са включени във вариация заедно с други бежанци, основно арменци, но без руси, под рубрика „бежанци“. Така че от споменатите деветдесет хиляди души 88,5% (80 261 души) са българи и други бежанци и имигранти, а 11,5% (10 430) са руси.

Само по конвенцията между Гърция и България за размяна на население са изселени 53 000[161] етнически българи (от тях 66% от Егейска Македония и останалите от Западна: през 1921 г. – 5495 души, а през 1922 г. – 6877 души. Пикът в изселването им е между 1923 и 1925 г.[162] Половината от изселените българи се отказват от претенциите си върху своето имущество, оставено в Гърция[163].

Пространствена насоченост на бежанските потоци от българско етническо население

Що се отнася до изходните точки на бежанските потоци от българско етническо население най-големият приток на българи бежанци, предизвикан от Балканските войни, произлиза от Западна Тракия (Гърция) (60%) и от Егейска Македония (Гърция) (32%), други 2% идват от Южна Добруджа (Румъния) и 3% от Вардарска Македония (Югославия). Почти същото е и съотношението в количествените параметри на притока от български бежанци с тези отправни точки по време на Първата световна война: от Западна Тракия 47%, от Егейска Македония 20%, Вардарска Македония 11%, Северна и Южна Добруджа заедно общо 10%. (Табл. 8, Графика 3, 4, Картосхема 1)

[160] Сред населението, съставляващо домакинствата, без отчитане на умиранията, като се отчете и смъртността 110 000 души.

[161] Ladas, St. P., цит. съч., с. 123; Schechtman, J. B., цит. съч., с. 14.

[162] Димитров, Г. В., цит. съч., с. 245.

[163] Ladas, St. P., цит. съч., с. 123; Schechtman, J. B., цит. съч., с. 14.

Таблица 8. Изходни точки на бежанците от български етнически произход към България през 1912–1920 г., налично население, регистрирани в преброяването от 1920 г., в брой.164

Години/периоди / *Държави*	**1912**	**1913**	**1914**	**1915–1917**	**1918–1919**	**1920**	**Непоказани**	***Общо***
Гърция	2806	39 919	5028	5813	8342	22 217	7664	91.789
Румъния	96	963	777	614	3677	1358	1601	9086
Сърбо-Хърватско-Словенско кралство (Югославия)	249	1316	649	2592	3956	2448	2008	13.218
Турция европейска (Цариградски санджак)	86	277	121	186	38	133	94	935
Турция малоазиатска (Брусенско)	15	303	2633	233	146	167	103	3600
Русия (европейска)	8	12	13	57	146	98	80	414
Други европейски държави	9	23	42	75	79	90	44	362
Американски държави	2	7	9	5	3	59	27	112
Африкански държави	0	0	1	0	0	8	2	11
Непоказани	6	11	9	1	5	23	20	75
Общо	**3277**	**42 831**	**9282**	**9576**	**16 392**	**26 601**	**11.643**	**119.602**

[164] Източник: Кратки резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

Графика 3. Относителен дял на имиграционния поток от етнически българи бежанци към България от Западна (Беломорска) Тракия през 1912–1920 г., по санджаци като изходни точки, регистрирани в преброяването от 1920 г.[165]

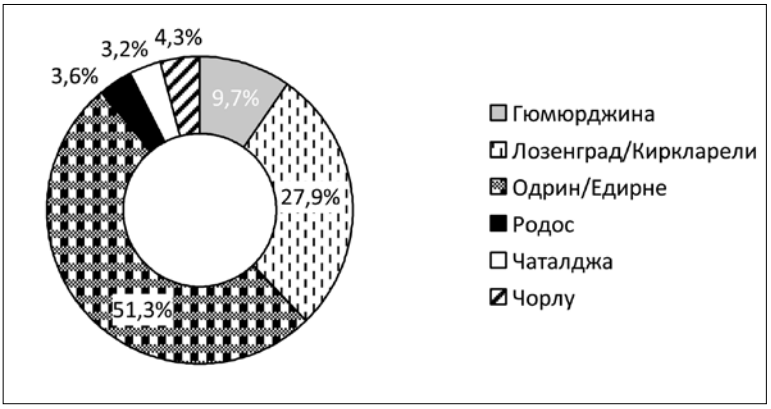

Графика 4. Относителен дял на имиграционния поток от етнически българи бежанци от Гръцка (Егейска) Македония към България през 1912–1920 г., налично население, по околии като изходни точки, регистрирани в преброяването от 1920 г.[166]

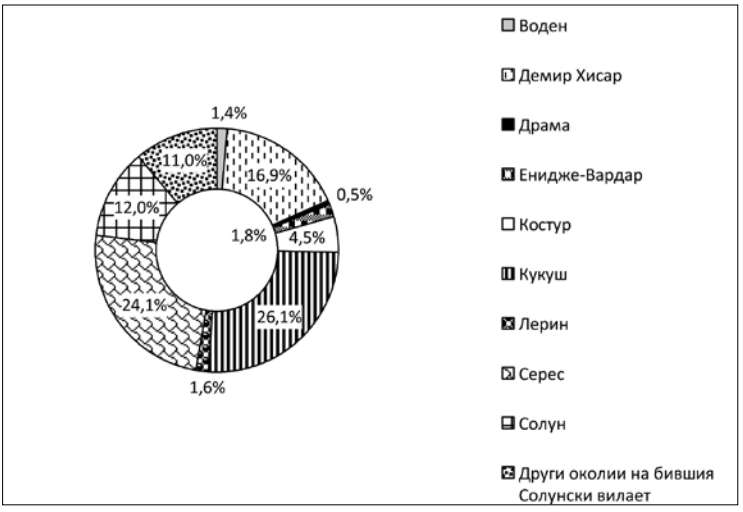

[165] Източник: Кратки резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

[166] Източник: Кратки резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

Картосхема 1. Териториално разпределение на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по окръзи (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[167]

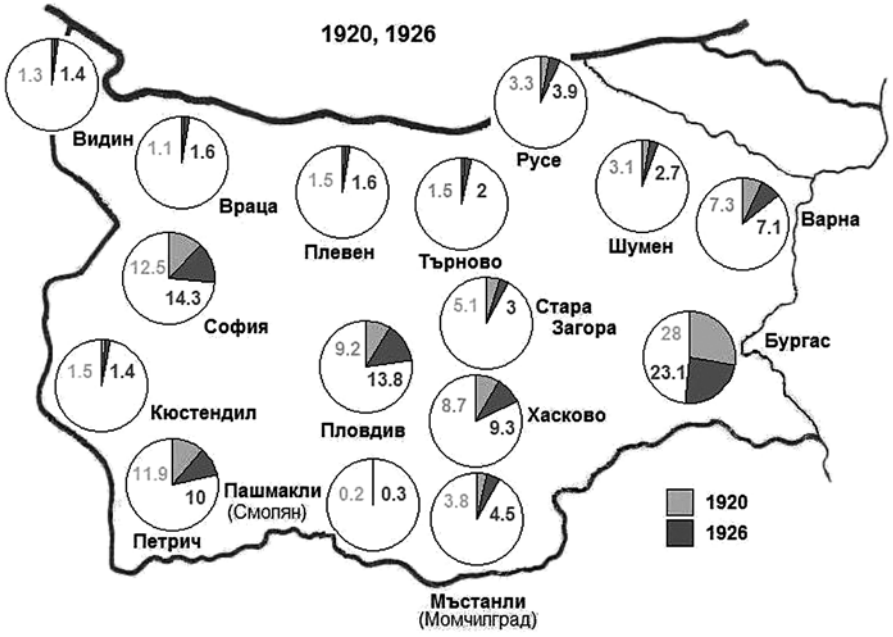

Дестинациите на потоците от българи бежанци и „руски емигранти“ могат да бъдат проследени по окръзи и вътре в тях по околии. Те се предопределят от наличието на обработваема земя и развитието на индустрията в отделните райони или най-общо казано от възможностите да се намери препитание. Много българи бежанци са заселвани на местата, освободени от изселеното тукашно гръцко и турско население. Измерваме количеството на бежанските и имигрантските потоци към определена дестинация (окръг или околия) като относителен дял на бежанците и имигрантите, отправени към даден окръг или околия, спрямо целия бежански и имигрантски поток към страната – веднъж на база фактическо население и втори път, на база население по домакин-

[167] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

ства. Проследяваме промените в показателя в две възможни вариации, отразени в преброяванията от 1920 и 1926 г., имайки сравняемост на данните за населението по домакинства за „бежанците“ (тоест българи и други, без руси, като се има предвид, че в тази вариация „другите“ са малко на брой и съответно определящи са българите) и „руските емигранти“, а за наличното население данните са само за 1920 г. – по окръзи и по околии.

Преброяването от 1926 г., чиято статистическа информация използваме, не отразява окончателната конфигурация на българите бежанци, които са доминиращи количествено и съответно предопределящи общите тенденции, тъй като това става всъщност едва след сключването на първия бежански заем в края на същата година и продължава до началото на 30-те години. Както вече споменахме, дотогава те се самонастаняват, без план и групово според местата, от които са дошли. Картината показана от преброяването през 1926 г. все пак е показателна, ако и впоследствие да се правят известни разместванията и пренасочвания.

80–81% от целия бежански поток (българи и други, включително руси, налично население) са насочени към Южна България, главно към Бургаски окръг – в съответствие с предписанията на централната власт, но и към окръзите Софийски, Петрички, Пловдивски и Хасковски. Окръзите в Северна България приемат значително по-малко бежанци, там се откроява с повече бежанци само Варненски окръг. (Картосхема 1, Табл. 9)

През 1926 г. дестинациите–окръзи на общия имиграционен поток са същите като през 1920 г. Забелязва се увеличаване на относителните дялове на имиграционните лъчове към други окръзи, намаляване в дела им има само в посока към окръзите Бургас, Варна, Петрич, Стара Загора и Шумен. Сред българите бежанци и другите бежанци (без русите) окръзи – главни притегателни точки остават Бургаски и Петрички, но са значителни относителните дялове и на лъчовете към Пловдивски и Софийски. (Катросхема 1, Табл. 9)

От статистическото описание е видно, че крайните дестинации на имиграционните потоци не попадат – с изключение на Петрички и Бургаски окръг – в граничните райони на България (особено тези в близост

Таблица 9. „Бежанци“ и „руси емигранти“, придошли в България след 1912 г., по окръзи (население, съставляващо домакинствата, в %, 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[168]

Година / ***Окръзи***	**1920**	
	„Бежанци“	**„Руси емигранти“**
Бургас	27,6	36,3
Варна	6,5	23,2
Видин	1,3	0,7
Враца	1,1	1,2
Кюстендил	1,5	0,3
Мастанли	4,0	0,0
Пашмакли	0,2	0,0
Петрич	12,4	0,1
Плевен	1,6	0,7
Пловдив	9,5	3,2
Русе	3,4	2,4
София	11,9	23,9
Стара Загора	5,2	2,6
Търново	1,4	3,3
Хасково	9,2	0,4
Шумен	3,2	1,7
Общо	100,0	100,0

[168] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

	1926		
Общо „бежанци“ и „руси емигранти“	**„Бежанци“**	**„Руси емигранти“**	**Общо „бежанци“ и „руси емигранти“**
28,0	24,2	9,3	23,1
7,3	6,9	8,9	7,1
1,3	1,3	2,4	1,4
1,1	1,4	3,0	1,6
1,5	1,3	2,9	1,4
3,8	4,8	0,4	4,5
0,2	0,3	0,1	0,3
11,9	10,8	1,2	10
1,5	1,5	3,6	1,6
9,2	14,1	10,2	13,8
3,3	4,0	3,0	3,9
12,5	12,8	32,8	14,3
5,1	2,8	5,3	3
1,5	1,4	9,6	2
8,7	9,8	3,4	9,3
3,1	2,6	3,9	2,7
100,0	100,0	100,0	100,0

до Гърция и Турция). Причината е в това, че – за да се избегнат граничните инциденти – в Ньойския мирен договор са определени запретни зони за заселването на бежанци от съседните държави (Картосхема 2): 50-километрова от Югославската и Гръцката граница и 10-15-километрова от Румъния и за окръг Мастанли (Момчилград); границата с Турция и по протежението на р. Дунав и Черно море остава извън забраната[169].

Картосхема 2. Запретни зони в България[170].

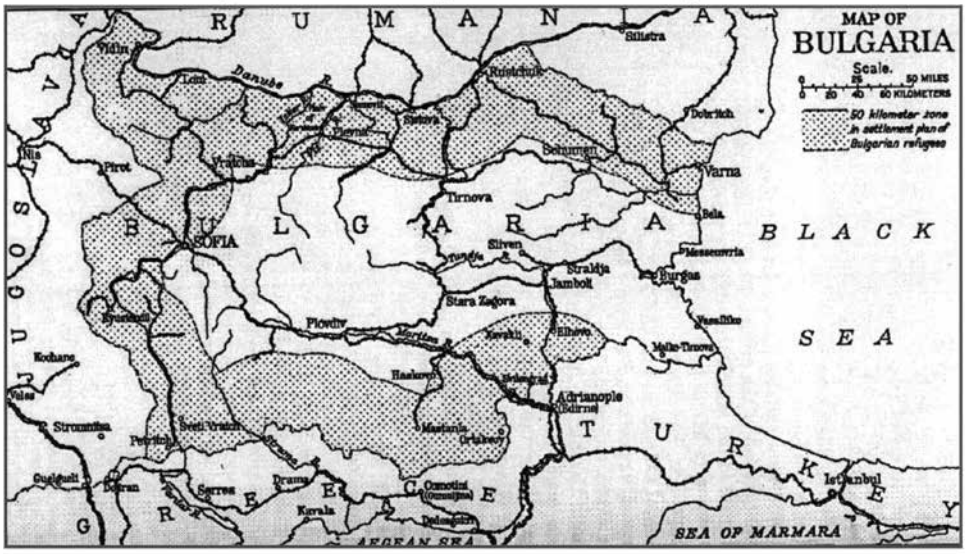

Както вече споменахме, виждането за запретните зони е запазено и в Протокола за настаняване и заселване на бежанците, подписан при предоставянето на бежанския заем на България от 8 септември 1926 г. (ратифициран от българския парламент на 23 ноември с. г.). Изключения от правилото се предвиждали при наличието на доклад от Комисаря на Обществото на народите и чрез споразумение между Финансовият комитет и представители на засегнатите страни. И такива изключения наистина са правени. Още повече, че възможната територия за засел-

[169] Косатев, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – Исторически преглед, 1974, № 2, с. 60.

[170] Source: Ladas, St. P. The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey. New York, 1932, p. 598.

ване се намалявала и подари факта, че бежанци не се заселват и в планинските слабоплодородни области, заемащи 20% от територията на страната, тъй като основната маса от бежанци са селски стопани и изкарват прехраната си чрез земеделие. Идеята била доколкото е възможно бежанците да се заселват на земя, предоставяща условия, подобни на тези, при които те са живяли преди. Така, мнозина бежанци вече се настанили в петдесеткилометровата зона; установяването им там било уредено на ниски цени и всеки опит впоследствие да бъдат преместени струва по-скъпо.

Известни уточнения и корекции в запретната зона в съответствие с Протокола са направени едва в края на 1926 г. във връзка с бежанския заем и Закона за настаняване на бежанците (14 декември 1926 г.). На 7 декември 1926 г. се приема резолюция, която запазва принципа да не се заселват българи бежанци на 50 км от границата на България със съседните страни – Гърция[171], Югославия и Румъния (без Турция). Забранената зона на трите граници е 62 500 кв. км[172] от общата площ на България от 103 000 кв. км (за заселване във вътрешността има не повече от около 20 000 кв.км[173]). Но в същото време тогава са предвидени следните изключения:[174]

○ На бежанци, които вече са се настанили в зоната, но живеят при незадоволителна условия, да бъде предоставена земя другаде.

○ Бежанци от румънски произход могат да бъдат заселени в зоната между Лом и Свищов-Бяла, колкото е възможно по-далеч от р. Дунав. В този район могат да бъдат преместени и бежанците, живеещи в 50 километровата зона по протежение на сухоземната граница между България и Румъния.

○ В района на Мастанли (Момчилград) на границата с Гърция на север до Комотини поради естествени, природни пречки, които разделят тази област от Тракия, е разрешено да се създадат нови селища на разстояние повече от 10 км от границата без обаче бежанци от гръцки

[171] По-късно намалена до обсег от 15–25 км; 65 000 кв. км според Хитилов, К., цит. съч., с. 45–47.

[172] Хитилов, К., цит. съч., с. 46. 57 000 кв. км според: Ladas, St. P., цит. съч., с. 597.

[173] Хитилов, К., цит. съч., с. 47.

[174] League of Nations Official Journal, 1927, Vol. 8 (February), pp. 122, 174, 187.

произход да бъдат заселвани там на по-малко от 15 км от границата, като гъстотата на селищата би трябвало да се намалява с приближаването на границата от 10 км.

○ Що се отнася до районите на Ортакьой (Ивайловград) и Свиленград, които граничат с източните части на Западна Тракия, въпросът за изключенията се приема с резерви. Впоследствие, през март 1927 г. Финансовата комисия дори взема решение да не се позволяват изключения и да не се заселват нови бежанци в 50 километровата зона в района на Ортакьой (Ивайловград) и в онази част на Свиленград, която се намира от дясно на р. Марица. Семействата, установили се там при незадоволителни условия да бъдат преместени. Що се отнася до онзи район на Свиленград, който се намира от ляво на р. Марица и е само на няколко километра от гръцката граница, а останалата му част върви по турската граница, то в него могат да се основават нови селища, но семейства, идващи от Гърция не могат да бъдат заселвани там на по-малко от 10 км от границата[175].

Запретните зони представляват съществена пречка на пътя на крайните миграционни дестинации, ако и ограниченията на запретните зони да са предвиждали изключения, а и да не са били стриктно спазвани.[176]

Освен това крайните дестинации на бежанските потоци са повлияни и от виждането бежанците да не се заселват в по-малко плодородните планински райони.

Що се отнася до крайните дестинации на бежанските потоци към България на околийско равнище, то използваме данните за „бежанците“ (българи и други, без руси) за населението съставляващо домакинствата според „приравнената“ статистика от 1926 г. (Държим да отбележим, че тъй като този бежански поток определя общите тенденции поради малката в сравнение с него численост на „русите емигранти“, то и числените показатели за тази вариация и за всички бежанци не

[175] Пак там, April, 1927, pp. 385, 511.

[176] За процеса на микроравнище подробно вж.: Първанова, Р. Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали. Кърджали, 2015, с. 244–246.

се отличават съществено (Картосхема 3а–г)). Разглеждаме размера на струпването на бежанците във всяка една околия на страната, тоест какъв процент от общия поток от бежанци се насочва към дадена околия. През 1920 г. основната точка на привличане за „бежанците“ е столицата София (10,7%) и пограничните Петричка (4,5%) и Свиленградска (5,4%) околия (окръг Хасково), където има плодородни площи, край самия Свиленград има контролно-пропускателен пункт и там се пресичат няколко пътя, по които се придвижват бежанците. (Картосхема 3а, в) Иначе „бежанци“ има във всички околии. В повечето от тях делът им обикновено е под един процент и рядко го превишава. В повечето от околиите на окръзите с най-голям процент на „бежанци“ – като Бургаски, Петрички, Хасковски, Варненски и Старозагорски – делът на бежанците е над 1% до 3%. Така например, водещата позиция на окръг Бургас като главна точка на привличане за притока на бежанци се определя от високия дял на бежанците в Ямболска околия (4%) и от факта, че във всички негови околии (с изключение на Котелска) делът на бежанското население е между един и три процента, тоест в нашия конкретен случай – висок. Различно е разпределението само в Софийски и Пловдивски окръг, където основните точки на привличане са околиите на централните градове София и Пловдив, които всъщност са двата централни града на страната; останалите околии там притеглят по-малко от 1% „бежанци“. Тази тенденция не се променя през 1926 г., ако и в количествените показатели да съществуват известни различия. (Картосхема 3б, г)

Картосхема 3а–б. Териториално разпределение на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по околии, (население, съставляващо домакинствата, приравнена статистика) 1920, 1926 г.[177]

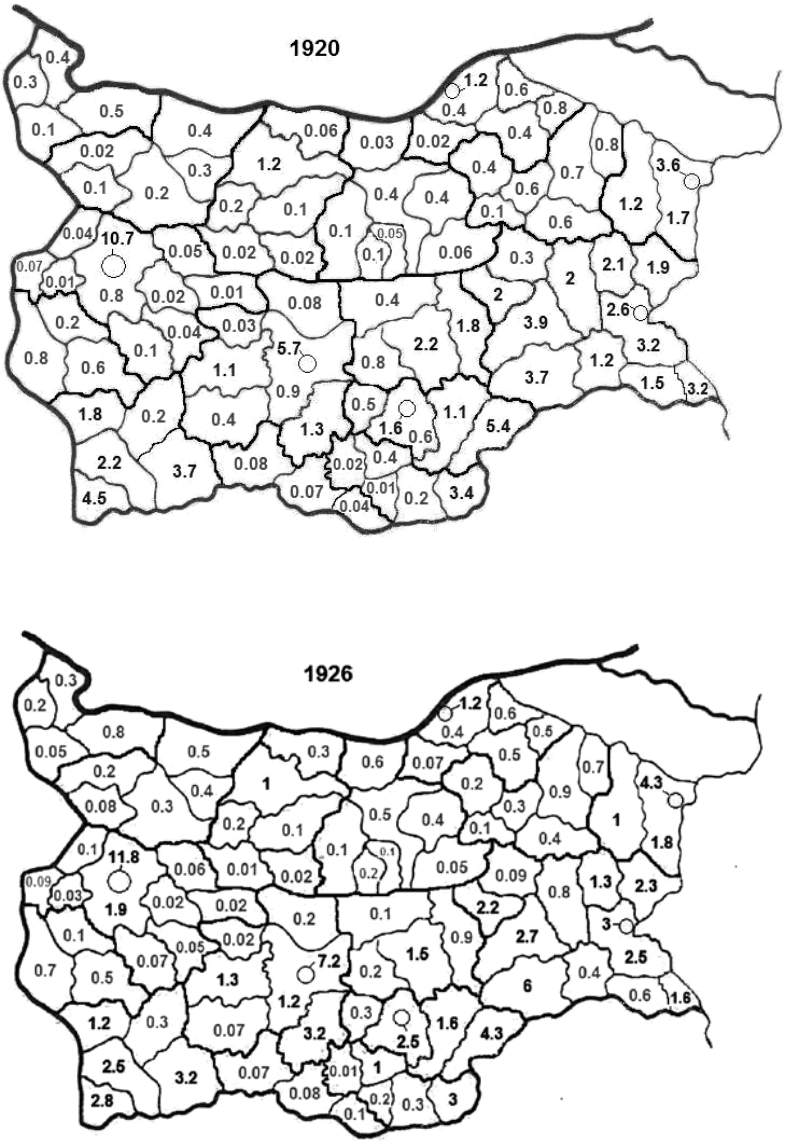

[177] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

Картосхема 3в–г. Териториално разпределение на бежанците и имигрантите от български и друг етнически произход (без русите), придошли в България след 1912 г. по околии (население, съставляващо, домакинствата, приравнена статистика), 1920, 1926.[178]

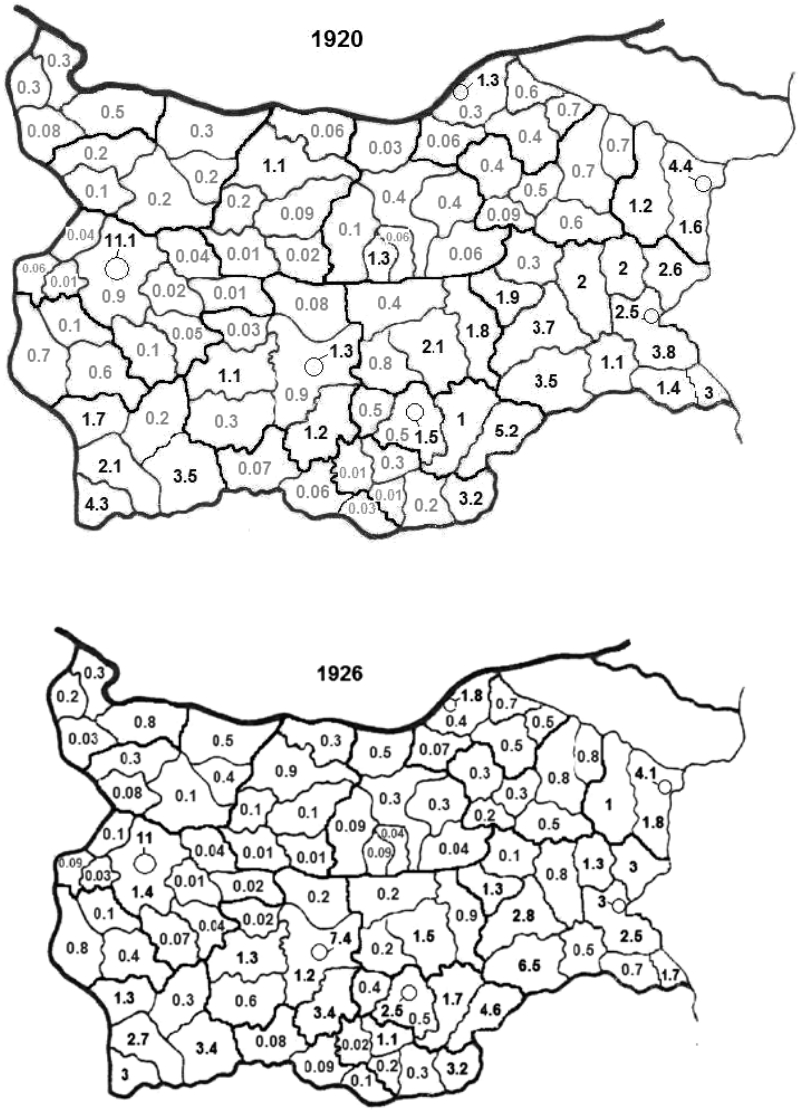

[178] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

Данните от преброяването в края на 1920 г. за бежанците българи като налично население предоставят допълнителна информация, съотнасяйки изходните точки с дестинациите на техните имиграционни потоци. (Картосхема 4а–и) Така, използвайки ги, можем точно да определим от кои околии/санджаци извън България произхождат българите бежанци в даден окръг и околия в страната. Ето как изглежда тази картина за „най-бежанските“ окръзи у нас Бургаски, Петрички, Варненски, Софийски, където потокът е разсеян с доста висока концентрация по всички околии, докато в останалите окръзи има концентрирана висока основна насоченост на бежанския поток само в една посока.

В Бургаски окръг те са от Лозенградски и Одрински санджак след Балканските войни и от Одрински санджак след Първата световна война.

Петрички окръг, намиращ се географски в близост с Егейска и Вардарска Македония, е притегателна точка за бежанците българи от Демирхисарска (26% от бежанците българи между наличното население на околията) и Серска (14,5%) околии на Солунския вилает – половината идват след Балканските войни, останалите по време на Първата световна война; още от Кукушка (10%) и Драмска околия (8,5%). Затова и там (както и на други места, разбира се) в селищата се оформят македонски квартали и махали.[179] Бежанците българи се настаняват основно в околия Петрич 4,5% от целия бежански поток (и 37% от потока към окръга), в останалите околии те са равномерно разпределени, по 2–3%.

В Софийски окръг българският бежански поток е насочен изключително към столицата, и няколко процента към софийските села, в останалите околии са много малко под 1%, в някои околии изобщо не се срещат. В столицата София (или околия София градска) българите бежанци произхождат основно от Кукушка (31%) и Солунска (9%) околии на Солунския вилает след Балканските войни и от Битолски окръг на Югославска Македония (10,5%) по време на Първата световна война. Варненски окръг, който е малък по територия и има само

[179] Сотирова, Зл. Бежанците от Егейска Македония в Петричка околия след Първата световна война и устройването им (1925–1931 г.). – Международна политика, 2013, № 1–2, с. 236.

три околии, също се характеризира с разсеяност на бежанския поток от българи и към трите околии, като все пак той се отличава с повече концентрация в посока към град Варна.

За разлика от гореспоменатите окръзи в Пловдивски окръг например българите бежанци са съсредоточени изключително към окръжния център град Пловдив – най-големият град в Южна България (и втори след столицата София). И в Хасковски окръг е така, но бежанският поток е насочен не към окръжния център, а към Свиленград, който е основен приемателен и карантинен пункт на гръцката граница (другите два приемателни пункта са Маказа в Родопите и Свети Врач (Сандански) в долината на Струма[180]).

Картосхема 4а–и. Направления на количествено по-значителните бежански потоци от етнически българи, придошли в България през 1912–1920 г., налично население.[181]

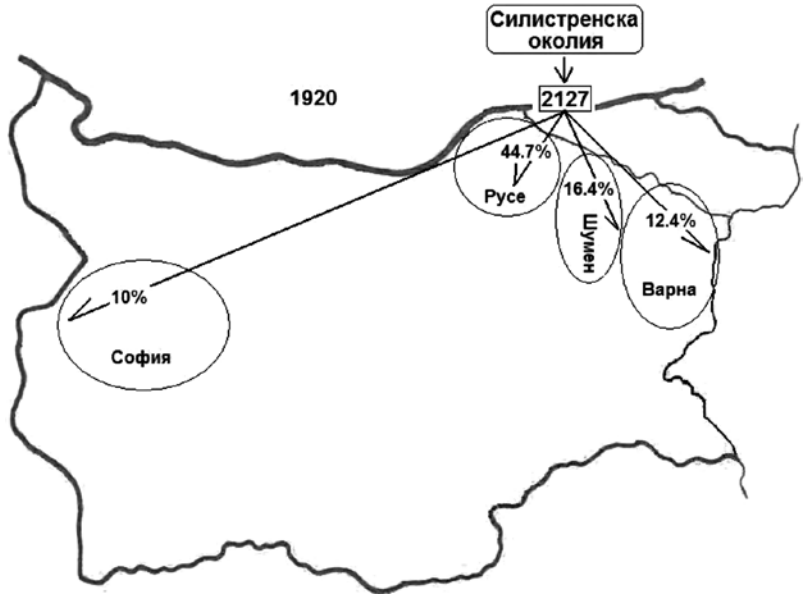

4а

[180] Пак там.

[181] Източник: Кратки резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1920 г. по околии, окръзи и общо за Царството. С., 1925.

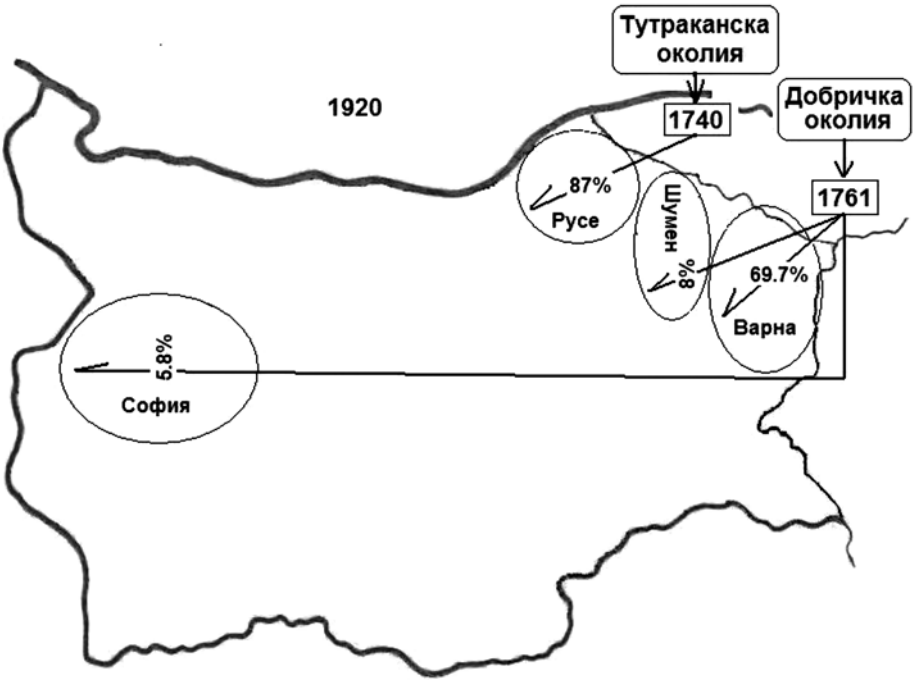
Тутраканска околия
1740
Добричка околия
1761
1920
87%
Русе
Шумен
8%
69.7%
Варна
5.8%
София

4б

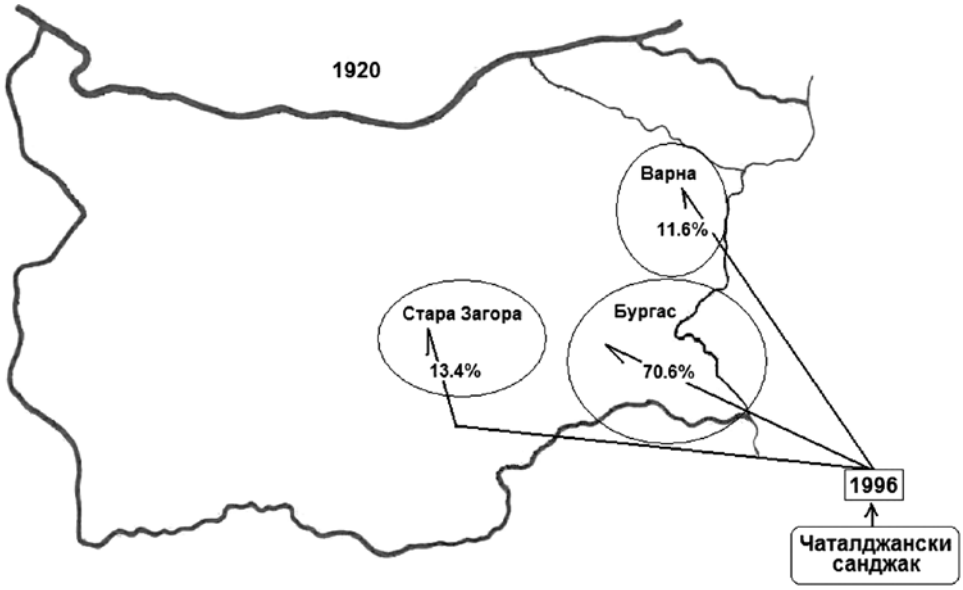
1920
Варна
11.6%
Стара Загора
13.4%
Бургас
70.6%
1996
Чаталджански санджак

4в

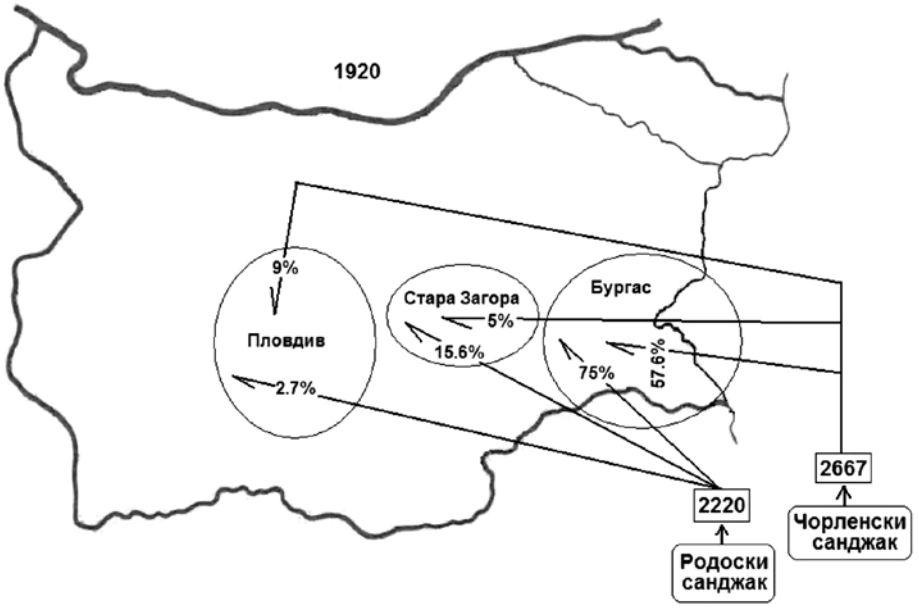
1920
9%
Пловдив
2.7%
Стара Загора
5%
15.6%
Бургас
75%
57.6%
2667
Чорленски
санджак
2220
Родоски
санджак

4г

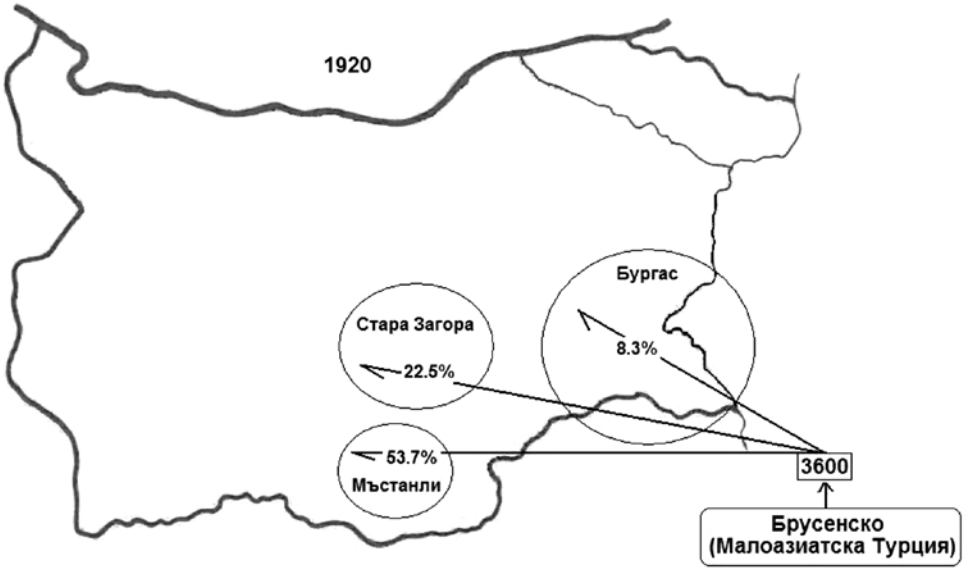
1920
Бургас
8.3%
Стара Загора
22.5%
53.7%
Мъстанли
3600
Брусенско
(Малоазиатска Турция)

4д

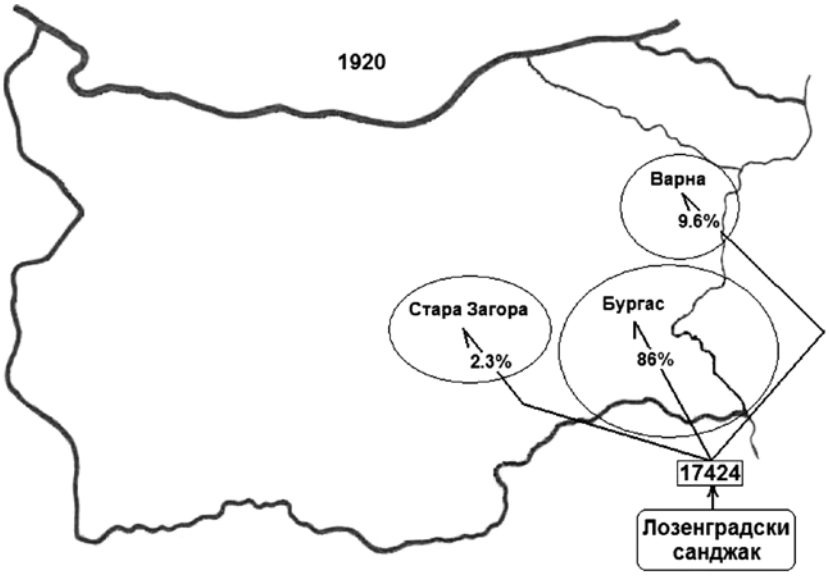
1920
Варна
9.6%
Стара Загора
2.3%
Бургас
86%
17424
Лозенградски
санджак

4е

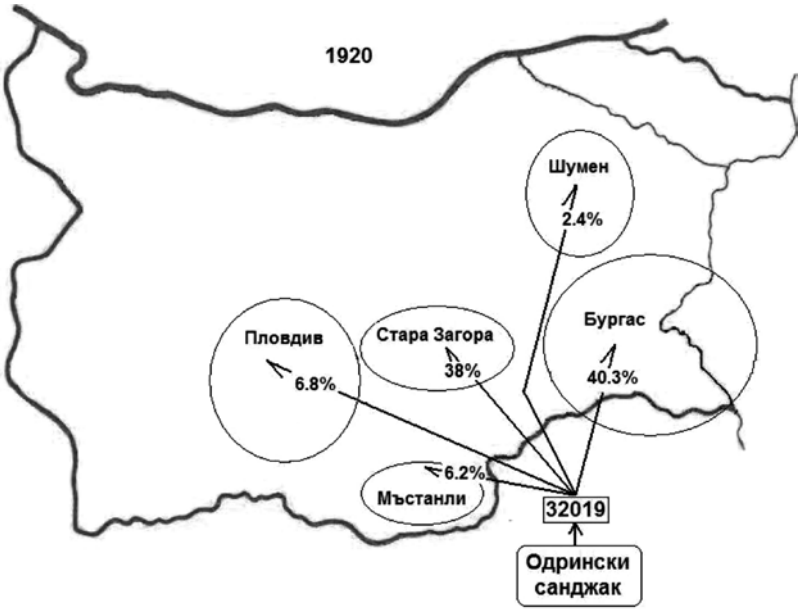
1920
Шумен
2.4%
Пловдив
6.8%
Стара Загора
38%
Бургас
40.3%
6.2%
Мъстанли
32019
Одрински
санджак

4ж

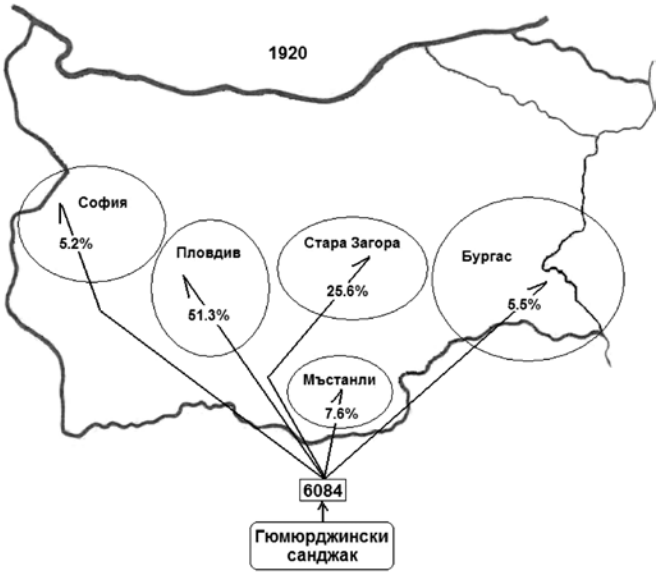
1920
София
5.2%
Пловдив
51.3%
Стара Загора
25.6%
Бургас
5.5%
Мъстанли
7.6%
6084
Гюмюрджински
санджак

4з

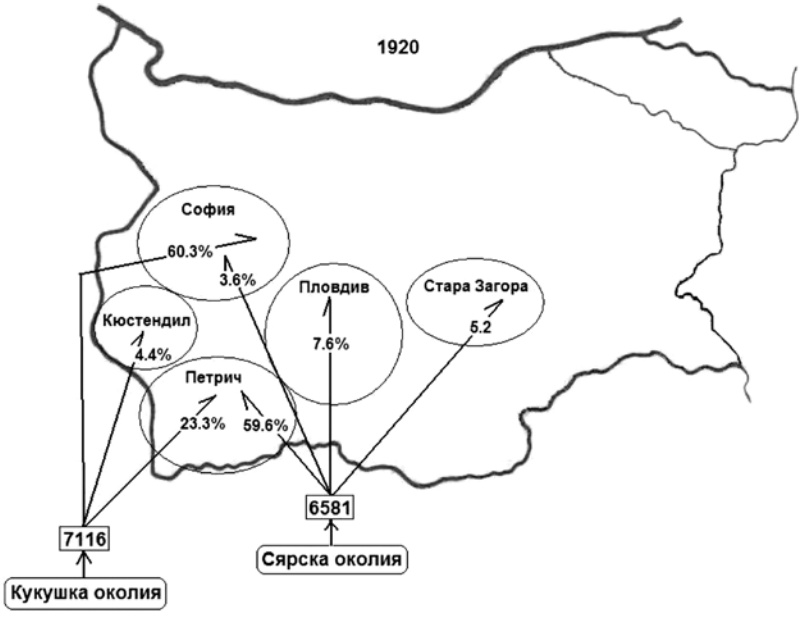
1920
София
60.3%
3.6%
Пловдив
7.6%
Стара Загора
5.2
Кюстендил
4.4%
Петрич
23.3%
59.6%
6581
7116
Сярска околия
Кукушка околия

4и

Руските бежанци и имигранти имат съвсем различно териториално разпределение, отчасти защото са малко на брой в сравнение с останалите бежанци (българи и други), а и показват специфично миграционно поведение и предпочитание към други дестинации. (Картосхема 5а–б) Според бежанската статистика от преброяването през 1920 г. (население по домакинства) откриваме руските бежанци и имигранти в Бургаски (36%) и Варненски (23%) окръг, където те пристигат първоначално, и откъдето впоследствие се насочват към Софийски окръг 24%. Идвайки от Южна Русия, големите им маси пристигат в пристанищата на Варна и Бургас, които се превръщат в основни техни точки на привличане, а именно околиите Варна-градска (21%) и Бургаска (15%), Анхиалска (Поморийска) (18%), където има медицински пост и пост за вътрешно разселване. Във вътрешността на страната основната им дестинация е околия София-град (20,5%). Разпределението им показва, че през 1920 г. изобщо няма руски бежанци в 21% от околиите, както и в окръзите Мастанлийски (Момчилградски) и Пашмаклийски (Смолянски).

През 1926 г. вариацията на руските бежанци и имигранти се характеризира със силна разпръснаторст из цялата страна, ако и да се запазва значителният относителен дял на руските бежанци в окръзите на пристигане Бургаски и Варненски, то те се насочват основно към окръзите Софийски, Пловдивски и Търновски, а се срещат във всички околии, като в 69% от тях те са под 1%, а в останалите – от 1 до 4%. Погледнато „от птичи поглед“ може да се каже, че по отношение дестинациите на имиграционните им потоци се запазват тенденциите от 1920 г. – те са насочени най-вече към околия Варна-град, 7% от потока, но се оттеглят от Анхиалска (Поморийска) околия; засилва се потокът от руски бежанци и имигранти към околиите София-град, 22,5%, и София селска, 9%.

Картосхема 5а–б. Териториално разпределение на „русите емигранти“, придошли в България след 1912 г., по околии, (население, съставляващо домакинствата), в %, 1920, 1926 г. (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[182]

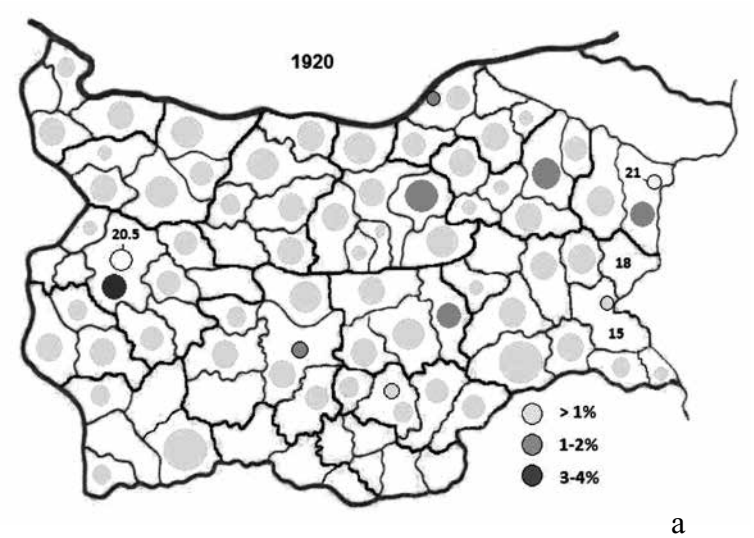

а

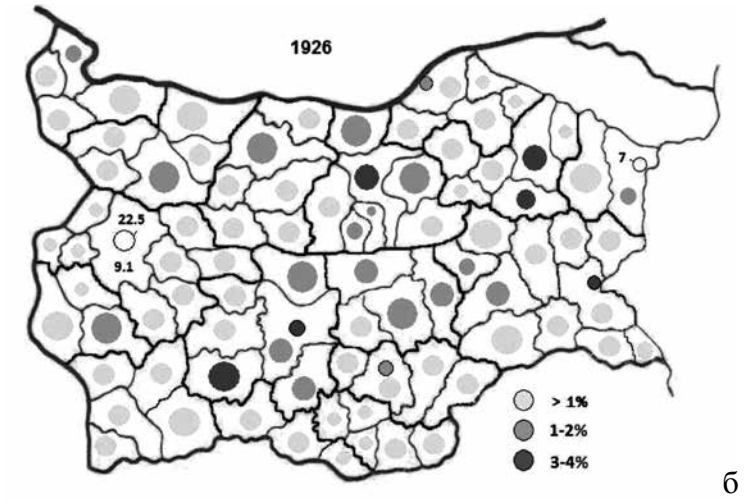

б

[182] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

Дестинациите на арменския бежански поток по окръзи и околии определяме и измерваме по обичайния начин – въз основа на данните по народност в корелация с месторождение от преброяването на населението през 1926 г. (в сравнение с 1910 г.). Тук трябва да се има предвид, че тези данни включват и арменски бежанци от по-ранни париоди, тоест те не се отнасят само за новата арменска имиграция. Притегателни точки на последната са окръзите със стари арменски общности: Пловдивски 28% (околия Пловдив-град, където се формира най-голямата арменска общност (4138 души / 83%), 10% – в Пазарджишка околия), Бургаски – 18% (половина от тях – в околия Бургас-град, 1364 души / 27% – в Сливенска околия, 14% – в Айтоска околия, 10% – в Ямболска околия), Варненски – 14% (почти всички в околия Варна-град – 2311 души / 92%), Хасковски – 12% (видима разсеяност на бежанския лъч); прави впечатление пренасочването на новите арменски бежанци към Софийски окръг, където тяхната диаспора нараства три пъти от 1910 г. нататък (9%). За имиграционните лъчи на равнище околии е характерна силна концентрираност в посока към градските центрове; изключение в това отношение прави Хасковски окръг, където освен към околия Хасково-град (1676 души / 76%), бежански лъчи с по-значителна численост се забелязват още в посока към околиите Свиленградска 10%, Харманлийска 7%, Борисовградска 5%.

Концентрация на бежанците и имигрантите

Концентрацията на бежанците, придошли в България след 1912 г. по окръзи и околии представлява относителният дял на всички бежанци (включително руси) спрямо цялото население на окръга или околията; в случая я измерваме въз основа на данните за населението по домакинства според приравнената статистика от преброяването през 1926 г.[183] Тя е индикатор за евентуални или потенциални промени в

[183] За 1920 г. (почти) няма разлика в концентрацията на бежанците според данните за наличното население и населението, съставляващо домакинствата. Вж. също: Peykovska, P. War and Migration in Bulgaria from 1912 to 1926: the Refugee Inflows in the Light of Census Data. – Bulgarian Historical Review, 2017, N 1–2, pp. 252–254.

демографската (етническа, възрастова и пр.) структура в рамките на отделните административни единици.

През 1920 г. най-голяма е концентрацията на бежанци в Бургаски (9,2%) и Петрички (8,9%) окръг, следвани от Хасковски (5,9%) и Варненски (5,1%). С изключение на Бургаски това са окръзи с малка територия и население. (Картосхема 6)

През 1920 г. делът на бежанците е под един процент в половината от околиите. В окръзите и околиите на Северна България бежанците имат значително по-ниска концентрация, отколкото в тези на Южна България. Концентрацията на бежанците е най-висока в околия Василико – 60%, следвана от Ортакьойска (Ивайловградска) околия 36%. Наблюдава се още значителна концентрация на бежанци от 20–23% и в Петричка, Малкотърновска и Свиленградска околии, околия Бургас-град 17%. В Северна България концентрацията на бежанци е по-забележима само в околия Варна-град. С изключение на околиите Пловдив-град и Бургас-град, всички останали околии, споменати като точки на висока концентрация на бежанци, са географски разположени по южната граница на страната и представляват част от териториалното разширение на юг. (Картосхема 6)

По отношение концентрацията на бежанците, придошли след 1912, се установява, че през 1926 г. като цяло се запазват тенденциите от предишния период, но водещият окръг – притегателна точка става Петрич (14,8%), а броят на бежанците е малко по-висок (Бургаски окръг 11%, Хасковски окръг 8,8%, Варненски окръг 7%). (Катросхема 6)

Същото може да се каже за тенденциите на равнище околии с тази разлика, че през 1926 г. се появяват и други точки на висока концентрация на бежанци, като Елховска, Хасковска, Пловдивска, Светиврачка (Сандански), Анхиалска (Поморийска) околии. (Картосхема 7а–б) В Северна България концентрацията на бежанци е по-забележима освен в околия Варна-град и в околия Русе-град. (Картосхема 7б)

Картосхема 6. Концентрация (%) на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по окръзи, (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г. (според административното деление на страната от 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[184]

[184] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

Картосхема 7а–б. Концентрация (%) на всички бежанци, придошли в България след 1912 г. по околии, (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г. (според административното деление на страната от 1926 г. и приравнената статистика за същата година).[185]

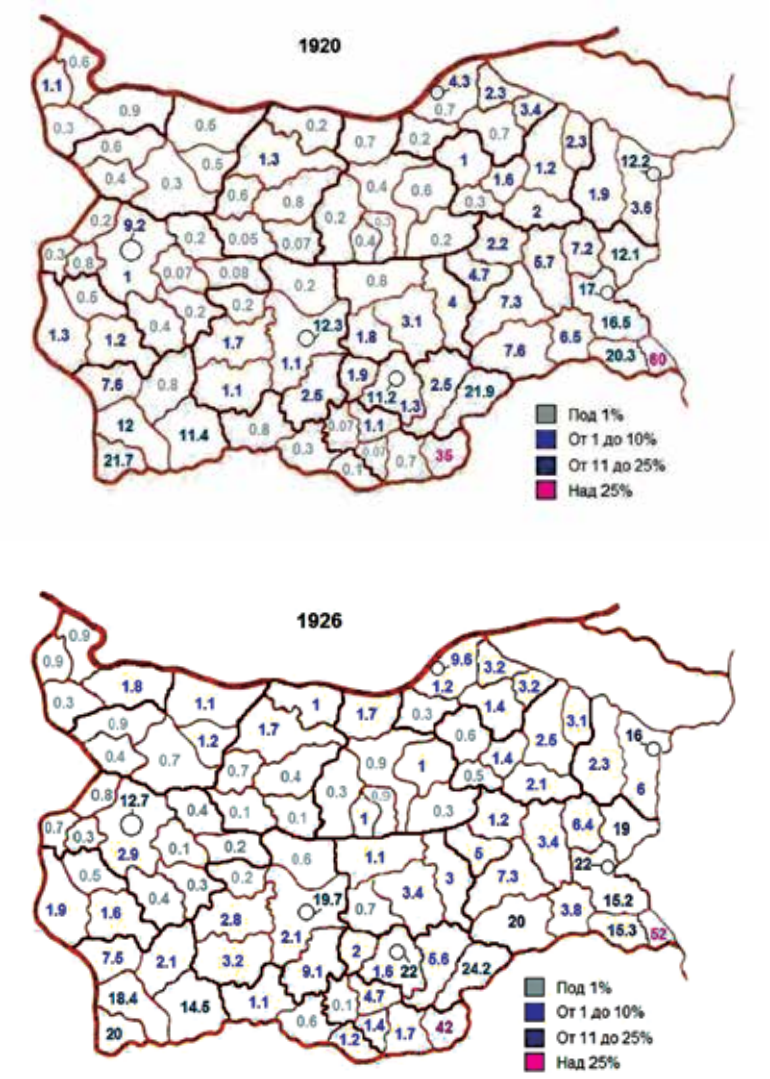

[185] Източник: Месечни статистически известия на ГДС на Българското Царство. 1928 г., № 1–2, с. 4, № 5, с. 5, № 6, с. 3, № 7, с. 2, № 8, с. 2, № 9, с. 2, № 10, с. 2, № 11, с. 3, № 12, с. 3, 1929 г., № 1, с. 3, № 2, с. 3, № 3, с. 3, № 4, с. 3, с. 6, № 5, с. 3, с. 6.

Концентрацията на българите – бежанци и имигранти сред населението от български етнически произход (Табл. 10) е показател за количественото подсилване на българския етнически елемент по пътя на имиграцията в периода на най-интензивни за България имиграционни процеси. Измерваме я въз основа на данните по народност в корелация с месторождение по окръзи, като проследяваме промените от 1910 г. до 1926 г. Тези данни включват българите – бежанци и имигранти, дошли в страната до 1926 г. Те показват, че българското население във всички окръзи силно нараства числено, което важи по принцип и за цялото тяхно население. Най-подсилен е българският етнос в Бургаски, Петрички, Варненски и Шуменски окръзи, тоест в Източна и Югозападна България.

Таблица 10. Концентрация (%) на българите – бежанци и имигранти сред населението с български етнически произход (налично население), по окръзи, 1910, 1926 г.[186]

Години / ***Окръзи***	**1910**	**1926**
Бургас	4,6	13,5
Варна	8,3	11,2
Видин	1,3	1,7
Враца	1,1	2,4
Кюстендил	2,7	2,4
Мастанли (Момчилград)		5,1
Пашмакли (Смолян)		1,1
Петрич		13,5
Пловдив	1,5	5,6
Плевен	0,7	1,1

[186] Източник: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 18–41; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 24–71.

Години / *Окръзи*	1910	1926
Русе	2,1	3,4
София	3,4	6,0
Стара Загора	1,0	2,1
Търново	0,6	0,9
Шумен	2,4	8,7

Въздействие на политиките, засягащи трудовата имиграция

За измерването на въздействието на външномиграционните политики на централната власт в България, засягащи трудовата имиграция, върху механичното движение и териториалното (пре)разпределение на населението използваме статистическите данни за чуждите поданици от преброяванията на населението в страната през 1920 и 1926 г. Те се отнасят за наличното население, което означава, че включват не само икономически активните, а и неработещите (ученици, деца, пенсионери).

Вследствие на сключените двустранни договори с Унгария и Чехословакия за взаимен достъп до трудовите пазари броят на поданиците на тези страни, пребиваващи у нас нараства: на унгарските повече от два пъти (от 491 до 1126 души), а на германските пет пъти (1359 души за 1926 г.); чехословашките поданици се увеличават много по-скромно – само с +25% – от 1503 до 1883 души. Освен тях значително присъствие имат италианците (1183 души за 1926 г.) и австрийците (803 души за 1926 г.), чиято численост не се променя през първата половина на 20-те години. Основна демографска характеристика на споменатите общности е, че те се състоят предимно от мъже. Статистическите данни за активното население в корелация с поданство показват, че на трудовия пазар в България те са позиционирани главно в индустриалния сектор (унгарските поданици с 61%, чехословашките с 58%, австрийските с 47%, италианските с 42%) и в търговията (италианските с 40%, чехословашките с 21%). В тази вариация няма сведения за германските поданици, които са прибавени към

„други и непоказани“. Затова използваме данните за активното население в корелация с народност. Разбира се, в този случай стойностите на показателите са приблизителни, тъй като става дума за немци по етнитечса принадлежност, идващи най-вече от Германия и от Австрия и вероятно сред тях има и български поданици, както и поданици на други страни. През 1926 г. икономически активното немско население у нас наброява 2075 души, което число съвпада приблизително с германските и австрийските поданици взети заедно. От тях 36% работят в индустрията, 18% в свободните професии и 15% в търговията.

Въздействие на споразуменията за размяна на население с Гърция и Турция

В сравнение с периода отпреди войните през 20-те години се наблюдава намаляване на емиграционния процес сред турското население в България: от 1920 до 1926 г. емигрират 36 248 души, а от 1927 до 1930 г. – около 15 000 души.[187] (Статистическите сведения, споменавани от турските автори надвишават повече от два пъти гореспоменатите, които се основават на българските преброявания от 1920 и 1926 г.[188]) Изселванията са основно от селата, тъй като през изучавания период местното турско население е преимуществено селско и вече не е достатъчно урбанизирано. (Във връзка с това да поясненим, че след Руско-турската война от 1878–1879 г. и основополагането на Третата българска държава, започва масово изселване на турското население от България, по време на което турският административен, стопански и културен елит се оттегля от градовете.)

Притесненията на българските власти (както вече, макар и бегло споменахме) са породени от факта, че докато до края на Първата световна война това население се характеризират с по-ниска раждаемост и естествен прираст от тези на православните, то през 20-те години

[187] Манчев, Кр., Е. Дойчинова, цит. съч.; Илиева, Н., цит. съч. (www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_Ilieva-1.pdf), 96–97; Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 148.

[188] Turan, O. по данни на Чеват Герай говори за 101 507 за периода 1923–1933 г., с. 85. Geray, C. Türkiye’den ve Türkiye’ye göçler ve göçmenlerin iskâni (1923–1961). Türk Iktisadi Gelişmesi Araştirma Projesi, 9. Ankara, 1962.

високите стойности на естествения им прираст допринасят за бързото им числено нарастване.[189] В същото време – въпреки изселванията през изучавания период (наред с нарастването на относителния дял на населението от българския етнос) намалява относителният дял на този друг, важен структуроопределящ елемент, но при продължаващо му числено нарастване.[190] От (етно)политическа гледна точка е важен не само етническият облик на страната като цяло, но и как протичат етническите процеси и как изглежда етническата картина на отделните региони и териториално-административни поделиници, дали там се променя съотношението на двата главни по онова време структуроопределящи етноса българският и турският на микроравнище? Ще дадем пример с динамиката в етнокартината на Североизточна България, където тогава се намира преобладаващата част от турското население у нас (концентрирано най-вече в Лудогорието 65%). Използваме резултатите и изводите от нарочно изследване на етническите промени в Североизточна България, осъществено в Института по геофизика, геодезия и география при БАН и засягащо целия период от създаването на Третата българска държава до нашето съвремие.[191] Макар да не дава в детайли състоянието и промените за изучавания от нас исторически период, тъй като в тази си част се основава само на преброяванията от 1900 и 1934 г., то установява, че съществената, структуроопределяща промяна в региона става до 1900 г., когато българското население там надхвърля петдесет процентната граница; след това до средата на 40-те години неговият относителен дял бележи възходяща тенденция[192]. За промените на микро- териториално-административно равнище може да се обобщи (ако и да са налице отделни изключения), че бежанските вълни от българи засилват българ-

[189] В Североизточна България – над 15‰ и се забелязва след 1924 г. Вж. Илиева, Н. цит. съч. (www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_Ilieva-1.pdf), с. 95.

[190] Вж. също: Данаилов, Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 353; Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., 2000, с. 111; Христов, Пл., цит. съч., с. 46.

[191] Илиева, Н., цит. съч., 2005; Илиева, Н. Етно-демографски процеси в Североизточна България от Освобождението до началото на XXI в.

http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017), с. 93–140; Илиева, Н. Турската етническа група в България (1878–2001 г.). С., 2010.

[192] Илиева, Н., цит. съч. (www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_Ilieva-1.pdf), с. 105.

ския етнически елемент в придунавските и причерноморските общини в източната част на района (намиращи се между Лудогорието и Източна Стара планина и общините на запад от Лудогорието), където турското население представлява малцинство, при това се наблюдава намаляване на числеността му. Докато в общините, в които турското население съставлява мнозинство (Лудогорието) етническият облик се запазва, не само не се заселват българи бежанци, но дори броят му нараства.[193]

Що се отнася до изселването на гръцкото население в България, заложено в Конвенцията между Гърция и България за доброволна размяна на население от ноември 1919 г., то просто продължава процеса, започнал още преди войните, но вече при други политически условия и в известен смисъл може би улеснен от обстоятелството, че по време на войните на места (включително в столицата, 1914 г.) отново се засилват антигръцките настроения. През периода от лятото/есента на 1906 до 1909 г. включително (с особена интензивност през 1907–1908 г.) то е предизвикано от антигръцкото движение в България, което възниква като ответна реакция на засилените действия от гръцка страна за погърчване на останалите под османско владичество българи в Македония и Тракия (последните известни в историографията като андартско движение).[194] За петте години между двете преброявания от 1905 и 1910 г. числеността на гръцката общност в България намалява с -34%, като най-значимият изселнически поток произхожда от град Анхиало (Поморие), където през 1910 г. гръцкото население е вече намаляло в сравнение с 1900 г.

---

[193] Авторката на изследването открива също следната зависимост: „колкото по-малък е броят и относителният дял на турското население, толкова по-бързо намалява то, както по отношение на абсолютния брой, така и на относителния дял“ (Пак там, с. 114).

[194] Вж. по-подр.: Аврамов Р. Анхиало, 1906: Политическата икономия на един етнически конфликт. – Либерален преглед, Ч. 1, 24.03.2015, http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2675-1906, Ч. 2, 30.03.2015, http://ww.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2679-1906-2 (12.01.2019)

Костадинов, К. Антигръцкото движение във Варна. Варна, 2009; Константинова, Ю. Балканската политика на Гърция в края на XIX и началото на XX в. В. Търново: Фабер, 2008; Трайкова, В. Към възприемане на андартската идея – първи стъпки на гръцкото правителство и Македонския комитет (декември 1903 – май 1904 г.). – Исторически преглед, 2002, № 3–4, с. 136–160; Трайкова, В. Андартското движение в Солунски санджак през 1904–1906 г. – Известия на държавните архиви, 2006, Т. 92, с. 186–243; Христемова, М. Антигръцкото движение в Асеновград през 1906 г. – В: Год. на Историческия музей – Пловдив, Т. 2, 2004, с. 102–113.

съответно от 82% до 57%[195] (и от Станимака (Асеновград)).[196] Така, през 1910 г. гърците в България остават концентрирани предимно в градовете и в някои (околни) села най-вече в черноморския район (в градовете Варна, Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие), Бургас, Созопол, Кавакли (Тополовград) и в Пловдив(ско), Асеновград(ско) (Станимака). Изселването им от България през 20-те години, по Конвенцията за доброволна размяна на население от ноември 1919 г. води до драстично намаляване на и без това малката гръцка диаспора. Практически акцията по прилагането на конвенцията приключва докъм 1928 г., а резултатът е: около 30 000 гърци напускат България и гръцката диаспора намалява до 10 564 души, тоест с -75% за периода от 1920 до 1926 г. (Табл. 11) През 1920 г. в България гърците се отличават с най-голяма численост в Бургаски окръг, където живее 59% от диаспората, а концентрацията им сред населението на окръга е най-висока – 6%; следва Пловдивски окръг – със 17%, но с незначителната концентрация от 1,5%, и Варненски окръг – с 11% и с концентрация 2,4% (1920 г.). През 1926 г. 50% от останалата след изселването гръцка диаспора живее в Бургаски окръг, но концентрацията им там е само е 1%; 18% във Варненски и 15% в Пловдивски, където концентрацията им обаче е вече под 0,5%.

Таблица 11. Брой на гърците в България по народност, матерен и говорим език, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.[197]

Години	Народност	Матерен език	Говорим език
1910	43 275	50 880	
1920	42 898	42 074	
	–377	–8806	
1926	10 564	12 782	
	–32 334	–29 292	
1934			9601

[195] Данни по народност. 54% при Аврамов, Р., цит. съч., 2015.

[196] Вж. също: Аврамов, Р., цит. съч., 2015.

[197] Източник: Преброявания на населението в България, 1910, 1920, 1926, 1934 г.

Изселването на гръцкото население от неговите традиционни местоживелища в България е съпроводено от заселване на тяхно място на българи бежанци от Тракия и Македония. Така като цяло, на окръжно и околийско равнище се извършва не само компенсация на население, но се постига и неговото нарастване. На селищно равнище обаче, в отделни случаи крайният резултат от изселването на местните гърци предизвиква драстичен спад в населението, който впоследствие трудно и бавно или пък въобще не се преодолява. В Анхиало (Поморие) например през 1905–1910 г. населението намалява с –42% и впоследствие (въпреки продължилите през 20-те години изселвания на гърците) поради заселванията на българи бежанци числеността на населението постепенно нараства, но достига равнището от 1905 г. едва през 1934 г.[198] В Станимака (Асеновград) и Месемврия (Несебър) този спад е сравнително малък. В Станимака (Асеновград) той (–8%) е наваксан още през 1920 г., след което (въпреки продължилите през 20-те години изселвания на гърците) следва постъпателно увеличение. В Месемврия (Несебър) спадът в общата численост на жителите (–7%) не само е преодолян още през 1920 г., но и населението му тогава значително надхвърля броя от 1905 г., впоследствие обаче – до 1946 г. – след поредното изселване на гърците оттам през 20-те години така и изобщо не се компенсира. Макар в отделни селища да се забелязват гореспоменатите тенденции, като цяло техните места са заети от българско етническо население, няма намаление в числеността на населението в засегнатите окръзи и околии, напротив налице е увеличение. Няма и съществостни промени в етническата структура на равнища окръг и околия – българският етнически елемент остава преобладаващ, но относителният му дял се увеличава. Ето как изглежда споменатото явление, както и „размяната“ на един етнос с друг в околия Казъл агач (Елхово, Бургаски окръг) с население от 57 950 души през 1910 г., което до 1920 г. достига 70 555 души. През 1910 г. 43,4% от тамошните гърци (потомци на погърчени българи)[199] са жители на град Кавакли (Тополовград), останалите са концетрирани в по-значителен брой в пет-шест села[200]. Етническата

[198] Вж. също: Аврамов, Р., цит. съч., 2015.

[199] Костадинов, К., цит. съч., с. 9.

[200] В Козлуджа около 1300 души, Голям манастир 1000 души и от по 400 до 700 души в Мураданли, Малък манастир, Малък Боялък, Дере махле.

структура на околията тогава е 73,4% българи, 23,2% гърци, 1,5% роми, 0,8% турци (и други). При следващото преброяване през 1926 г. българите са вече 97%, а гърците 0,2% (още 2% роми, 0,2% турци (и други)).

В отделни (по-)малки административни единици (общини), обитавани от местни гърци, се наблюдава промяна в етноструктурата на населението, предизвикана от изселването им. В такива случаи, а и по принцип, при анализиране на етническата структура въз основа на количествени показатели от преброяванията е необходимо да се наблюдават внимателно зададените в статистиката параметри, както и всички налични данни. Така например, в Анхиало (Поморие) – по онова време отличаващо се с интензивни миграционни процеси градче с население от 3180 души през 1910 г., което нараства до 4609 души през 1920 г. промените се дължат на въздействието на различни интензивни (в случая външно-) миграционни процеси, налице е значително увеличение на населението му от +49%, което както ще видим по-долу се дължи най-вече на притока от бежанци. До 1910 г. там продължава да е преобладаващо гръцкото население, което съставлява 57% (1910); българският етнос е 38% и още 2,4% турци, 1,8% роми, и др. Както е видно от статистическата информация по време на войните гърците намаляват съвсем малко (1920 г.: –26 души или –1,4%), тоест не е налице активно изселване; и… идват руси „белоемигранти“ (743 души), тъй като там е организиран медицински пункт за руските бежанци, пристигащи на пристанище Бургас. Освен това идват българи бежанци от Тракия (565 дущи), които „подсилват“ тамошния български етнически елемент с +61%. И етноструктурата на Поморие придобива съвсем друг вид още през 1920 г.: преобладаващото население са вече българите 42,4%, следват гърците 38,5%, руси – 16,3%. Следователно какъв е изводът от конкретния микроанализ на изселването на местните гърци: относителният им дял спада не защото те продължават масово да се изселват през войните, а „чисто технически“ – защото в етноструктурата се появява друг значим в количествено отношение етнически елемент – русите. Същинското им изселване от града става през 20-те години, за да достигнат до 20% през 1934 г.[201]

Подобен (но с известни нюанси) е случаят с Месемврия (Несебър) – пак малко градче с население от 1947 души през 1910 г., което

[201] По данни за говорим език.

нараства до 2354 души през 1920 г. (+21%) и за този времеви отрязък относителният дял и на тамошните гърци бележи значителен спад. През 1910 г. Несебър е с преобладаващо гръцко население (82%); българите са 11% и 7% турци. През 1920 г. са регистрирани руски имигранти (528 души или 22,4%), българите са 11% (като българи бежанци няма), а тамошните гърци вече представляват 63,5%, но де факто са намалели само –6% или –96 души, което не е съвсем малко като брой и предполага наличие на някакъв изселнически процес. Русите подсилват славянският елемент, но истинската промяна в етностуктурата на Несебър настъпва по време на голямото изселване от 20-те години – през 1934 г. гърците там са 37%.

Въздействие на Закона за емиграцията върху обема на трудовата емиграция

Заложеното в Закона либерално отношение към континенталната трудова (градинарска) емиграция е предопределено от доходите, които тя носи на държавната хазна. Количественото ѝ намаляване в сравнение с периода отпреди войните се дължи основно на ограниченията в квотите, наложени по искане на приемащите страни. То е свързано с обстоятелството, че тези квоти се определят двустранно от засегнатите страни и се основават на принципа на реципрочност, а в това отношение българската икономика и трудов пазар не предоставят достатъчно възможности за използване на чужда работна ръка; България се оказва неособено привлекателна дестинация и поради незадоволителния си жизнен стандарт.

Количествените измерения на новата (градинарска) емиграция през 20-те години достигат до около 30 000 души (плюс около 10 000 души довоенна). През 1930 г. в Унгария са преброени 2816 души по матерен език български и 2838 души по българско гражданство[202], а в Чехословакия 2353 души по българско гражданство[203]. (От тях – и за Ун-

[202] Az 1920. évi népszámlalás. V. rész. – MSK, Vol. 73., Bp., 1928, p. 50–51; MNL OL, KSH–XXXII–23–h (1930).

[203] Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. Prosince 1930. Dil I. Praha, 1934, p. 48, 56–59.

гария, и за Чехословакия – около 90% са градинари). Концентрацията на българските градинари в бранша „градинарство“ в Унгария от 11%[204] (1930) показва, че те имат важно значение за неговото развитие[205].

Сега ще разгледаме процеса на заселване и придобиване на чуждо гражданство в приемащите страни и доколко това е загуба на работоспособно население за страните – изходни точки на емиграцията, използвайки за пример заселването на българските градинари в Унгария. По това време се засилва процесът на трайното установяване на българските емигранти (градинари) в приемащите страни (макар за Европа той да е количествено малък), който започва през първото десетилетие на XX в. (За Унгария заселването достига високи количествени показатели през 1910–1912 г., когато страната приема необикновено голям брой градинари по програмата за усвояване на българския метод на зеленчукопроизводство). Обхватът на процеса на заселване и доколко той е индикатор за загуба на работоспособно население за България, ще илюстрираме с данни от текущата статистика за столицата Будапеща, където е най-многочислената градинарска общност в Унгария и в този смисъл те са показателни за цялата страна: броят на българите, получили „удостоверение за постоянно местоживеене“[206] от 1921 до 1925 г. е средно по 42 души годишно, а от 1926 до 1932 г. – когато българските градинари се възползват от двустранните договорености между България и Унгария за облекчаване на миграционните условия – достига средно по 126 души годишно. (Графика 5)

[204] Данни за икономически активно население по българско гражданство.

[205] По принцип там чужденците са малко на брой и са с незначителна концентрация – 1% във вариацията на икономически активните. – Вж. Pejkovszka, P., Demeter G. A bevándorlók és munkaerőpiaci beilleszkedésük a két világháború közötti Magyarországon. – Történelmi Szemle, 2017, N 2, pp. 279–280.

[206] По силата на унгарските наредби за пребиваване на чужденци в страната будапещенските българи са три категории. Едните са пребиваващи без разрешение, което е позволено в рамките на 60 дни. Другите са временно пребиваващи (за повече от два месеца) с разрешително за пребиваване максимум до една година – те преобладават до Втората световна война. И третата категория са тези, за които става дума сега – постоянно пребиваващите с гореспоменатото „удостоверение за местоживеене“. То е с постоянен характер. При първото му издаване важи за една година, но след продължаването му може да бъде валидно за по-дълго време и даже да е безсрочно, до евентуалното му отказването по желание на притежателя му.

Графика 5. Брой на населението „от България“ (1909–1912, 1921–1941 г.) и на населението по матерен език български (1932–1943 г.), заселено в Будапеща (по придобито „удостоверение за постоянно местожителство“).[207]

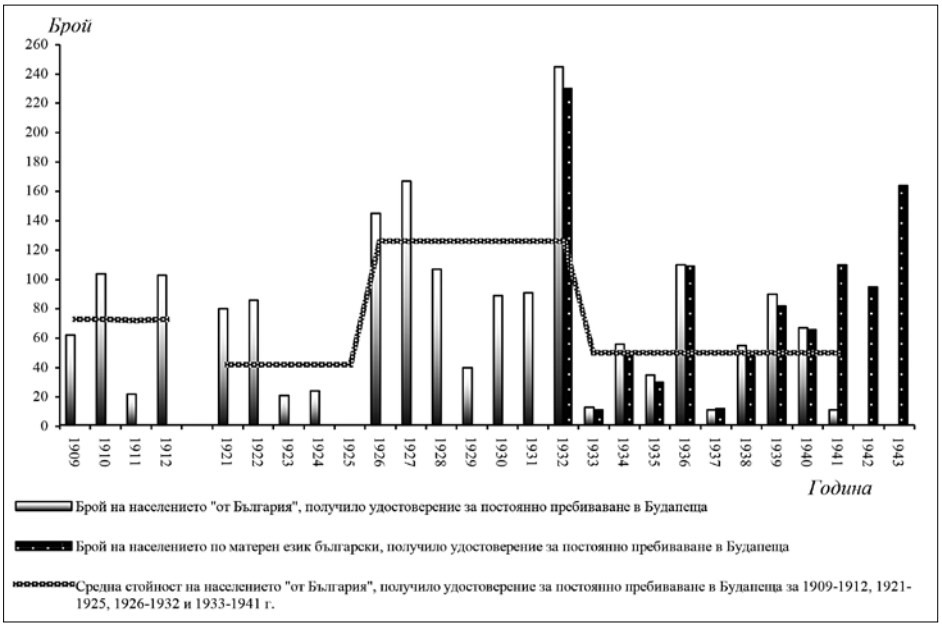

Таблица 12. Население от България – „глави на семейства”, заселени заедно със семействата си в столицата Будапеща (по придобито „удостоверение за постоянно местожителство”), 1921–1930 г.[208]

Година	**Общо глави на семейства и самостоятелни / *брой***	**От тях заселили се заедно със семействата си / *брой***	**От тях заселили се заедно със семействата си / %**
1909	56	3	5
1910	79	13	16
1911	173	20	12

[207] Източник: Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. Vol. XI, 1914, p. 131, Vol. XII, 1923, p. 132, Vol. XIII, 1925, pp. 166–167, Vol. XIV, 1926, p. 168, Vol. XV, 1927, p. 252, Vol. XVII, 1928, p. 146, Vol. XXI, 1933, p. 127, Vol. XXII, 1934, p. 126, Vol. XXIII, 1935, p. 126, Vol. XXIV, 1936, p. 150, Vol. XXV, 1937, p. 198, Vol. XXVI, 1938, p. 152, Vol. XXVII, 1939, p. 157, Vol. XXVIII, 1940, p. 137, Vol. XXIX, 1941, p. 213, Vol. XXX, 1942, p. 139, Vol. XXXI, 1943, p. 133.

[208] Източник: Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. Vol. XI, 1914, p. 131, Vol. XII, 1923, p. 132, Vol. XIII, 1925, pp. 166–167, Vol. XIV, 1926, p. 168, Vol. XV, 1927, p. 252, Vol. XVII, 1928, p. 146, Vol. XXI, 1933, p. 127.

1912	84	10	12
1921	80	16	20
1922	86	24	28
1923	21	3	14
1924	9	8	89
1925	1	1	100
1926	27	27	100
1927	84	39	46
1928	57	25	44
1929	26	10	28
1930	62	15	24
1931	65	16	25

От 1928 до 1931 г. данните включват само новозаселилите се „от България“ през съответната година, докато за останалите години те съдържат всички – и тези, които за пръв път получават удостоверение за постоянно местожителство, и тези, които са го получавали и преди.

За периода от 1909 до 1912 г. и от 1921 до 1931 г. статистиката за мигрантите от България, получили удостоверение за постоянно местожителство в Будапеща, е разпределена в три графи, една от които – „глави на семейства, заселени заедно със семействата си“[209] – може да се използва, за да се установят някои детайли по заселването на българските градинари и по-специално какъв е процентът на заселилите се индивидуално или пък заедно със семействата си. В таблица 12 представяме статистическите данни за заселването на „главите на семейства“, дошли от България заедно със семействата си. От „разбивката“ в таблицата могат да се направят следните обобщения: българските градинари започват да мигрират заедно със семействата си към Унгария и в частност към столицата Будапеща, и да се заселват със семействата си в по-големи размери през второто десетилетие на XX в. Най-много на брой са заселените глави на семейства през 1911 г., но само 12% от тях са придружени от семействата си; през следващата 1912 г. се заселват два пъти по-малко на брой, затова пък тези от тях, които се установяват за постоянно заедно със семействата си пак достигат 12%. Не-

[209] Другите две са „глави на семейства и самостоятелни“ и „членове на семейства“.

посредствено след Първата световна война, по време на последвалата продоволствена криза, в Будапеща остават за постоянно доста на брой български градинари – глави на семейства, но малцина са заедно със семействата си. Всъщност от средата на 20-те години става значителен относителният дял на заселилите се със семействата си – 46% за 1927 г.

Ако се сравнят сведенията от преброяванията за населението с българско гражданство в Будапеща през 1910 и 1930 г. със статистическите данни за тези години на всички заселили се (глави на семейства, самостоятелни, членове на семейства) може да се предположи, макар и условно, нарастващ темп на заселване в будапещенската българска общност: през 1910 г. са заселени 16% (104 души) от нейните членове (по българско гражданство), а през 1930 г. само новозаселените са – 11% (89 души)[210].

Друг показател за уседналостта на българските градинари в Унгария е количеството на обработваемата земя, която те притежават като лична собственост, придобита чрез закупуване (по принцип практиката е да обработват наета земя): през 1926 г. 14% от земята, която обработват, е тяхна собственост[211]. Разбира се, тук има значение колко души притежават тази земя, за което няма статистически данни, но това са българите, приели унгарско поданство, а както ще видим от долните сведения за Будапеща, те не са много на брой.

Въобще заселването на българи в Унгария и в Будапеща през първата половина на XX в. е пряко свързано с въпроса за тяхното гражданство. Според текущата статистика за град Будапеща, която всяка година отчита по държави колко чужденци в столицата приемат унгарско гражданство за периода от 1911 до 1920 г. и от 1926 до 1943 г. унгарско гражданство придобиват общо 73 будапещенски българи; от тях семейните са 20,5%. Вижда се, че единици от тези, които се заселват в Будапеща, предприемат смяна на гражданството си. Сред будапещенските българи желанието да се заселят – да притежават разрешително за постоянно местоживеене е по-скоро акт, който улеснява упражняването на занятието, помага по-бързо и успешно да се преодолеят различните административни изисквания, да работят и живеят законно в страната,

[210] Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. XI. évf., 1909–1912. Bp., 1914, p. 131, XXI. évf., 1933. Bp., 1933, p. 127.

[211] MNL OL, K 184, 1933–50.t.–55872–89809, pp. 61–62.

да се ползват с благоразположението на унгарските власти. А по закон българските градинари, които живеят в страната постоянно (т. е. не са я напускали за повече от три месеца) от времето преди 1 март 1925 г. са освободени от разрешително за работа.[212]

През изучавания период континенталната градинарска емиграция не води до намаляване в числеността на населението в районите, от които тя произхожда, поради сезонния ѝ характер, слабата уседналост на мигрантите в странство и въведените регулации от приемащите страни. Напротив, според преброяванията наличното население на околиите Горнооряховска и Търновска, откъдето тя основно излиза, отбелязва нарастване и то се дължи почти изцяло (над 90%) на местното население.

Въпреки, че Законът за емиграцията улеснява континенталната трудовата емиграция, в която се вписва най-вече сезонната градинарска, въвеждането на регулации и квоти от страните-приемници, си остават непреодолима пречка, особено в първите три-четири следвоенни години, когато малък брой градинари успяват да излезат на работа в чужбина и в крайна сметка, търсейки (включително друго) препитание в България се включват във вътрешната миграция.[213] Динамиката на числеността ще илюстрираме с миграционния поток на градинарите от България към Унгария, за който разполагаме със статистически сведения от унгарските преброявания на населението. Преброяването от 1910 г. (реализирано в края на годината и включващо само малкия брой градинари, останали да се грижат за градините през зимата) регистрира около 1700 души (считано за границите на Трианонска Унгария), през 1920 г. – 1277 души, през 1930 г. (след въвеждането на квотата) – 2816 души; само за Будапеща – съответно 608, 532, 721 души.[214] От данните се вижда, че въпреки спадът непосредствено след войните, в края на 20-те години се постига надхвърляне на стойностите от 1910 г. и дори на определената за страната (и то с двеста-триста души). Разбира се, в случая с Унгария за този резултат непременно допринасят благо-

[212] Според тогавашните унгарски закони постоянното местоживеене в страната само по себе си предполага заселване, а след изтичането на петгодишен срок – евентуално и придобиване на унгарско гражданство.

[213] По този въпрос виж по-подробно Част Втора на изследването.

[214] Данни по матерен език български. Вж. Пейковска, П., цит. съч., 2011, с. 103–106, 113.

приятните двустранни политически взаимоотношения – обусловени от общата им историческа съдба на победени страни, недоволни от териториалното си „покритие“, граничещи със собственото си етническо население, преживяващи неговите огромни имиграционни вълни, породени от факта, че се след световната война то се е оказало „отвъд“ родината, и след създаването на Малката антанта, търсещи един в друг необходимия политически съюзник.[215]

Драстичното намаляване на потока на отвъдокеанската емиграция от България и промяната в нейните дестинация в посока Южна Америка се дължи главно на ограничителните мерки, предприети в приемащите страни от Северна Америка, и отчасти на мерките, предприети в българския Закон. Според наличната аржентинска статистика – за периода 1921–1927 г.[216] средногодишната отвъдокеанска емиграция от България към Аржентина е 540 души, а като върхов момент в преселването на българи в Аржентина изпъква 1922 г.[217]

Накрая, макар и да излиза извън рамките на проучваното въздействие, бихме искали да посочим и някои важни за нашата държава (а и за държавите-приемници) косвени ефекти на политиките ѝ по трудовата емиграция („градинари и други емигранти“):

Макроикономическото влияние на закона за емиграцията намира количествен израз в приноса към националния доход на страната от 49 280 000 лв. за 1924 г.[218] с тенденция към нарастване в сравнение с предишния преиод от +5 670 000 лв. спрямо 1921 г.[219]

В приемащите страни българската градинарска миграция – освен задоволяване на пазара с евтини пресни зеленчуци – оказва ползотворно влияние върху пазара на труда, тъй като българските градини предоставят хиляди работни места и за местните работници. През 20-те години, за Унгария например, това е и задължително условие, залег-

[215] Пейковска, П. Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). С., 2005, с. 52–66; Pejkovszka, P., Demeter G., цит. съч., с. 261–263.

[216] Вартоломеев, О., Р. Аврамов. Българите в Аржентина. С., 1987, с. 13.

[217] По косвен път, като правят изчисления въз основа на данните от аржентинската текуща статистика за предходните години и посолския регистър на българските граждани О. Вартоломеев и Р. Аврамов считат, че пикът е през 1928–1930 г. Вж. Вартоломеев, О., Р. Аврамов, цит. съч., с. 12, 15.

[218] Сумата се отнася за цялата традинарска емиграция, включително довоенната.

[219] Иванов, М., цит. съч., 2006, с. 30.

нало в двустранните договори за прием на работна ръка от България; през 1930 г. в българските градини изкарват прехраната си още 7500 унгарци, там се трудят 270 български газди заедно със семействата (общо 697 души) и 3500 български градинарски работници (общо 4197 български градинари)[220].

Истинска гордост предизвиква по-високото образователно и културно равнище, което сезонните трудови мигранти внасят в България от странство. Показател за това са статистическите сведения за грамотността на населението в България, според която Търновски окръг, откъдето преимуществено произхождат българските градинари и търговци на зеленчук, се отличава с най-висока грамотност и с по-високо културно равнище[221]. Тук „зад кадър“ прозира благотворното влияние на „външната, другата“ културна и образователна среда върху подтика на българите в странство да дадат на своите деца образование[222].

1.5. Заключение

Проследяването на външномиграционните политики на централната власт в България и направеният анализ на тяхното въздействие върху механичното движение и териториалното разпределение на населението дава възможност да направим следните изводи и обобщения:

През изучавания период все още не съществува цялостна и предварително начертана концепция за външномиграционна политика на централната власт. По-скоро става дума за съвкупност от виждания, свързани с решаването на отделни външномиграционни проблеми. Определянето и осъществяването на политиките, засягащи най-многочислените външномиграционни процеси в страната във военновременните условия, е предопределено от наличието на значителни бежански и миграционни потоци към и от България, породени от военните действия, а през 20-те

[220] MNL OL, K 184, 1933–50.t.–55872–18512, p. 22.

[221] Даскалов, Р. Българското общество, 1878–1939. Т. 2. С., 2005, с. 17.

[222] Всъщност още след Освобождението официалната статистика показва, че грамотността на населението от този край е по-висока: през 1905 г. средната грамотност за България е 29,9%, а за Търновски окръг е 37,8%, докато в Софийски окръг е 34,2%. По-подр. вж.: Бъчваров, Ст., Българско градинарство. Исторически бележки. С., 1986, с. 61.

години на XX в. е в тясна зависимост от условията и задълженията на страната, заложени в мирните споразумения за излизането ѝ от войните.

Част от тях са предприети на международно равнище и са свързани с провежданата външна политика и външнополитически мероприятия. Акцентът им е върху имиграционните политики, тъй като по време на войните и след тях до средата на 20-те години бежанските и имиграционните потоци са твърде интензивни и представляват основен проблем за разрешаване. Главните дипломатически усилия на централната власт са съсредоточени върху българите бежанци. За разлика от времето преди войните през визирания период се провежда миграционна политика, насочена към спиране на притока им и връщането им по родните им места, за да се избегне застрашителното обезбългаряване на Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини – до този момент територии с преобладаващо или изцяло с българско етническо население, останали отвъд границата на възстановената през 1878 г. българска държава. Желаните резултати не са постигнати поради провежданата твърдо и безпрекословно от заинтерисованите съседни балкански държави политика за „несмесване на народите“ и за етническо прочистване. Затова външномиграционните политики на централната власт с течение на времето насочват приоритетите си към устройването на българите бежанци в границите на националната държава. По отношение на руските и арменските бежанци стремежът е да не се задържат в голям брой у нас, за тях България да бъде само транзитна страна, а те да бъдат изпратени към трети държави-приемници (или репатрирани – за русите).

Другата част от външномиграционните политики на централната власт в България са от вътрешнополитическо естество и се отнасят до приемането на бежанците и имигрантите, бързото и административно уредено преминаване на границата, за да няма струпване на маси от хора там и в пограничните райони, първоначалното им, временно устройване, а впоследствие тяхното разселване във вътрешността на страната, трайното им установяване, адаптация, икономическа (включително оземляване) и социална интеграция. Политиките за разселване на бежанците и имигрантите са по-скоро производна на мерките за тяхното икономическо интегриране: при българите бежанци, които в мнозинството си са земеделци, те произтичат от стремежа да бъдат решени проблемите с оземляването им и най-общо казано от аграрната полити-

ка за оземляване чиято цел е създаването на стабилна дребнособственическа прослойка; при русите (които запазват чуждото си поданство и не подлежат на оземляване) и арменците – бежанци и имигранти – от стремежа да им се осигури препитание, за да не утежняват държавата. Но като цяло към икономическата интеграция на бежанците инородци и към трудовата имиграция се подхожда от позициите на защита на трудовия пазар. Що се отнася до последните държавата „внася работна ръка“ само за отрасли, където тя липсва, и само специалисти, които липсват.

Имиграционните политики на централната власт са във взаимовръзка с емиграционните – поне в частта си на изселванията на другоетническо население от България в съответствие с договорите за размяна на население. Провежданите от централната власт емиграционни политики по изселване на местните гърци и турци са наложени от външни обстоятелства и произхождат от нежеланието на съседните страни да допуснат завръщането на прогоненото българско население. Те представляват отговор на предизвикателствата от страна на съседните балкански страни с актуалните за епохата политически методи и средства, използвайки механизма „размяна на население“. В резултат две трети от из без това малобройните местни гърци са изселени. Опитите за изселване на местните турци обаче не се увенчават с особен успех (дори в дългосрочен план, както ще видим в следващата глава) – още повече, че наред с населението от турски етнически произход, са изселвани и помаци.

Общият демографски ефект от политиките относно възникналите външномиграционни потоци намира израз в укрепването на българския етнически елемент, на славянското и християнското население.

Политическият стремеж към по-нататъшна вътрешна хомогенизация на българското общество около основния, български етнос намира цифрово изражение в нарастването на делът на българския етнос в етническата структура на страната от 80,6% през 1910 г. до 81,4% през 1920 г. въпреки значителните човешки жертви по време на войните и до 83,3% през 1926 г.

Прилагането на размяната на население с Гърция и Турция предизвиква заселването на български елемент в селища и райони, където той не е преобладаващ, и променя (на места изцяло) етнодемографските им характеристики.

Благодарение на успешните интеграционни мерки част от руските имигранти се заселват в България и допринасят за нарастването в нея (макар и едва доловимо, с +0,1% през 1926 г. в сравнение с 1920 г.) на относителния дял на славянския елемент, а заедно с успешно интегрираните арменци – компенсират наполовина загубата във вариацията на християните след изселването на гръцкото население.

А трудовата емиграция (предимно сезонна) внася милиарди левове в държавната хазна и има своя принос за финансовото стабилизиране на страната.

Външномиграционните политики, засягащи териториалното (пре) разпределение на населението са пространствено диференцирани. Разселването на българите бежанци (в преобладаващата си част земеделци) е съобразено със „запретните зони", със свръхнаселеността и неравномерната гъстота на земеделското население върху обработваемата земя, наличието и необходимостта от облагородяване с цел използване на пустеещите плодородни земи. Немаловажно съображение е подсилването на българският етнически елемент в зони с компактно турско население – Североизточна България, Лудогорието (за Родопите невъзможно поради „запретната зона"). Така че разселването на българите бежанци съответно е насочено към подходящи райони – Югоизточна България (Бургаски окръг), Североизточна и Югозападна България. Руските бежанци и имигранти са разпределяни към вътрешността на страната. Крайният резултат е повече външни заселници в Южна България отколкото в Северна (и твърде малко в Северозападна).

Въздействието от външномиграционните политики на централната власт в България върху механичното движение на населението по време на войните и през 20-те години най-общо се изразява в постигането на единствено по мащабите си и досега увеличаване на демографския потенциал на страната.

В заключение във връзка с разглежданата в тази глава проблематика – в детайли, в дълбочина, аналитично и синтезирано, естествено възниква реторичният въпрос дали все пак не сме постигнали националното си обединение, но по друг начин, не „териториално", а „демографски", чрез миграция – по пътя на бежанството и чрез концентрацията на българското население от широките му етнически граници („покриващи" Санстефанска България) в стеснените граници на националната му държава.

2. ВЪНШНАТА МИГРАЦИЯ ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX В. ДО 1944 г. – СЪС СПЕЦИАЛЕН ПОГЛЕД КЪМ ТЕКУЩАТА ДЕМОГРАФСКА СТАТИСТИКА

2.1. Информационни качества на текущата демографска статистика

В тази втора част на изследването изучаването на външномиграционните процеси и явления и измерването на съответните количествени показатели за тяхното охарактеризиране се основава почти изцяло на първата в България текуща демографска статистика за механичното движение на населението, водена от 1931 до 1943 г. от Главна дирекция на статистиката. Тя включва броя на изселванията, респективно преселванията, и е съставена по данните от фишовете, които са попълвали излезлите от страната лица на митническите пропускателни пунктове.[1]

Характеристиките на външномиграционните процеси и явления в България, които предстои да бъдат обект на изследване, също се предопределят от показателите, отразени в анализираната изворова база. Сред тях са динамиката във времето и пространството, етническата структура, отрасловата заетост, изходните точки и дестинациите на мигрантите.

Демографските събития, свързани с външната миграция през разглеждания период, описваме чрез показатели, като обема/оборота на емиграционния и имиграционния поток (характеризиращ абсолютните мащаби на изселването и преселването) и коефициента на изселване/преселване, разкриващ интензитета му и отразяващ съотношението между броя на изселените/преселените към числеността на цялото население или група от него по пол, народност и прочие, изчислено на 1000 души население, тоест в промили.

[1] Вължаров, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия на ГДС, 1934, № 5, с. 236. Вж. още: Курашева, Т. А., Л. В. Тарлецкая. Международная демографическая статистика. М., 2010, с. 50–52; Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses. Draft as of 1 March 2017. UN, New York, 2017, p. 27. https://unstats.un.org/unsd/statcom/48th-session/documents/BG-4a-Migration-Handbook-E.pdf (21.03.2018)

Предварително бихме искали да подчертаем, че използваме статистическите данни според актуалното за съответните години административно-териториалното устройство на страната, а през изучавания период то е твърде динамично – променя се няколко пъти: веднъж през 1934 г. (Приложение 1: карти 2–3), после през 1935 г. и съществува само няколко месеца – създадени са три нови области с административни центрове Горна Джумая (дн. Благоевград), Кърджали и Търново (дн. Велико Търново) (Приложение 1: карта 4)[2]. Същата година прежде споменатите промени са отменени, като е върнато в сила административно-териториалното деление от 1934 г. През 1941 г. пък е обособена нова област с административен център Русе. Използваните данни до 1941 г. включително се отнасят за областите според официалната пространствена организация на територията на страната от 1934 г., а именно Бургаска, Врачанска, Пловдивска, Плевенска, Софийска, Старозагорска и Шуменска. Последният статистически годишник на Царство България е обнародван през 1942 г. и съдържа така организираните данни за 1941 г.[3], тоест няма статистическа информация за земите, върнати в пределите на България: през 1940 г. Южна Добруджа и през май 1941 г. Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Западните покрайнини и Поморавието, които са обособени в три административни области: Битолска, Ксантийска и Скопска (Приложение 1: карта 5). Текущата статистика за 1942–1943 г. е обнародвана след Втората световна война[4] и е разпределена според направените през 1945 г. нови промени в административно-териториалното деление на страната: по следните области – Бургас, Враца, Горна Джумая (дн. Благоевград), Пловдив, Плевен, Русе, София, Стара Загора, Шумен, или не според административното деление за съответната година (Приложение 1: карта 6).

Считаме за важно да отбележим още, че тук обект на изучаване приоритетно и в дълбочина е едната страна на миграционния процес – емиграцията от България, защото тя е характерното миграционно явле-

[2] Същевременно градовете Варна, Русе и Видин са извадени от административната опека на съответните областни управи и получават права на области

[3] Статистически годишник на Царство България. С., Год. XXXIV: 1942 [с данни за 1941 г.]

[4] Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV: 1946 [с данни за 1942–1943]. С., 1946.

ние през визирания период – както показват характеристиките на следните миграционни показатели:

○ Обемът на имиграционния поток е малък[5] – доста по-малък от този на емиграционния поток, като рязко и прогресивно спада по време на Втората световна война. (Табл. 13)

○ За разлика от предходното десетилетие, през 30-те години миграционното салдо – най-разпространеният външномиграционен показател, който изразява резултатите от взаимодействието на двата противоположни миграционни потока, е вече отрицателно[6]. Тоест в случая става дума за външномиграционна загуба на населението, която се определя от по-високите стойности на емиграционния поток. (Табл. 13)

○ Двата пика в миграционния оборот (сумата от емигриралото и имигриралото население) – през 1935 г., след световната икономическа криза, и през 1939 г., в началото на войната – се определят именно от високите стойности на обема на емиграционния поток.[7] (Табл. 13)

[5] До 1933 г. малко по-висок, достигащ над две хиляди и петстотин души средногодишно, от 1934 до 1939 г. по-нисък, около хиляда и четиристотин души средно годишно.

[6] Като стойностите му са по-ниски по време на световната икономическа криза, до 1934 г., и особено високи след това; годините на максималните му стойности съвпадат с тези на външномиграционния оборот.

[7] За времето от края на световната икономическа криза до Втората световна война, като изключим двата пика, миграционният оборот поддържа относително равномерни годишни стойности (примерно, средно над двадесет и две хиляди души за периода между двата пика); през военновременните години става променлив с неголеми амплитуди.

Таблица 13. Обем на (е-/и-)миграционните потоци, миграционно салдо и миграционен оборот/обем в България, в брой, 1931–1943 г.[8]

Година	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**
Обем на емиграционния поток	10 696	6843	5695	1118	28 723	20 909	20 416
Обем на имиграционния поток	1661	3363	1941	1094	1550	1559	1623
Миграционно салдо	–8035	–3480	–3745	–10 224	–27 173	–19 350	–8035
Миграционен оборот/обем	13 357	10 206	7636	12 412	30 273	22 468	22 039

Година	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
Обем на емиграционния поток	21 749	29 121	14 416	18 461	21 365	16 277
Обем на имиграционния поток	1661	2427	1091	419	371	326
Миграционно салдо	–20 088	–28 030	–17 486	–18 042	–20 994	–15 951
Миграционен оборот/обем	23 410	30 212	15 391	18 880	21 736	16 603

[8] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 77; т. XXVIII, С., 1936, с. 82; т. XXIX, С., 1937, с. 110; т. XXX, С., 1938, с. 122; т. XXXI, С., 1939, с. 134; т. XXXII, С., 1940, с. 134; т. XXXIII, С., 1941, с. 134; Год. XXXIV, С., 1942, с. 136; Статистически годишник на НРБ, Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 138.

Преди да пристъпим към анализа на статистическите данни, трябва да отбележим, че текущата статистика не съдържа данни за емиграциите и имиграциите поради размяна на население (с изключение на изселването на българските турци) или за депортациите, случили се в България през 1940–1943 г., тъй като те не се вписват в определеното там понятие за външна/международна миграция. Липсва статистическа информация за принудителното изгонване на лица от постоянното им местожителство, за напускането на страната от транзитно преминаващи бежанци и други мигранти, както и за осъществените по предварителен план заселвания на задгранични етнически българи. Картината сме допълнили въз основа на наличните разработки по тези тези въпроси, направени от други автори.

2.2. Емиграция

Динамика на емиграционния процес

Динамиката на емиграционния процес от България представяме, проследявайки измененията в обема (числеността) на емиграционния поток по години. Последният се характеризира със значително по-ниски стойности в началото на изучавания период, по време на световната икономическа криза, като спадът е силен и с голяма амплитуда в две последователни кризисни години: през 1932 и през 1933 г., когато е най-ниската точка. Тогава в приемащите общества се наблюдава нарастващо отрицателно отношение към имигрантите. На тях се гледа като на заплаха и като форма на допълнителна конкуренция, което пък улеснява правното регулиране на миграцията и ограничаването на броя на възможните имигранти годишно; предприема се преференциално третиране на собствените граждани по отношение на местния трудов пазар или пък имиграционният поток се контролира чрез въвеждане на квоти за прием на имигранти.[9] Именно по време на кризата някои от страните, приемащи значителен брой (краткосроч-

[9] Fassman, H., U. Reeger, W. Sievers (Eds). Statistics and Reality. Concepts and Measurements of Migration in Europe. IMISCOE Reports. Amsterdam, 2009, p. 24.

ни) емигранти (включително сезонни работници) от България – като Чехословакия, Унгария – въвеждат защитни механизми на трудовия си пазар заради настъпилата безработица. Впоследствие те остават валидни и дори се засилват. Дали и в каква степен въздействат те върху емиграционния поток откъм България, ще проследим по-натък в изследването.

През периода от 1936 до 1938 г. обемът на емиграционния поток от България е с високи (но не максимални) стойности. Двата пика на неговата крива са през 1935 г., когато от България излизат 28 723 души (79% с народност турци, 17% с народност българи), и през 1939 г., когато тя достига максимума си от 29 121 души. Първият е следствие от най-голямата изселническа вълна от български турци, случила се именно през 1935 г., а вторият е инспириран от имиграционната политика на една от приемащите страни – нацистка Германия, която подписва с България споразумения за износ на работна ръка. (Табл. 13)

За динамиката на емиграционния процес от България е характерно значително нарастване на емиграционния поток след световната икономическа криза, през втората половина на 30-те години. Обикновено като показател за количествените промени се взема средногодишната стойност на емиграционния поток, която самата българска текуща демографска статистика предоставя за два подпериода: за 1931–1935 г. 12 655 души и за 1936–1940 г. 21 322 души; според тези данни през втората половина на 30-те години последният нараства 1,7 пъти.

Към разгледаните дотук въз основа на данните от текущата статистика емиграционни процеси, би следвало да се вземат под внимание още и тези, които не са отразени там, а именно:

○ Изселването на румънци от Южна Добруджа (Доростолски (Силистренски) и Калианкренски окръг) поради размяната на население между България и Румъния, възприета в Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г., по силата на която Южна Добруджа се връща на България (в границите си от 1913 г.). Междувременно румънската власт е провеждала в Южна Добруджа усилена кампания за колонизиране на областта с румънци и преселени от Македония арумъни. Към момента на анексирането на територията към Румъния през 1913 г., от 286 000 жители едва 10 000 са румънци. Върху възвърнатата през 1940 г. на България област Южна Добруджа има общо 85 000 души румънско

население, от които установени след 1913 г. – 76 600 души[10]. Процесът е подпомогнат от конвенцията между Румъния и Турция от 1936 г., която създава възможности за изселване на турското население в Анадола (около 40 000 души),[11] за да може да се извърши допълнителна колонизация върху освободените от турското население земи. От тези южнодобруджански румънци през април–май 1941 г. са изселени доброволно само 4700 души и са настанени главно в Северна Добруджа, на местата освободени от българските изселници.

○ Транзитното (легално и нелегално) преминаване на еврейски бежанци от Европа през България и отправянето им към трети страни през периода от идването на нацистите на власт в Германия през 1933 г. почти до 1944 г. Това са евреи от Германия, от Австрия, Бохемия и Моравия (включени в пределите ѝ в началната фаза на войната), от Полша, Унгария, Румъния и други страни, които са принудени да емигрират вследствие на антиеврейската политика на нацистка Германия и подвластните ѝ държави. България се оказва привлекателна приемна страна за евреите, които не могат да останат повече в своите държави, защото до края на 30-те години няма антисемитско движение и живеещите постоянно тук евреи са равноправни граждани. В същото време обаче страната ни не е подписала международните споразумения за статута на бежанците, за предоставяне на политическо убежище и прием на еврейски емигранти.[12] Последните най-често влизат в България с временни разрешения от Външно министерство, издадени за

[10] Тодоров, П., цит. съч., с. 22. Някои румънски автори сочат значително по-голям брой.

[11] Пак там.

[12] През юли 1936 г. в Женева се провежда конференция с цел да се сключи споразумение за статута на бежанците от Германия. България се оттегля и отказва да подпише споразумението поради наличието в страната на извънредно голям брой бежанци – руси, арменци и българи; подписват Франция, Дания, Великобритания и Белгия. България не участва и в международната конференция през юли 1938 г. в Евиан ла Бен за обсъждане на въпросите по предоставянето на политическо убежище Повечето от страните участнички отказват прием на еврейски емигранти. Доминиканската република, Холандия и Дания дават съгласие за прием на голям брой бежанци.

кратък срок и при наличие на валидна виза за връщане или отиване в трета страна.[13]

○ Нежеланите чужденци в новите земи във връзка с влизането в сила на Наредбата за поданството в новите земи (юни 1942 г.) Със заемането на новоприсъединените през 1941 г. територии върху тях веднага се разпростира изцяло действието на българските закони и административните актове на изпълнителната власт. Решаването на въпроса за поданството на тамошното население е пряко свързан с етническия му състав. По отношение на населението от небългарски произход в новите земи се приема, че то представлява „неблагонадежден елемент" и се дава възможност на лицата, които не желаят да получат българско поданство, да запазят старото си югославско или гръцко поданство, като в такъв случай те са задължени в определен срок да напуснат пределите на Царство България. На лицата, които не желаят да приемат българско поданство – освен че могат да запазят старото си поданство – се дава възможност да придобият и ново такова на съюзна или неутрална държава – предимно турско, швейцарско, испанско и пр. И в този случай те също трябва да напуснат новите земи в определен срок.

○ депортацията на 7148[14] евреи от Вардарска Македония, Беломорска Тракия, Пирот и Югозападна България в лагерите на смъртта в Полша през март 1943 г. съгласно 127-о постановление на Министерския съвет от 2 март с. г. в споразумение с германските власти.

---

[13] Вж. по-подр.: Гезенко, И. Еврейската емиграция в навечерието на Холокоста – юридически, политически и дипломатически подходи на Третия Райх и европейската дипломация (поглед от София). – История, 2014, № 1, с. 45–47; Гезенко, И. Нови щрихи към създаването и дейността на Комисарството по европейските въпроси. – История, 2015, № 1, с. 20–37.

[14] Хаджийски, Ив. Депортацията на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил.

http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf (11.07.2017)

Числените стойности са различни според различните извори: 11 500 души (Бюксеншютц, У. Кратка история на евреите в Народна Република България. – Либерален преглед. 17.09.2012, http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/ 1771-2012-09-17-12-00-48 (21.07.2017), между 11 343 и 11 800 (Hoppe, H.-J. Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979, p. 298).

○ Репатрирането на немско население от България в Германия по нареждане на Хитлер през 1943–1944 г.[15]

Етническа структура на емиграционния поток

Българската текуща демографска статистика наблюдава емиграционният поток от България по признак народност/nationalité, като взема под внимание „българи“, „турци“, „евреи“ и „други“. Етническият му състав в голяма степен съответства на етническата структура на населението в страната. Данните ѝ показват, че в него доминират емигрантите от българския и турския етнос; количественото присъствие на евреите е незначително. В началото на 30-те години емигрират предимно представители на българския етнос (през 1931 г. те са 88% с тенденция към спад), а от 1934 до 1939 г. –
представители на турския етнос (53% през 1934 г. с тенденция към нарастване, достигайки 72% през 1938 г. и внезапен спад пак до 53% през 1939 г.). През военновременните години в емиграционния поток отново преобладава българското етническо население (1943 г. 93%). Евреите участват с минимален относителен дял на емигриращите.

[15] Според преброяването от 1934 г. в България пребивават 4171 души с говорим език немски и 1133 души, почти по равно мъже и жени, с германско поданство; според преброяването от 1946 г. са останали 1407 души немци по народност, основно мъже. (Освен това Уинстън Чърчил и полското и чехословашкото правителство в изгнание в Лондон също обмислят още от края на 1942 г. репатрирането на германците по поданство или по произход от различни райони на Централна и Източна Европа, включително бившите германски провинции Силезия, Померания и Източна Прусия, включени в границите на други държави. – Вж. De Balliel-Lawrora, J. R. The Myriad Chronicles. 2010, p. 113).

Таблица 14. Етническа структура на емиграционния поток от България, в брой и %, 1931–1943 г.[16]

Брой

Година / ***Народност***	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**
Българи	9400	5917	4280	5142	5605	6394	5263
Евреи	118	82	108	125	380	104	50
Турци	1120	813	1118	6011	22 652	14 117	14 568
Други	58	31	189	40	86	294	535
Общо	**10 696**	**6843**	**5695**	**11 318**	**28 723**	**20 909**	**20 416**

Година / ***Народност***	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**	***Общо***
Българи	5938	13 354	8511	14 694	18 882	15 085	**118 465**
Евреи	34	167	99	281	2	7	**1557**
Турци	15 688	15 458	5755	3445	2070	1169	**103 984**
Други	89	142	51	41	411	16	**1983**
Общо	**21 749**	**29 121**	**14 416**	**18 461**	**21 365**	**16 277**	**225 989**

[16] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 250; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 114; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 136; Год. XXXII, С., 1940, с. 136; Год. XXXIII, С., 1941, с. 138; Год. XXXIV, С., 1942, с. 117; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 70.

%

Година / *Народност*	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**
Българи	87,9	86,5	75,2	45,4	19,5	30,6	25,8
Евреи	1,1	1,2	1,9	1,1	1,3	0,5	0,2
Турци	10,5	11,9	19,6	53,1	78,9	67,5	71,4
Други	0,5	0,4	3,3	0,3	0,3	1,4	2,6
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Година / *Народност*	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
Българи	27,3	45,8	59,0	79,6	88,4	92,7
Евреи	0,2	0,6	0,7	1,5	0,01	0,04
Турци	72,1	53,1	40,0	18,7	9,7	7,2
Други	0,4	0,5	0,3	0,2	1,9	0,1
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Изселване на турско население

До средата на 30-те години изселването на турско населението от България протича, следвайки „конвенция[та] за установяване между България и Турция“ (тоест за доброволно изселване), сключена на 5/18 октомври 1925 г. заедно с Ангорския договор, и под влияние на кемалистката пропаганда. Като пример ще дадем искането на мюсюлмани от Пашмаклийски (Смолянски) окръг през януари 1934 г. да се изселят в Турция, тъй като трудно изкарват прехраната си, бидейки откъснати от Бяло море и от вътрешността на България.[17] В един доклад 21 март 1934 г. от Дирекцията по печата при Министерството на вътрешните работи и народното здраве за турското малцинство в България се изтъква и една друга „временна причина за изселването“, а именно „съблазните за реализирането на печалби чрез шекерджилика“. Мнозина от местните турци се възползват от правото, което българската държава дава на изселниците за Турция да вземат със себе си захар без акциз, на производствени цени; внасят я без мито и я продават на твърде високи цени. „Притиснати от мизерията, продават имотите си, купуват захар и се преселват“, обобщава авторът на доклада.[18] Изселват се и от Златоградско – помаци, бидейки притиснати между две две възможни решения – или да се покръстят както през 1912–1913 г., или да се приобщят към българския език, бит и култура.[19] Както показва текущата демографска статистика от първата половина на 30-те години (Табл. 14) по това време резултатите от прилагането на конвенцията за доброволно изселване на български турци са скромни – за четирите години (до 1934 г.), предхождащи сключването на поредното двустранно споразумение страната напускат 9062 представители на турския етнос (Табл. 14) или доста по-малко отколкото за предходните четири години (1927–1930 г.: около 15 000 души)[20].

[17] Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 37.

[18] Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913–1938). Съст. Дж. Хаков, и др. С., 2002, с. 305.

[19] За т. нар. „помашки въпрос“ вж. по-подробно: Петров, Л. България и Турция, 1931–1941. С., 2001, с. 122–131, 138–143; Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 81–90, 44–45.

[20] В турската специализирана литература се тиражира числото 198 688 за периода от 1923 до 1939 г. Вж. по-подр.: Аврамов, Р. Икономика на „Възродителния

Значителна промяна в числеността на емиграционния поток от България към Турция настъпва в средата на 30-те години, когато тя нараства изведнъж и запазва високите си стойности в продължение на няколко години, всъщност до началото на Втората световна война. През 1934 г. в Турция е приет нов Закон за заселването, който регулира миграцията и постановява, че в страната могат да бъдат приемани като имигранти само лица с турски произход и с турска културна принадлежност. На практика като потенциални имигранти са изключени турците немюсюлмани (като гагаузите), но са включени мюсюлманите не-турци (като помаците, татарите и босненците). Важно е да се отбележи, че макар значението на религията в сравнение с езика да намалява, по отношение на характеристиките на тези потоци имиграцията все още се предопределя по-скоро от религиозната, отколкото от народностната принадлежност.[21]

От средата на 30-те години настъпва промяна във водената от официалните български власти политика към турския етнос в страната. През април 1934 г. специално създадена комисия проучва въпроса за малцинствата и чуждата пропаганда сред тях и предлага на тогавашния

процес“. С., 2016, с. 27–35; Илиева, Н., цит. съч., с. 140–152; Манчев, Кр., Е. Дойчинова. Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика (1919–1939 г.). – Исторически преглед, 1991, № 5, с. 57–73; Стоянова, В., цит. съч., 2005, с. 37–51; Стоянова, В. Изселвания на българите от Турция след Балканските войни (1913–1945 г.). – В: Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследства, идентичности, интеркултурни взаимодействия. Сборник с изследвания и доклади от едноименната научна конференция, проведена в София, 2–3 дек. 2011 г. Съст. В. Ганева-Райчева, М. Елчинова, М. Златкова, Н. Вуков. С., 2012, с. 13–20; Geray, C. Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi (Teksir). Ankara, 1962; Geray, C. Türkiye’de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. – Amme İdaresi Dergisi, 1970, 3(4), 8–36. https://docplayer.biz.tr/14537622-Turkiyede-gocmen-hareketleri-ve-gocmenlerin-yerlestirilmesi.html (14.07.2018); İçduygu, A., D. Sert. The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. – In: Vermeulen, H., M. Baldwin-Edwards, R. van Boeschoten. (Eds.). Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States. IMISCOE Research Series. Springer International Publishing, 2015, p. 93.

https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-13719-3.pdf (21.06.2018); Turan, O. Turkish Migrations from Bulgaria. – In: Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies. Conference Proceedings. Sofia, 22–23 Febr., 2005. Eds. E. Popova, M. Hajdinjak. Sofia–Tokyo, 2006, pp. 77–93.

[21] İçduygu, A., D. Sert, цит. съч., p. 85; Kirişci, K. Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices. – Middle Eastern Studies, 2000, Vol. 36(3), pp. 1–22.

министър-председател Никола Мушанов конкретни мерки в защита на българските интереси. Тази тенденция се засилва след деветомайския преврат, когато правителството на Кимон Георгиев започва борба срещу кемалисткото влияние сред българските турци – да споменем само някои от по-важните инициативи[22]: в турските училища в България се връща арабската азбука, прави се опит да се запази шериатската съдебна система, прекратява се дейността на турските националистически организации, ограничава се турската преса, закриват се мюфтийските училища, разширява се изучаването на български език в турските училища, осигурява се достъп на мюсюлмани в редовете на българската армия, забранява се внасянето на учебници и друга литература от Турция и др.[23] Документацията на Дирекция на полицията свидетелства за това, че през втората половина на 30-те години кемалистката пропаганда в България е внимателно следена от силовите структури. Изготвен е и списък на турците от Кърджалийска околия, които имат влияние над турското население като носители на кемалистки идеи.[24] Предприетите мерки подсилват сред част от българските турци желанието да емигрират[25]. Някои автори са на мнение, че то е породено от дискриминационните мерки на националистически организации като „Родна защита“, „Ратници за напредъка на българщината“ и др., които действат активно в Североизточна България през втората половина на 20-те години.[26] В

[22] Петров, Л. България и Турция – договори, хора и събития в документи (1925–1939) – Българска историческа библиотека, 2000, № 4, с. 42–53.

[23] Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, с 88–89; Илиева, Н. Етнодемографски процеси в Североизточна България от Освобождението до началото на XXI в. http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017); Хаков, Дж. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров. (Studia Balcanica, 23). С., 2001, с. 697–698.

[24] ЦДА, ф. 370 к, оп. 1, а.е. 639, 790.

[25] Илиева, Н. Етнодемографски…,
http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017).

[26] Манчев, Кр., Е. Дойчинова, цит. съч.; Вж. също: Поппетров, Н. Идейно-политическите схващания на Съюза на българските национални легиони и „Ратници за напредъка на българщината“ в годините на Втората световна война. – Исторически преглед, 1991, № 6, с. 53–67; Поппетров, Н. Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – 40-те години). – Исторически преглед, 1992, № 1, с. 130–146.

същото време продължава политиката да се изселва турското население в Турция, но се спира изселването на българи мохамедани.

Влияние върху новата изселническа вълна продължава да оказва и турската пропаганда, която в духа и смисъла на очертаните по-горе цели и насоки призовава за „връщане на всички турци в родината“ им Турция, но де факто се стреми да ограничи изселническия процес. Причините за подобна (двусмислена) външномиграционна политика на Турция към България са в геополитическата стратегия на Турция в региона към средата на 30-те години, където позицията на Турция към изселването на българските мюсюлмани заема специално място. Тя се предопределя от стратегическата и икономическата важност на Проливите и съответно на европейската част на Турция. Последната е малка по територия и Турция е заинтерисована от нейното разширяване посредством „наличието на компактна маса от български турци по долното течение р. Марица (и на гръцки турци между реките Места и Марица), което ще ѝ позволи в бъдеще да присвои тази територия или поне да засили своето присъствие в нея“[27]. В същото време турските власти предвиждат да заселят шестотин хиляди български мюсюлмани в обезлюдените след изгонването на българите от Източна Тракия райони и започват преговори с българското правителство[28]. Българската страна се придържа към становището, че колкото повече тръгнат, толкова по-добре. Причината за подобна позиция е тревогата от нарастващата численост на турското население в България. Проведеното през 1934 г. преброяване показва, че за периода между предходните две преброявания – от 1926 до 1934 г . – то има темп на прираст от 0,2%[29] – въпреки изселванията. А ето каква характеристика е направена на „турското малцинство“ в споменатия вече доклад от Дирекцията на печата при Министерството на вътрешните работи и народното здраве (1934 г.): мюсюлманското население е 800 000 души, без помаците, които са 105 000 души, албанците и някои роми, изповядващи мюсюлманската вяра, броят на чисто турското и мюсюлманското население е около 650 000. Пръснати са навсякъде, но са преобладаващи в някои окръзи

[27] Асенов, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С., 1996, с. 157.
[28] Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 150.
[29] Пак там.

на Южна България (Мастанлийския и Пашмаклийския – т. нар. нови земи) и на Североизточна България (Шуменски, Русенски и Варненски окръг). Главното му занятие е земеделието и неговите отрасли, на първо място тютюнопроизводството.[30]

През 1935 г. турският вътрешен министър уведомява българският пълномощен министър в Анкара, че турското правителство възнамерява за срок от пет–десет години да засели българските турци в обезлюдените райони на Турция. На първо време е приет петгодишен план за колонизиране на Източна Тракия, като за целта се предвижда да бъдат изселени 263 000 души български турци.[31] Въпросното изселване е част от предвидена общобалканска изселническа акция, в която главните изходни точки се намират в България и Румъния.[32] В съответствие със заявените намерения Турция сключва споразумение с Румъния през 1936 т. (12 ноември) за изселването на 220 000 турци главно от Южна Добруджа за срок от пет години. През 1938 г. е постигнато Турско-югославско споразумение (на практика нереализирано), което предвижда изселването на 200 000 югославски мюсюлмани не-славяни за период за период от над шест години.[33]

Българското правителство дава възможност за безпрепятствено напускане на страната. Турската държавна политика поддържа постоянно емиграционните настроения, но всъщност не се интересува от окончателното разрешаване на изселническия въпрос, а напротив, според думите на тогавашния турски външен министър Р. Арас желае българските турци и занапред да си останат в България – така, както е завещал Кемал Ататюрк години преди това, а именно „проблемът с изселването на българските турци … винаги да стои и никога да не се

[30] Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските…, с. 287. Текстът е парафраза.

[31] Пак там; Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 81–82.

[32] Спасов, Л., цит. съч., 2017, с. 81.

[33] Schad, Th. From Muslims into Turks? Consensual Demographic Engineering between Interwar Yugoslavia and Turkey. – Journal of Genocide Research, 2016, Vol. 18, No 4, pp. 439. 150 000 души в: Стоянов, В., цит. съч., с. 82. От Югославия се предвижда според предварително изготвен план да бъде изселвано само селско население, докато градските жители получават правото сами и свободно да избират мястото си на заселване в Турция. Вж. Schad, Th., цит. съч., с. 439–441.

решава окончателно“.[34] През 1937 г. българското правителство изразява готовност да разреши окончателно проблема с турците, като изсели целия предвиден за тях брой в срок от пет години, докато турското правителство води тъкмо обратната политика и ограничава изселванията: то предлага полицейските власти да не издават изходни визи на изселващите се, преди те да са получили входни такива от турската консулска служба в София, независимо, че имат български паспорти[35] – което е в противоречие с постигнатите договорености[36]; на практика то се стреми да забави процеса на изселване и да намали количеството на изселниците, като не издава входящи визи.

Статистическите данни показват, че договореностите относно количеството на изселниците не са спазени. Общият обем на изселничестият поток от турско етническо население за периода 1931–1943 г. (общо 13 години) е 103 984 души, от тях 79% през 1935–1939 г. (Табл. 14); до средата на 30-те години страната напускат средногодишно 6343 представители на турския етнос в България, а през втората половина на 30-те години – над два пъти повече (средногодишно по 13 118 души). В крайна сметка обаче през 1935–1943 г. (тоест за повече от пет години) в действителност емигрират само 36% от предвидените.

Друга особеност на турската позиция по изселническия въпрос е, че подхожда избирателно по отношение на изходните точки – предпочита се приемът на мюсюлманско население от Североизточна България и най-вече от Лудогорието (Делиормана) като не се допуска изселване от пограничните райони на Югоизточна България (Кърджалийско, например). Според данните по народност от преброяването през 1926 г. в Североизточна България (Шуменска област, формирана през 1934 г. от бившите Русенски, Шуменски и Варненски окръзи) живее 54% от турското население у нас, само в бившия Шуменски окръг – 25%. А според един чуждестранен наблюдател – унгареца пастор Лайош Дьобрьоши[37] – самият град Шумен може да се смята „за главното седалище на

[34] Манчев, Кр., Е. Дойчинова, цит. съч., с. 62.

[35] Пак там.

[36] Гочева, П. Тактически промени в стратегията на Турция към България. – Международни отношения, 1993, № 6, с. 54.

[37] Пребивавал в България от 1931 до 1938 г. с известни прекъсвания. Изпратен от реформатската църква в Унгария като представител на една от чуждестранните ѝ

българските турци“. Шумен е „Дебрецен за българските турци“ – пише той, в смисъл както Дебрецен е известен като център на реформацията в Унгария и популярно е определян като „калвинистки Рим“.[38]

Българската държавна политика успява само частично да се справи с изселническия проблем – поне такова е положението през втората половина на 30-те години. Това се потвърждава и от данните на разглежданата текуща демографска статистика. Тук най-напред ще разясним една характеристика на изучаваната статистическа информация по отношение на данните за изходните точки (по окръзи/области) и дестинациите (по държави и/или континенти) на емиграционните потоци. В конкретния случай те „покриват“ като емиграционна дестинация само Европейска Турция, а азиатската ѝ част е включена в рубрика „общо за Азия и Африка“, за някои години „общо за Азия, Африка и Австралия“. Данните за дестинация Европейска Турция не са обнародвани по признак народност, а само в корелация с изходни точки по окръзи/области (по отраслова заетост и пол). В същото време емиграционните потоци от окръзите/областите са обнародвани по признак народност без да се указват дестинациите. С други думи не става известен етническият състав на емиграционния поток с изходни точки окръзите/областите и дестинация (Европейска) Турция. Разбира се, тук трябва да се отчете и фактът, че към споменатата дестинация „общо за Азия, Африка (и Австралия)“ се отправя незначителен брой емигранти: до средата на 30-те години около и под стотина души годишно, после до началото на войната – под двеста с пик от над петстотин души през 1935 г., след което постепенно се свежда до нула.

При тези особености на текущата демографска статистика като изворова база, какво знание можем да извлечем за изселването на турско население от България през 30-те години?

Анализирайки наличните статистически данни прави впечатление, че в началото на 30-те години (1931–1933 г.) емиграцията в посока към Европейска Турция се отличава с разсеяност по отделните окръзи без

мисии – турската, за да разпространява „евангелието на възкръсналия Христос сред турците мохамедани“ в България. (Döbrössy L. „Krisztusért járván követségben“. Hat év a minárék tövében. Pécel, 2006.)

[38] Дьобрьоши Л. Мисията на един унгарец на българска земя. Съст. В. Янкова. Превод Ст. Хрусанова. С., 2018, с. 76, 91.

да е възможно да се уточни дали става дума за българско или турско етническо население, защото (както вече споменахме) сведенията не са обнародвани по признак народност. Но знаем етническия състав на общия емиграционен поток с изходни точки окръзите. С по-голям относителен дял на турските емигранти се открояват окръзите Търново, Мастанли (Момчилград), Пловдив и Шумен. След 1934 г. емиграционният им поток е силно концетриран – голям брой турско население излиза от няколко области и на първо място от Шуменска. Пикът в числеността на изселниците – български турци е през 1935 г. – годината на новата изселническа договореност, когато страната напускат трайно над 22 хиляди души (Табл. 14), като 76% от тях са от Шуменска област (10% от Старозагорска и 7,5% от Плевенска[39]). През 1935 г. 76% от целия турски изселнически поток произхожда от Шуменска област, а през 1936 г. – 58,4% (като 22% са от Старозагорска и 10% са от Бургаска). След това отново изцяло доминират турските изселници от Шуменска област: през 1937 г. те представляват 82,5% (и още 8,2% от Старозагорска), през 1939 г. 89%, през 1940 г. 74% (и още 8% от Пловдивска и 7% от Бургаска). Въпреки че правителството на Георги Кьосеиванов се опитва да постигне изселване и от пограничните райони, дори през февруари 1938 г. прави разпределение по околии.[40] Все пак тези усилия резултират в леко покачване на и без това незначителния относителен дял на турските изселници от Старозагорски окръг.

Положението се променя отново с влизането на България в Тристранния пакт – през 1941–1942 г. наблюдаваме по-равномерно разпределение турските изселници от областите със значително присъствие на турско етническо население: през 1941 г. 38,6% от Шуменска област, 26,8% от Русенска област и 20,7% от Бургаска област, през 1942 г. – 22,8% от Шуменска област, 21,3% от Русенска, 19,6% от Пловдивска, 13% от Бургаска, 10,8% от Старозагорска. (Графика 6, Табл. 15) В крайна сметка, макар и да не разполагаме с данни по етнически признак за дестинация Европейска Турция, основавайки се на

[39] Излезлите от Плевенска област в посока към Европейска Турция през 1935 г. не са градинари; въобще общият брой на градинарите, отправили се към Европейска Труция е само 49 души.

[40] По-подробно по този въпрос вж.: Спасов, Л., цит. съч, 2017, с. 85–89.

горе казаното и като сравним числеността на изселилите се турци по области с числеността на всички изселили се от даден окръг към Европейска Турция, установяваме, че броят съвпада и индиректно бихме направили констатацията, че населението насочено към Европейска Турция са български турци.

Крайният резултат от изселническите мероприятия, свързани с българските турци, с оглед целите на българската емиграционна политика се вижда при сравняване на данните за числеността им от преброяванията през 1934 и 1946 г. (разбира се, като към данните за турското население от 1934 г. се прибавят данните за турското население от Южна Добруджа, установени при преброяването от 1941 г.), което показва едно намаляване на турското население в България с около 9500 души.[41] Главна причина за това е непрекъснатият им изселнически поток към Турция, тъй като през разглеждания период техният естествен прираст запазва стойностите си.[42] Какъв е делът на помаците в него – не може да се каже, тъй като през 30-те години не се обнародва статистическа информация за това население.[43]

Демографският профил на емиграционния поток от български турци изселници през 30-те години се отличава с равномерно разпределение на двата пола (с малък превес на мъжете през годините 1931–1933, 1936–1937, 1942–1943) – белег, наблюдаващ се при емиграцията на семейства. За динамиката му по месеци също е характерна неголяма променливост в числеността с високи амплитуди през някои от летните (юни, юли) и есенните (октомври, ноември) месеци през втората половина на 30-те години. Какъв човешки ресурс напуска страната може да се заключи от данните за отрасловата заетост на емигриращите в посока Европейска Турция. Тази вариация включва не само изселниците български турци, а и – както вече споменахме – малобройно (сезонно) мигриращо население от българския етнос. По това време в България преобладаващият поминък на населението е земеделието, така че и емигриралите са основно селски стопани, земеделци; прави впечатле-

[41] Илиева, Н., цит. съч., 2005, с. 150.

[42] Пак там.

[43] От 1926 г. досега българската статистика не е публикувала официални данни за броя на помаците. Вж. също: Иванов, М. И. Помаците според българската етнодемографска статистика. – Население, 2012, № 1–2, с. 163–197.

ние, че в този емиграционен поток е много малък броят на градинарите – типичните за изучавания период емигранти. Следват заетите в индустрията и на трето място са заетите с домашен труд. Съотношението между тези три сектора се променя след отшумяването на световната икономическа криза като преходният момент е през 1934 г. В началото на 30-те години в структурата по отраслова заетост на емиграционния поток от България към Европейска Турция работещите в селскостопанския сектор са 50–55%, в индустриалния – 21–27%, а извършващите домашен труд 8–11%. Впоследствие, въпреки че числено се увеличават заетите във всички отрасли, все пак страната напускат повече селски стопани и съотношението се променя в тяхна полза (75–85%, достигайки 89% през 1938 г.) и за сметка на намаляването на дела на заетите в индустрията (4–5%) и с домашен труд (5–7%).

Графика 6. Емиграция/изселване на население (не само етнически турци, ако и те да са преобладаващи) от България към Европейска Турция, по области, в %, 1935–1940 г.[44]

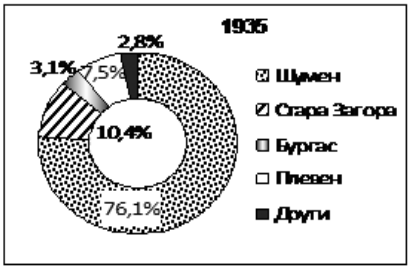

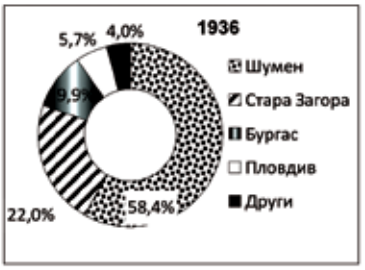

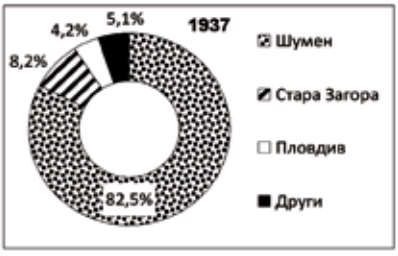

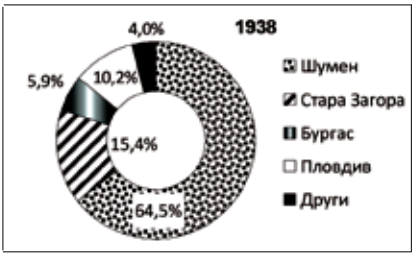

[44] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 111; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 135–136; Год. XXXII, С., 1940, с. 138; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 113; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 72.

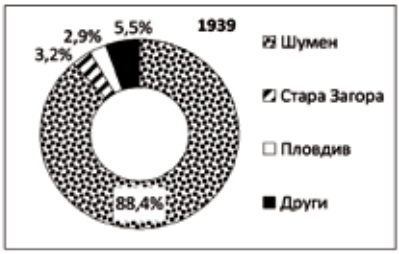

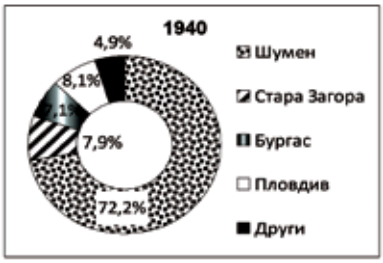

Таблица 15. Относителен дял на етническите българи и турци в емиграционния поток от двете области с най-голяма емиграция – Плевенска и Шуменска, 1936–1943 г.[45]

Година	**1936**		**1937**		**1938**		**1939**	
Област	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**
Плевен	92,7	6,4	93,5	6,5	95,8	4,2	95,2	4,7
Шумен	6,9	92,9	3,8	96,1	5,6	94,3	13,4	86,4

Година	**1940**		**1941**		**1942**		**1943**	
Област	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**	**Българи**	**Турци**
Плевен	97,5	2,4	99,8	0,2	99,3	0,5	98,9	1,1
Шумен	73,1	20,7	73,1	20,7	73,1	20,7	35,5	60,2

В таблицата 100% по хоризонтала, без „други”.

[45] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVIII, С., 1936, с. 84; Год. XXIX, С., 1937, с. 116; Год. XXX, С., 1938, с. 125; Год. XXXI, С., 1939, с. 137; Год. XXXII, С., 1940, с. 137; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 139; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 72–73.

Емиграционно поведение на евреите

През 30-те години българските евреи почти не напускат страната – въпреки дейността „Родна защита“ и „Ратници за напредъка на българщината“ и на други новопоявили се националистически и профашистки организации, склонни към антисемитизъм като Съюз на българските национални легиони. Това се дължи на обстоятелството, че обществените и икономическите условия в България са преценявани общо взето като благоприятни за развитието на еврейските общности,[46] няма антиеврейски ексцесии, сравнително малка е откритата дескриминация, ако и атмосферата да започва да се променя след 1933 г. – с нарастващото икономическо и политическо влияние на Германия в България.[47] Освен това българските евреи са добре интегрирани в българската нация.[48] Според текущата статистика общият брой на евреите, напуснали легално страната от 1931 до 1943 г., е 1557 души (при численост на еврейската общност от 48 398 души през 1934 г.) (Табл. 14); през първата половина на 30-те години средногодишно се изселват по 162 души, а през втората – по 90 души; налице са два пика в емиграционната им динамика за този период, единият – през 1935 г. (24,4% от емигрантския поток на евреите, 380 д.), и другият – през 1941 г. (18%, 281 д.), тогава се изселват евреи от всички области с изключение на Плевенска и най-много от Софийска, където е съсредоточена повече от половината еврейска общност, и също от Пловдивска и Шуменска. (Табл. 14)

Във връзка с емиграцията на еврейското население от България през военновременния период (доброволна в търсене на спасение в странство или принудителна) е важно да се отбележи, че е подхождано различно към следните категории евреи, чиито статут е основан на поданство и страна на пребиваване: евреи с българско поданство, пребиваващи в България; евреи с българско поданство, пребиваващи в

[46] По подр. вж.: Щерионов, Щ. Демографски измерения на еврейското етническо присъствие в България през периода 1878–1946 г. – Епохи. Историческо списание, Год. XXI, 2013 (2014) (Велико Търново), № 1, с. 166–175.

[47] Meyer, P. Bulgaria. – In: The Jews in the Soviet Satellites. Syracuse, 1953, p. 567.

[48] Колев, В. „Да бъдеш евреин“ в царството на новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. – La Estreya, 2013, № 8, с. 82.

чужбина; евреи с чуждо поданство, пребиваващи в България и апатриди (без поданство).

По данни на Дирекция на полицията – в началото на 1939 г. в България има около 2300 евреи чужди поданици[49]. Текущата статистика и преброяването от 1934 г. – най-близкото до интересуващия ни военновременен период, не съдържат информация за евреите по поданство. Изучаваните от нас преброявания само в редки случаи предоставят данни за евреите по народност в корелация с поданство. От тях е видно, че в България евреите чужди поданици произхождат предимно от Турция, Гърция, Югославия, Румъния, Италия, Русия и Чехословакия.[50]

По отношение на евреите с българско поданство, пребиваващи в чужбина, и евреите с чуждо поданство, пребиваващи у нас, България има двустранни споразумения с други държави, които изключват взаимното различно третиране на техните поданици. Но още в началото на 1939 г. принудително напускат България 34 души евреи чужди поданици.[51]

Антиеврейските настроения в страната нарастват под въздействието на външни фактори и още през 1940 г. започват да се превръщат в държавна политика.[52] С подготовката за присъединяването на България към Тристранния пакт и самият акт на присъединяването еврейският въпрос става задължителен елемент в политиката ѝ (както се случва по принцип с държавите, присъединили се към политическото пространство на Оста)[53]. През 1940 г. се подготвя Законът за защита на нацията, който (въпреки протеста на много обществени организации и частни лица[54]) е приет под германски натиск през януари 1941 г. (и остава в

[49] Гезенко, В., цит. съч., 2014, с. 40–54.

[50] Според преброяването от 1920 г. 12% от 43-те хиляди евреи в България са с чуждо поданство, от тях – 32% с турско, 15,5% с гръцко, 10% с югославско, 9,2% с румънско, 7,6% с италианско, 5,4% с руско, 5,3% с чехословашко, 3,3% с френско, 2,7% с полско, 1,9% с персийско, 1,5% с австрийско, 0,6% унгарско, 0,4% английско, и пр.

[51] Гезенко, И., цит. съч., 2014, с. 45–46.

[52] Пак там, с. 83.

[53] Еврейският въпрос в България (1939–1944). Документи от Българския дипломатически архив. Съст. Кочанкова, А. С., 2014, с. 29.

[54] Хаджийски, Ив. Депортация на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил.

сила до края на ноември 1944 г.). След присъединяването на България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. ограниченията се засилват – до края на август 1942 г. са гласувани още други четири закона (за експроприация на еврейското имущество, за стесняване на професионалната и стопанската им дейност), ограничаващи правата или просто лишаващи евреите у нас от граждански и политически права.[55]

По свидетелствата на дипломатическата преписка между Министерството на външните работи и изповеданията и българските легации в странство при моделирането на антиеврейската си законодателна политика българското правителство се интересува от практиката в другите страни – какви законови актове се приемат, какви мерки се предприемат по прилагането им, доколко и как те се спазват. Понякога информацията се изисква съвсем целенасочено във връзка с третирането на евреите чужди поданици, намиращи се в България, на евреите български поданици, пребиваващи в чужбина или пък с оглед на начина, по който да се действа спрямо българските евреи в страната.

Третирането на евреите чужди поданици става особено актуално през втората половина на 1942 г. Дотогава съществува само съгласие между Германския Райх и Царство България, че никое от двете правителства няма да повдига въз основа на съществуващите двустранни спогодби (особено Договора за търговия и корабоплаване от 24 юни 1932 г.) правни претенции по отношение на другата страна в полза на евреи, които имат или са имали поданство на една от двете държави, които претенции стоят в противоречие с еврейското законодателство на тази държава.[56] Още в началото на 1942 г. еврейският въпрос навлиза в нова фаза – Германия инициира окончателното му решаване по отношение на Европа. До този момент е осъществено изтласкването на евреите от определени сфери на живота, от икономиката и от територията на германския народ. Вече се пристъпва към съгласувано с Гестапо евакуиране

http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf (11.07.2017).

[55] Колев, В., цит. съч., с. 84–86.

[56] Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеиванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939–1944 г.). С., 2006, с. 314–315.

на евреите в контролираните от Германия тертории в посока към Изток. Така пак през лятото на 1942 г. българското правителство се съгласява евреите български поданици, живеещи в Германия, да бъдат изпратени на Изток.

Що се отнася до българските евреи, по-точно евреите с българско поданство, пребиваващи в България, за разлика от Румъния, Хърватско, Словакия, окупирана Франция, Холандия и Белгия, през лятото на 1942 г. България все още е сред страните, които нямат споразумения с Германия за изселването на евреите си в Полша или Източна Европа. Правомощията по еврейските дела Народното събрание прехвърля на изпълнителната власт още през юли 1942 г., като гласува Закон за възлагане на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждане на еврейския въпрос и свързаните с него проблеми.[57] Предложението на Германия към България за депортацията на евреите е отправено през есента на 1942 г., българската страна дава принципно съгласие, подписан е и германско-български договор, който предвижда депортацията на общо 20 000 души (14 000 от новите земи и 6000 от старите граници).[58] Официалната политика, провеждана по това време от българското правителство е, че евреите са стопански нужни на България и че на българското правителство „му липсва възможността да изсели, ако не всички, то поне част от евреите в България“. Във вербалната нота на Министерството на външните работи и изповеданията до Германската легация в София от 12 ноември 1942 г. то „се съгласява да се възползва от предложението на германското правителство да свърже изселването на евреите от България с това на евреите от Румъния без да спъне с това строителната политика на страната“, тъй като „използва труда на евреите като евтина работна ръка за направа и довършване на всички по-главни пътища, което не търпи отлагане, а не могат да се отделят работници от земеделието без то да бъде чувствително засегнато“[59]. Впоследствие българското правителство информирано следва тенденция да не се бърза с прилагане на антиевреиските мерки – така, както правят и други страни.

---

[57] ДВ, 1942, № 148 (09.07.)

[58] Норре, цит. съч., с. 287.

[59] Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. Съст. Тошкова, В., М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, б. Дичев, И. Хаджийски. С., 2007, с. 317–318.

Кабинетът взема решение за същинската депортация на българските евреи на 2 март 1943 г., като се предвижда тя засегне само евреите от новите земи. В същото време обаче Комисарството по еврейските въпроси – орган на Министерството на вътрешните работи и народното здраве, който трябва да реализира депортацията, включва в плановете си и евреите от старите граници на България и създава депортационни центрове във Вардарска Македония и Западна България.

В разгара на войната възможните дестинации за спасение чрез емиграция от окупирана Европа са малко – само САЩ и Палестина. При това САЩ ограничават достъпа на евреите към страната си като поставят две взаимносвързани предварителни условия – наличието на роднини, които да гарантират за емигрантите, и материална обезпеченост. Що се отнася до Палестина, която е под мандата на Великобритания[60], то единствения път натам е през Турция чрез транзитна виза, която обаче се предоставя при наличието на сертификат за Палестина, който пък се издава въз основа на квоти по страни, отпуснати за заселване от ционистките организации. В България за разпределение на сертификатите първоначално отговаря именно Ционистическата организация. По-късно, след като е разформирована по Закона за защита на нацията, се определя представител на Палестинското бюро за България, на който се възлага да се грижи за това. Като цяло броят на сертификатите е много ограничен и заминаващите легално са само единици. Турците преустановяват даването на транзитни визи на тези, които нямат сертификат и по този начин след включването на България във войната, от 1942 г. нататък емиграцията почти напълно прекъсва.[61] Както е видно от таблица 14 през 1942 г. текущата статистика е регистрирала като легални емигранти само двама евреи, а през 1943 г. – седем.

През април 1943 г. английското правителство прави опит да спаси от депортация „4500 малолетни и пълнолетни евреи“ като чрез швейцарската легация иска разрешение да ги изсели от България в Палестина. По думите на управляващия швейцарската легация в София Шарл

[60] Даден от Обществото на народите и просъществувал от 25 април 1922 до 14 май 1944 г.

[61] VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г. Съст. Тодоров, В., Н. Поппетров. С., 2013, с. 29.

Радар Турция щяла да предоставя листите на лицата, които компетентните власти са упълномощени да допуснат да влязат в Палестина, като емигранти. Тези листи трябвало да се изпращат на Швейцарската легация, която пък да ги предоставя на българското министерство на външните работи с молба да ѝ съобщи кои от лицата, фигуриращи в списъка българските власти са разположени да допуснат да заминат и на тях Турска легация в София щяла да издава транзитни визи.[62] Германия веднага отправя официално питане за становището на българското правителство относно заминаването на евреи български поданици за Турция и Палестина. Както се вижда от служебната бележка за разговора, състоял се между съветника на германската легация в София А. Морман и главния секретар на Министерството на външните работи и изповеданията Димитър Шишманов „българското правителство си запазва правото в единични случаи да разрешава подобни заминавания“[63], а в началото на май отклонява предложението – по технически причини (така например транзитирането по българските железници става почти невъзможно), а и не е съгласно списъците с евреите емигранти да му бъдат предоставяни от друга страна (иска самó да ги изготвя).[64] Вероятно именно такива единични случаи са част от седемте души, емигрирали през 1943 г., останалите ще да са евреи турски поданици изселени в Турция с разрешителни от Комисарството по еврейските въпроси[65].

В началото на май 1943 г. българският пълномощен министър в Анкара Сава Киров докладва за друг британски проект – преминаването на 20 000 евреи от България през Турция, които да бъдат събрани в

[62] Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Herausgegeben im Auftrag des Bundesarchivs, des Instituts für Zeitgeschichte München–Berlin, des Lehrstuhls für Neuere und Neueste Geschichte an der Universität Freiburg und des Lehrstuhls für die Geschichte Ostmitteleuropas am Osteuropa-Institut der Freien Universität Berlin von S. Heim, Ul. Herbert, M. Hollmann, H. Möller, G. Pickhan, D. Pohl, S. Walther und A. Wirsching. Bd. 13: Südosteuropa: Slowakei, Rumänien, Bulgarien, Band 13. Bearb. v. Hutzelmann, B., M. Hausleitner, S. Hazan. De Gruyter, Oldenbourg: 2018, p. 704; Дипломатически документи по участието…, с. 363–364; Кочанкова, А., цит. съч., с. 184.

[63] Дипломатически документи по участието…, с. 359.

[64] Пак там, с. 363–364; Еврейският въпрос в България (1939–1944)…, с. 184.

[65] Еврейският въпрос в България (1939–1944)…, с. 192

лагер край Истанбул и прекарани по море към Средния изток. Но германците не одобряват такова масово изселване на евреи.[66]

В крайна сметка до депортация на евреи от старите предели на България (в Източна Германия – както се е предвиждало) не се стига поради протестите на група депутати от XXV ОНС, на Светия Синод и на видни български общественици и поради военните загуби на нацистка Германия от антихитлеристката коалиция, претърпяни в края на 1942 г. и през първата половина на 1943 г.

Отраслова заетост на емигрантите

В текущата демографска статистика отрасловата заетост на емигрантите е съобщена по отрасли в корелации с дестинации по държави и/или континети и изходни точки по окръзи/области. До средата на 30-те години рубиките за отраслите са „земеделие, лесовъдство, лов и риболов“ (и вътре са отделени „градинари“-те, като най-присъщи за епохата емигранти), „добивна и преработна индустрия“ (където са разграничени други подсектори като „строителство“ и „производство на храни, питиета и тютюн“), „търговия, съобщения и пренос“, „свободни професии“, „домашни услуги“, „неточно определени“. От 1937 г. настъпва прегрупиране на отраслите по рубрики като без промяна остават само първите две – най-важните. Както ще видим по-долу това обстоятелство предопределя някои нюанси в динамиката на отрасловата заетост на емигрантите без да променя основните ѝ тенденции.

В структура на емиграционния поток по занятие до войната доминират заетите в земеделието – над 80% (през 1938 г. – над 90%) и това е естествено, като се има предвид че България е селскостопанска страна с преобладаващо селско население. С началото на Втората световна война делът на земеделските работници започва внезапно спада с десет-двайсет процента, но като цяло запазва ниво от петдесет-шестдесет процента. Не може да се уточни за сметка на кои браншове е спадът, тъй като увеличението се наблюдава в рубрика „неточно определени“. Малко се повишават заетите в сектори „търго-

[66] Пак там, с. 183.

вия, кредит и застраховки“ и „пренос и съобщения“, което се дължи и на обстоятелството, че свободните професии веднъж се причисляват към рубрика „държавна сила и др.“, а после са обединени с рубрика „домашна прислуга“.

Във вариацията на заетите в земеделието преобладават градинарите. До 1933 г. включително те са над 80%, а след това до 1939 г. – 20–30%, въпреки че числено градинарският поток не се променя (както вече споменахме) и отново започва тенденция към постепенно нарастване на относителния им дял от 61% през 1940 г. до 91% през 1943 г. В структурата по отраслова заетост на емигрантските потоци към различните географски дестинации се наблюдава различно съотношение на отделните браншове. И увеличаването и/или намаляването на даден поток оказва влияние върху темпоралната динамика на цялостната структура по занятие на емигрантския поток от България. В случая особено значение има турския изселнически поток, който е числено значим и въздейства.

За разлика от началото на XX в.[67] през 30-те години за Америка не заминават градинари. Условията в Северна Америка се оказват не особено подходящи за българските методи на организация и производство на зеленчуци (въобще за земеделие), те не успяват да наложат колективния начин на производство и сдруженията им („земеделските колонии“) се разпадат. Затова повечето българските градинари в САЩ и Канада споделят съдбата на останалите емигранти, насочват към други начини на препитание – полагат тежък физически труд, занимават се с търговия, работят в сферата на обслужването[68]. Разбира се, разпокъсани малки групи гурбетчии в тези страни продължават градинарската си дейност и през 30-те години,[69] а неуспелите се завръщат в България

[67] През зимния период, когато работата в градината била малко, те работели в мините, строителството, фабриките, като шофьори и друга физическа работа. Това им осигурявало постоянни доходи. Вж. Патриков, Г. Самоводене – водещо в градинарството. – В: Тодоров, М. Градинарството в България и приносът на градинарите. С., 2003, с. 315–316.

[68] Гаджев, Ив. История на българската емиграция в САЩ. Поглед отвътре. С., 2003, Т. 1 (1860–1944), с. 23; Мутафов, В. Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство (етнографски аспекти). Велико Търново, 2018, с. 45.

[69] Разпокъсани малки групи в канадските провинции Мянитоба и Саскачуана. Вж. Мутафов, В., цит. съч., с. 45.

или заминават за Южна Америка[70], където срещат силната конкуренция на японските и местните градинари и след 1935 г. се завръщат.[71] Част (понякога значителна) от българските емигранти в други европейски държави също не се занимават с градинарство. За разлика от тези два емигрантски потока потокът към Централна Европа и Румъния се състои изключително от градинари, единици са заетите в „индустрията и свободните професии“ и търговията.

По време на Втората световна война се използва по-голям брой земеделски работници и в други браншове освен градинарството – но това важи само за Германия: например, през 1939 г. от всички заети в земеделието български емигранти в градинарството са само 14,5%, останалите 85,5% са в други земеделски браншове. Докато емигрантите в Централна Европа, в Румъния и Югославия са преимуществено градинари.

Градинарска емиграция

По своята икономическа ефективност от българска перспектива и по своята стопанска и културна значимост от европейска перспектива (без да подценяваме количествените ѝ параметри) (Табл. 16) емиграцията на български градинари–зеленчукопроизводители се явява най-значимото (е)миграционно събитие през 30-те години на XX в. То е резултат от успешното налагане на „български метод на зеленчукопроизводство“ извън границите на националната ни държава, чрез който българските градинари „преборват“ конкуренцията на местните и други чужди производители. Този „български метод“ (както видяхме, че го наричат в Унгария – страната станала най-добрия им „приемник“ и където държавата се опитва да го усвои и приложи тъкмо преди Балканските войни) включва отглеждането на евтини зеленуци чрез специфична форма на организация на труда, специфичен начин на поливане, пазарна адаптивност в съчетание с народностни качества като неимо-

[70] Има сведения за тяхната дейност в Бразилия, в околностите на Монтес Карлос, Бело Хоризонте, Женерал Карнейро. – Вж. В. Български градинар, 1937, № 17–23, 29.

[71] Бъчваров, Ст. Българското градинарство. Исторически бележки. С., 1986, с. 44; Мутафов, В., цит. съч., с. 45.

верно трудолюбие и физическа издържливост. Сдружението им е „тайфата“, в която всеки влиза със свой дял, измерен в труд, сечива, семена. Трудът, който полагат е задружен и се основава на взаимопомощта. Живеят заедно в бурдей, построен в самата градина, и се трудят заедно като всеки разчита на добросъвестността на другия; газдата (думата е унгарска) – майсторът води сметките, разпределя трудовите дейности и накрая печалбата. Градината „създават“ на наета земя – задължително в близост до вода, за да могат да поливат – с „долапа“, „българското градинарско колело“, тяхното поливно устройство,[72] а между войните вече и с моторна помпа.[73] Тъкмо в чужбина българските градинари създават нови сортове и превръщат зеленчуците в достъпна храна за цялото население.

Таблица 16. Относителен дял на градинарския емигрантски поток в общия емиграционен поток от България, 1931–1943 г.[74]

Година	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
%	70,3	73,6	65	41	17	27,5	21,5	24	19	46	36	47	60,5

Българската градинарска емиграция е сезонно явление. Когато е насочена към по-близки дестинации, градинарите се прибират у дома ежегодно; най-многочислено напускат страната през месеците от март до май, а обикновено престоят им в странство е от март до ноември.

[72] Устройство, издигащо водата, строи се по бреговете на реки или се приспособява към недълбоки кладенци, състои се от: колело с верига с прикрепени към него кофи, които загребват водата; лост, задвижван от животинска сила; зъбчато колело, пренасящо силата от оста на вертикалната главина към оста но подемното устройство. – Описание на Маиета Борош в: Борош, М. Български градинари и градини по български образец в Унгария, 1870 – 1945. – В: Българо-унгарски културни отношения. Ред. Кол. Добрев, Ч. и др. С., 1980, с. 240.

[73] По-подр. вж.: Менихарт–Чангова, П. Под слънцето на Унгария. Очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720–1980). С., 1989; Симеонова Харгитайне, Р. Градинарска култура и дейност на българските градинари в Унгария. Будапеща, 2004.

[74] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; т. XXVIII, С., 1936, с. 83; т. XXIX, С., 1937, с. 111; т. XXX, С., 1938, с. 124; т. XXXI, С., 1939, с. 135–136; т. XXXII, С., 1940, с. 138; т. XXXIII, С., 1941, с. 68; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ, Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 138.

Когато градинарите се отправят към по-далечни дестинации, тогава се установяват в чужбина за две, три и повече години. Градинарският емиграционен поток е „мъжки“ – млади мъже на възраст 20–30 години (жените сред тях са 10–20%, макар числеността им да се увеличава, тъй като „на градина“ излизат все повече семейства, а и нараства броят на постоянно пребиваващите и заселилите се в страните-приемници).

Таблица 17. Брой на градинарите-емигранти в окръзите/областите с най-голяма концентрация на тази емиграция и относителният им дял в общия градинарски емиграционен поток от България, 1931–1933, 1937–1943 г.[75]

Окръг/ област	**Русе**		**Търново**		**Шумен**		**Други**		**Общо**	
	брой	***%***	***брой***	***%***	***брой***	***%***	***брой***	***%***	***брой***	***%***
1931	201	3	7068	94	138	2	114	1	7521	100
1932	108	2	4701	93	80	2	146	3	5035	100
1933	69	2	3548	96	53	1	39	1	3709	100
			Плевен							
1936			5193	90	513	9	52	1	5758	100
1937			4054	92	298	7	43	1	4395	100
1938			4756	90	480	9	29	1	5265	100
1939			4931	87	573	10	57	3	5561	100
1940			5927	88	730	11	55	1	6712	100
1941	565	9	5626	85	248	4	166	2	6605	100
1942	851	8,5	7804	78	1186	12	174	1,5	10 015	100
1943	604	6	8252	84	857	9	143	1	9853	100

Изходните точки на градинарската емиграция са в Северна Централна България – до административната реформа от 1934 г. това е Търновски окръг, откъдето излизат 96% (1933) от градинарите. (Табл.

[75] Източник: пак там.

17) От 1936 г. нататък наред с Плевенска област, в която влиза бившият Търновски окръг, (88–90%, с низходяща тендеция), се нарежда и Шуменска област, „покриваща“ фактически Североизточна България (9–11%, с възходяща тенденция). След влизането на България в Тристранния пакт през 1941 г. и връщането на Южна Добруджа Шуменска област на североизток се разраширява териториално и от нея е обособена Русенска област. Но, както показва таблица 17, това не променя горната статистическа картина – само, че сега вече след водещата Плевенска област, се нареждат Русенска и Шуменска.

Градинарската емиграция е насочена към Централна Европа (основно към Унгария и Чехословакия и е по-малобройна към Австрия), като тенденцията е към непрекъснатото ѝ числено и процентно нарастване – от 48% през 1931 г. до 94% през 1943 г. (Табл. 18) Потокът към Унгария се характеризира с относителна числена стабилност, варира от над хиляда до две хиляди души годишно, по-висока е числеността му (над три хиляди души) единствено през 1940–1941 г., което обясняваме с усилените българо-унгарски дипломатически взаимоотношения по връщането на Южна Добруджа и Трансилвания и влизането на България и Унгария в Тристранния пакт.

До средата на 30-те години има значителна българска градинарска миграция към Румъния, но с тенденция към бърз спад след 1935 г. През втората половина на 30-те години постепенно нараства броят на българските градинари в Югославия. (Табл. 18) Германия те усвояват като миграционна дестинация след голямата икономическа криза, като се насочват главно към Югоизточна Германия, Мюнхен, Лайпциг. За тази им дестинация текущата демографска статистика предоставя данни частично, само за някои години, и то след началото на войната, вече в новите граници на Германия, включващи територии, които преди войната са били предпочитани от тях дестинации. През 1939 г. – когато Германия сключва с България двустранно споразумение за наемане на земеделски работници – натам са поели 900 български градинари, а през 1941 г. – 2300. (Табл. 18)

Таблица 18. Дестинации на градинарската емиграция от България, в брой, 1931–1943 г.[76]

Година / Държава	Австрия*	Европейска Турция	Румъния	Унгария	Чехословакия**	Югославия	Други европейски държави	Общо за Америка	Северна Америка	Южна Америка	Общо за Азия и Африка	Австралия	*Общо*
1931	123	208	2799	2166	1340		872	13			3		**7521**
1932	183	77	2133	1336	1129		176	1			0		**5035**
1933	145	67	1242	838	1068		332	7			10		**3709**
1934	161	70	1508	1135	2070	399	92	4			23		**4713**
1935	208	49	1650	1081	1292	507	84	3			32		**4906**
1936	275	10	885	1914	1785	782	82		0	3	14	5	**5755**
1937	241	8	372	1296	1636	703	124		1	8	4	2	**4395**
1938	339	27	285	1695	1864	934	107		1	3	3	7	**5265**
1939	891	20	274	2089	1071	996	312		1	0	6	1	**5561**
1940	2150	1	131	2751	744	923	1		13	0	2	0	**6712**
1941	2300	0	13	3295	447	509	41		0	0	0		**6605**
1942	7191	8	24	1692	536	49	515		0	0	0		**10 015**
1943	6756	1	13	1947	574	44	518		0	0	0		**9853**

** От 1938 г. „Германия включително Австрия и протекторат Бохемия и Моравия“.*
*** От 1942 г. „Словакия”.*

[76] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 71; т. XXVIII, С., 1936, с. 54; т. XXIX, С., 1937, с. 111; т. XXX, С., 1938, с. 123; т. XXXI, С., 1939, с. 135; т. XXXII, С., 1940, с. 135; т. XXXIII, С., 1941, с. 135; Год. XXXIV, С., 1942, с. 137; Статистически годишник на НРБ, Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 68.

В началото на 30-те години вече се срещат по десет-двайсет души български градинари в „Азия и Африка“. През 1936–1937 г. (макар и единици) достигат до далечна Австралия, където обаче (за разлика от Америка) дори не стигат до създаване на сдружения, а се заемат с модерно оранжерийно производство около градовете Мелбърн, Аделаида, Виржиния.[77]

Българската държава има интерес от трудовата емиграция и особено от градинарската, тъй като приносът ѝ за националния доход на България е значителен. Затова Законът за насърчение на градинарството от май 1934 г. (гласуван на 26 април) и Наредбата-закон за насърчение на градинарството от ноември 1935 г.[78] имат за цел да подпомогнат развитието на градинарството, да създадат поминък на населението чрез изучаването на този занаят. Затова също там се регламентира и образованието в тази сфера: организират се училища и курсове по градинарство, издават се свидетелства за „градинар“ и „майстор градинар“, които удостоверяват наличието на необходимите знания за практикуването на градинарските умения в странство. Там, когато се подават документи за издаване на работно разрешително сред първите въпроси в попълвания за целта формуляр са дали лицето има професионални познания, къде и как ги е усвоило. Самият Закон за градинарството подпомага градинарската емиграция като предоставя редица облаги за градинарите, които излизат в странство, за да упражняват занаята си: част от разпорежданията му облекчават администрирането на документите при излизане от страната (градинарски паспорти са с валидност три години, издаването на документи се освобождава от такси или таксите се намаляват), други улесняват пътуването им и транспортирането на багажа им (градинарите се ползват по БДЖ и параходите на българските параходни дружества с 50% намаление при пътуване – отиване и връщане от чужбина, превозват градинарския си багаж и семената за посев по облагодетелствана тарифа и с бързите влакове), БНБ улеснява градинарите с чуждестранна валута. Онези от тях, които искат да се възползват от закона, трябва да се снабдят с лична карта от местния

[77] Мутафов, В., цит. съч., с. 45.
[78] ДВ, 1934, № 35 (15.05.); 1935, № 268 (28.11.).

агроном въз основа на общинско удостоверение и такова от местното градинарско дружество, членуващо в Съюза на градинарите.

През 1935 г. е направена корекция по закона: градинарите, които работят в чужбина, и искат да се възползват от него, трябва да образуват задгранични дружества, членуващи в Съюза на градинарите в България. В такъв случай изискваното общинско удостоверение се заменя с такова, издадено от съответните български представителства в чужбина, а личната им карта се издава от Министреството на народното стопанство.

След приемането на Закона и обнародването на правилника за неговото приложение през март 1936 г.[79] Българският градинарски професионален съюз подпомага своите членове, като решава някои от най-големите трудности на емигрантите – визи, организиране на пътуванията, превеждане на спечелените средства.

Градинарите гурбетчии в странство образуват свои дружества, които стават колективни членове на основания през 1928 г. Български градинарски съюз и това дава някои привилегии на техните членове: през 1936 г. българските градинари пътуват с 50% намаление по корабите на Унгарското дунавско параходно дружество, а през 1938 г. – по корабите на Германското дунавско параходно дружество; по унгарските железници те ползват 50% намаление до 12 септември 1942 г.

Дали и доколко обаче разгледаните законодателните мероприятия за насърчение на градинарството оказват положително влияние върху международната мобилност на българските градинари? В началото на 30-те години градинарският емиграционен поток надхвърля три четвърти от целия емиграционен поток, след 1934 г. спада до една четвърт и през военновременните години отново се покачва до половината от него. (Табл. 16). Това означава, че значимостта на градинарската емиграция през втората половина на 30-те години (до 1939 г.) намалява за сметка на изселванията на турското население. Относителният дял на градинарите-емигранти спада, но числеността им – не, тя си остава на равнището от четири-пет хиляди души годишно, като се покачва до шест хиляди и петстотин през 1940–1941 г. и до десет хиляди през 1942–1943 г. (Табл. 14, 16) Следователно въпреки Закона за насърчаване на градинарството, няма видимо числено увеличение на гра-

[79] ДВ, 1936, № 52 (07.03.), 193 (27.08.).

динарската емиграция, а законът не оказва очакваното въздействие и причината трябва да се търси в ограничителните мерки от страна на приемащите страни, които защитават трудовите си пазари. Всъщност точно заради наличието на квоти, Законът е създаден по-скоро, за да регистрира и контролира градинарския миграционен поток.

Чехословакия става по-активна в регулирането на имиграцията поради икономическата рецесия и положението в съседните държави.[80] В края на 20-те години чрез Закона за защита на трудовия [си] пазар е създаден специален регулаторен механизъм. Работодателите на чуждестранна работна сила трябва да имат специално разрешение, което им позволява да наемат чуждестранни работници само в случай на благоприятна ситуация на трудовия пазар или когато няма местни работници, които да запълнят наличните свободни работни места.[81] Регламентът е приет като реципрочно решение, реагиращо на положението в съседните страни, които преди това са наложили подобни разпоредби. Освен това законът се разглежда като начин за евентуално премахване на визовата система чрез създаването на нов механизъм – разрешение за работодатели, който би могъл да предотврати влизането на нежелани чужденци в Чехословакия. Вследствие на икономическата криза от началото на 30-те години и влошаването на международната обстановка се появяват допълнителни ограничения в имиграционното законодателство. През 1935 г. Законът за пребиваване на чужденци (изненадващо близък до днешното имиграционно законодателство) създава задължение за чужденците (с изключение на бежанците[82]), които вече

[80] След Първата световна война новообразуваната независима Чехословакия, която е сред приемащите най-много български градинари, първоначално следва австро-унгарската миграционна политика, свързана с емиграцията и натурализацията. Законът за емиграцията от 1922 г. е доста либерален, макар и да е фокусиран поовече върху защитата на правата на чехословашките емигранти.

[81] Вж. по-подр. Baršová, A., Barša, P. Přistěhovalectví a liberální stát. Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku. Brno, 2005.

[82] След Първата световна война Чехословашката република разрешава влизането на руски емигранти, чийто брой се оценява на 20 000 души, а повече от 40 000 сънародници се завръщат от САЩ и около 100 000 от Австрия. Вж.: Drbohlav, D., L. Lachmanová-Medová, Z. Čermák, E. Janská, D. Čermáková, D. Dzúrová. The Czech Republic: On Its Way from Emigration to Immigration Country. – Idea Working Papers, No. 11, May 2009, p. 9.

живеят в Чехословакия или възнамеряват да останат там повече от два месеца (независимо от целта на престоя) да кандидатстват за разрешение за пребиваване в полицейското управление в района, където са пребивавали или възнамерявали да останат. Освен това трябва да се съобщава за промяна в местопребиваването на чужденец в друг район на полицията. След Мюнхенското споразумение (1938) и предаването на Судетска област на Германия са въведени още ограничения. Малко преди установяването на Протектората Бохемия и Моравия в чешките земи правителствена резолюция задължава мигрантите да напуснат Чехословакия при нареждане от страна на съответния държавен служител.[83]

Изходни точки на емиграционния поток

Текущата статистика, отнасяща се до периода 1931–1943 г., свидетелства за изходните точки на емиграционния поток от България по окръзи/области. В случая е необходимо да се имат предвид промените в административно-териториалното устройство на страната (границите и площта на териториалните единици) веднъж в средата на 1934 г., когато правителството на деветнайсетомайци създава от бившите 14 окръга 7 области[84], и после през юли 1941 г., когато са образувани 11 области, просъществували до 1944 г.: Русенска област с център град Русе възниква чрез отделяне на осем околии от бившия Шуменски[85], а новите земи са обособени в три административни области[86]. До 1940 г.

---

https://is.muni.cz/el/1423/jaro2004/SOC732/um/Drbohlav_et.al._2009._The_Czech_Republic.On_its_way_from_emigration_to_immigration_country.pdf(28.06.2018)

[83] Baršová, A., Barša, P., цит. съч.

[84] Указ № 179 от 19.05.1934 г. – ДВ,1934, № 38 (притурка). Година по-късно са направени нови промени, които просъществува два месеца – през септември–октомври 1935 г. (Указ № 352 от 20.09.1935 г. – ДВ, 1935, № 217), след което отново се въвежда териториалното деление от 19 май 1934 г. (Указ № 512 от 11.12.1935. – ДВ, 1935, № 512).

[85] Околиите Поповска, Беленска, Исперихска, Кубратска, Тутраканска, Разградска, Русенска и Силистренска. Указ № 72 от 24.07.1941. – ДВ, 1941, № 164.

[86] Заповеди 2618, 2619, 2620 и 2621 на министъра на вътрешните работи и народното здраве от 26.07.1941 г. – ДВ, 1941, № 166. Битолска област обхваща око-

данните от текущата статистика са обнародвани за седемте области, за 1941 г. – за осемте (включително Русенска), а за 1942–1943 г. – за деветте области според териториалното деление, актуално за момента, когато е подготвян за издаване последният, XXXV–XXXVI том на „Статистически годишник на Царство България“ (1944–1945 г.).[87]

Данните са в корелация на административно-териториална единица окръг/област с народност, така че може да се последи кога и от кой окръг, население от каква народност емигрира. За да установим кой окръг излъчва най-много емиграция, използваме различни показатели, основаващи се на общия обем на емиграцията – количеството на изселените – обема на емиграционните потоци по окръзи, относителния дял на емигриралите от даден/а окръг/област през дадена година спрямо всички всички емигрирали през същата година, коефициента на емиграционния интензитет по окръзи, който сме изчислили за 1934 г. като съотношение на броя на емигрантите към наличното население на окръга, умножено по хиляда (този показател е най-често използван и позволява да се сравнява миграционната подвижност на населението от различни райони на страната), относителния дял на емигрантите от български и турски етнически произход в общия емиграционен поток по години (по хоризонтала) за окръзите с най-голяма емиграция, относителния дял на емигрантите от български и турски етнически произход, излизащ от даден окръг/област през определена година спрямо общия емиграционен поток за тази година (по вертикала).

До 1933 г. в ежегодните емиграционни потоци доминират емигрантите от Търновски окръг, които вътре в тях съставляват над 70%, те са от българска народност. По 4–5% емиграция излъчват окръзите София, Русе, Пловдив и Мастанли (Момчилград).

лиите Битолска, Бродска, Крушевска, Охридска, Прилепска и Ресенска, Скопска област – околиите Беровска, Бояновска, Вранска, Велешка, Качанишка, Кривопаланска, Кумановска, Кратовска, Струмишка, Скопска, Сурдулишка, Светиниколска, Радовишка, Щипска, Гевгелийска, Кавадарска и Неготинска, Беломорска област с център Ксанти – околиите Гюмюрджинска, Дедеагачка, Демирхисарска, Кавалска, Ксантийска, Тасоска (с център с. Лимен), Правищенска, Саръшабанска и Серска. Западните покрайнини и Поморавието са разлени на 4 околии – Босилеградска, Бабушнишка, Пиротска и Царибродска, които се присъединени към Софийска област.

[87] Области Бургаска, Врачанска, Горноджумайска, Пловдивска, Плевенска, Русенска, Софийска, Старозагорска и Шуменска.

Коефициентът на емиграционния интензитет по окръзи за 1934 г. показва, че най-голяма е емиграционната подвижност на населението в областите Шумен (5,1‰) и Плевен (4,9‰), останалите области са под един промил.

В годишните емиграционни потоци от 1934 до 1939 г. (табл. 19) на първо място е Шуменска област (1934: 45,9%, 1937: 61,4%), откъдето емигрира турско и българско население – постепенно расте относителният дял на емигриращото българско население от областта през 1936–1942г. от 7% до 73%[88] за сметка на турското население (табл. 15), турското население е насочено към Европейска Турция, а българското към Централна Европа. На второ място е Плевенска област (1934: 43,4%, 1937: 23%), откъдето емигрира основно българско население – градинари. В случая челната ѝ позиция се дължи на това, че територията на бившия Търновски окръг (влязъл в състава ѝ) продължава да излъчва най-многочислена емиграция (градинарска). Следваща по значимост изходна точка на емиграционния поток е Старозагорска област – благодарение на все още изпращащият емигранти бивш окръг Мастанли (Момчилград), присъединен към нея. Прави впечатление, че Бургаска област – макар да е с малки промени в териториалния обхват – също излъчва значителна емиграция през 1936 г. От 1940 до 1943 г. води Плевенска област, следвана от Шуменска – до териториално-административната реформата, а след нея – от Русенска и Врачанска. Българските емигранти излизат основно с голяма численост от Плевенска област, потокът е силно концентриран, от 1939 г. нататък също с по-голяма численост от Врачанска, Софийска и Шуменска области. Изселеното след 1940 г. турско население е малобройно; силна е концентрацията на изходящия поток, който излиза преимуществено от една изходна точка и това е Шуменска област. През военновремените години изходящият поток от български турци е разсеян – в изселването остава водеща Шуменска област, но с малко пред останалите области с по-значителни изходящи потокци като Русенска, Бургаска, Пловдивска, Старозагорска. Евреите „излизат“ основно от Софийска област, където се намира най-голямата им диаспора. (Табл. 15, 20, 21)

[88] В брой от няколко десетки души до около 1500–2000 души.

Таблица 19. Относителен дял на емиграционния поток от даден/а окръг/област в България по години спрямо целия емиграционен поток за съответната година, 1931–1943 г.[89]

Година / *Окръг/област*	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Бургас	0,9	1,4	1,5	2,4	2,8	7,0	0,8	4,3	1,4	3,0	4,2	2,7	1,2
Варна	1,7	1,4	3,4										
Видин	0,8	0,8	0,9										
Враца	0,6	0,4	0,3	1,2	0,7	1,2	1,2	1,8	10,5	5,5	21,2	13,1	11,3
Кюстендил	0,3	0,3	0,1										
Мастанли (Момчилград)	2,9	4,0	1,9										
Пашмакли (Смолян)	1,4	0,9	2,1										
Петрич[86]	0,8	0,9	2,5									0,3	0,2
Пловдив	1,9	2,6	4,4	1,4	1,7	4,8	5,6	7,6	3,5	3,4	1,6	4,8	4,1

[89] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 74; Год. XXVIII, С., 1936, с. 85; Год. XXIX, С., 1937, с. 114; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 136; Год. XXXII, С., 1940, с. 136; Год. XXXIII, С., 1941, с. 136; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 10*.

[90] От 1942 г. – Горна Джумая.

Година / *Окръг/област*	**1931**	**1932**	**1933**	**1934**	**1935**	**1936**	**1937**	**1938**	**1939**	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**
Плевен	1,6	1,7	2,1	43,4	22,8	27,9	23,0	24,1	22,0	42,6	36,3	40,9	54,2
Русе	5,1	3,4	4,3								14,0	17,9	13,8
София	4,2	4,3	3,4	2,5	1,9	1,3	2,0	1,5	4,8	4,7	9,8	7,2	7,3
Стара Загора	0,4	0,9	0,9	3,2	8,4	15,1	6,0	11,2	3,1	2,3	0,9	2,4	1,2
Търново	72,2	72,7	65,7										
Хасково	0,9	1,5	1,9										
Шумен	4,3	2,8	4,6	45,9	61,7	42,7	61,4	49,5	54,7	38,5	12,0	10,7	6,7
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблица 20. Емиграция (изселници) от България по окръзи и по народност, в брой, 1936–1937, 1939–1943 г.[91]

Година	**1936**			**1937**			**1938**			**1939**		
Народност / *Област*	**Българи**	**Турци**	**Евреи**	**Българи**	**Турци**	**Евреи**	**Българи**	**Турци**	**Евреи**	**Българи**	**Турци**	**Евреи**
Бургас	39	1400	15	28	145	3	4	926	3	225	167	7
Враца	161	89	5	143	97	0	150	244	0	2762	287	4
Пловдив	23	804	19	18	617	8	16	1601	5	581	451	14
Плевен	5405	373	2	4385	305	0	5017	220	0	6098	300	0
София	134	30	45	205	154	25	128	137	21	1272	9	109
Стара Загора	10	3113	9	5	1207	4	17	2420	0	375	491	5
Шумен	619	8295	9	479	12 041	10	606	10 140	5	2142	13 753	27
Общо	**6394**	**14117**	**104**	**5263**	**14 568**	**50**	**5938**	**15 688**	**34**	**13 354**	**15 458**	**167**

[91] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 74; Год. XXVIII, С., 1936, с. 85; Год. XXIX, С., 1937, с. 114; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 136; Год. XXXII, С., 1940, с. 136; Год. XXXIII, С., 1941, с. 136; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 10*.

Година / Народност / Област	1940			1941			1942			1943		
	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи	Българи	Турци	Евреи
Бургас	2	410	1	50	712	11	291	270	0	89	84	0
Враца	635	139	6	3827	84	3	2628	162	0	1754	63	0
Горна Джумая							66	2	0	27	6	0
Пловдив	7	469	8	102	174	29	534	405	0	359	308	0
Плевен	5990	148	3	6626	73	0	8682	45	0	8805	16	0
Русе				1646	924	12	3261	442	0	1915	340	**0**
София	602	2	67	1599	17	288	1478	44	2	1170	10	7
Стара Загора	5	320	5	58	100	6	272	224	0	152	49	0
Шумен	1270	4267	7	786	1331	32	1670	473	0	804	293	0
Общо	**8511**	**5755**	**99**	**14 694**	**3445**	**281**	**18 882**	**2070**	**2**	**15 085**	**1169**	**7**

В таблицата не са включени „други“.

Таблица 21. Относителен дял на емигрантите към дадена дестинация спрямо целия ежегоден емиграционен поток, 1931–1943 г.[92]

Година / Държава	Австрия (и Германия от 1939 г.)	Европейска Турция	Румъния	Унгария	Чехословакия*	Югославия	Други европейски страни	Америка	Азия, Африка и Австралия	Общо
1931	1,8	20,0	28,5	20,6	12,8		12,5	3,3	0,5	100,0
1932	3,2	18,3	33,6	19,8	16,8		6,4	1,3	0,6	100,0
1933	2,8	24,3	25,0	15,0	19,0		10,4	1,9	1,6	100,0
1934	1,5	54,1	14,1	10,2	11,4	3,7	2,4	0,9	1,7	100,0
1935	0,8	79,2	6,2	3,8	4,6	2,1	0,9	0,6	1,8	100,0

[92] Източник: Статистически годишник на Царство България. Год. XXVII, С., 1935, с. 75, 77, 250, 252; Год. XXVIII, С., 1936, с. 83; Год. XXIX, С., 1937, с. 111; Год. XXX, С., 1938, с. 124; Год. XXXI, С., 1939, с. 135–136; Год. XXXII, С., 1940, с. 138; Год. XXXIII, С., 1941, с. 137; Год. XXXIV, С., 1942, с. 115; Статистически годишник на НРБ. Год. XXXV–XXXVI, С., 1943–1946, с. 72.

Година / Държава	Австрия (и Германия от 1939 г.)	Европейска Турция	Румъния	Унгария	Чехословакия*	Югославия	Други европейски страни	Америка	Азия, Африка и Австралия	Общо
1936	1,4	68,0	5,7	9,3	8,6	3,9	0,8	1,4	0,9	100,0
1937	1,2	71,5	4,6	6,4	8,1	3,7	1,0	2,8	0,7	100,0
1938	1,6	72,3	1,9	7,8	8,6	4,3	0,6	2,4	0,5	100,0
1939	29,0	53,4	1,2	7,2	3,7	3,5	0,9	0,4	0,7	100,0
1940	27,3	39,9	0,9	19,1	5,2	6,5	0,1	0,3	0,7	100,0
1941	55,8	19,3	0,1	17,9	2,4	2,7	0,3	0,1	1,4	100,0
1942	73,2	12,0	0,1	8,1	2,5	1,6	2,5	0,0	0,0	100,0
1943	73,7	7,2	0,1	12,0	3,5	0,4	3,1	0,0	0,0	100,0

** Данните за 1942–1943 г. се отнасят само за Словакия.*

*** Данните за Германия от 1939 г. нататък включват Австрия, а за 1940–1941 г. също и протекторат Бохемия и Моравия.*

Дестинации на емиграционния поток

В текущата статистика данните за дестинациите на емиграционния поток от България са обнародвани по държави: за Северна и Южна Америка – взети заедно до 1935 г. включително, след което от 1936 г. те са разделени в две рубрики, а от 1937 г. са налице отделни рубрики за Канада, САЩ, Аржентина и Уругвай, „други американски държави“; за Азия и Африка – взети заедно до 1934 г.; Австралия е отчитана самостоятелно през 1935 г., а от 1936 г. нататък заедно с Азия и Африка (рубрика „Азия, Африка и Австралия“). Югославия пък е отделена в таблицата, отразяваща професионалната структура на емиграционния поток в корелация с дестинации – от 1934 г. нататък (за 1931–1933 г. данните за Югославия са включени в рубрика „други европейски държави“, затова и последните са малко завишени).

Основният емиграционен поток, излъчен от България, е насочен към европейските държави и варира от 96% през 1931 г., 98% след това, за да достигне 100% през 1942–1943 г. От насочилите се към Америка през 1937 и 1938 г. 2% са само към Аржентина. (Табл. 21)

В началото на 30-те години (до 1934 г.) над една четвърт от ежегодния поток е в посока към Румъния, по 15–20% към всяка една от следните страни – Унгария, Чехословакия и Европейска Турция. През втората половина на 30-те години основният емиграционен поток е отправен към Европейска Турция (50–70%), което е свързано с изселването на българските турци; от 1939 г. – към Германия (включваща и Австрия) вследствие на споразуменията за наемане на български работници в Германия; от 10% до 20% се изселват в Европейска Турция и Унгария (последната приема градинари).

Таблица 19, онагледяваща динамиката в относителния дял на емигрантите към дадена дестинация спрямо целия ежегоден емиграционен поток, показва рязка възходяща промяна в числеността на емиграционния поток под рубрика „Австрия (и Германия от 1939 г.)“, която от 1941 г. фигурира като „Германия“. По това време Германия вече е инкорпорирала Австрия (Аншлус – март 1938) и Чехия (протекторат Бохемия, Моравия и Чешка Силезия – март 1940). Това означава, че в тази бройка влизат градинарите, излизащи традиционно към Австрия и Чехия, ако и те да са били с по-малка численост в сравнение с Унгария

и Словакия. Емиграционният тласък в тази посока се дължи на договореностите с Хитлер за приемане на работници от България за нуждите на германската икономика. Тези двустранни отношения произтичат от случващото на германския пазар на труда. До 1936 г. наемането на чуждестранни работници в Германия е от второстепенна важност в количествено отношение. Външнополитическите спорове между Германия и Полша, подписването на договора им за ненападение подтиква Полша да затвори границите си за полските сезонни работници, широко използвани до този момент в германската икономика, което предизвиква глад за работна ръка. Затова Германия сключва множество международни договори за „рекрутиране“ на работници – с Италия, Унгария, Румъния, Испания, Югославия. Впоследствие от лятото на 1939 г. в Германия са наети на работа хиляди италианци, югославяни, унгарци, датчани[93]. Чуждестранните работници се трудят главно в земеделието (43,3% за 1938–1939 г.), в металообработващата промишленост (4,7% за с. г.) и в строителството (8,1% за с. г.).[94] Външнополитическата ориентация на България към Германия по време на Втората световна война и обвързването ѝ с военната икономика на Третия райх е съпътствано и от възникването на задължения към нейния пазар на труда, където има недостиг на работна ръка.[95] Така България се нарежда до преждеспоменатите държави.

Германия инициира рекрутирането на работници от България и точно през лятото на 1939 г. се подготвят и сключват германско-бъл-

[93] 40 000 от Унгария, 9000 от Румъния, 16 000 – 18 000 от Швеция, 100 000 от Великобритания, и др. По-подр. вж.: Herbert, U. Hitler’s Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich. Cambridge – New York, 1997; Maier, D. G. “Arbeitsverwaltung und NS-Zwangsarbeit.“ – In: Ulrike Winkler (Ed.). Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte. Köln, 2000, pp. 67–84; Spoerer, M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Stuttgart–Munich, 2001, pp. 221–223; Krohn, Cl.-D. Emigration 1933–1945/1950. – EGO. European History Online, Published: 2015-07-08.

http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/political-migration-exile/claus-dieter-krohn-emigration-1933-1945-1950 (12.07.2018); Wollheim memorial; Origin and Number of Foreign Civilian Laborers and Forced Laborers.http://www.wollheim-memorial.de/en/herkunft_und_anzahl_auslaendischer_zivilarbeiterinnen_und_zwangsarbeiterinnen (17.07.2018)

[94] Herbert, U., цит. съч., с. 41, 43, 48.

[95] Пак там; Maier, D. G., цит. съч., с. 67–84; Spoerer, M., цит. съч., с. 221–223.

гарски спогодби за наемането на български земеделски (6 април), строителни и занаятчийски работници (10 август), както и на работници-ученици за германската аеропланна индустрия (6 април, за 40 души). В случая не става дума за спонтанно набиране на работна ръка, а за добре организирана на междудържавно равнище емиграция, със съответните ръководни и изпълнителни органи,[96] рекламни кампании съгласувани с местните власти в България, провежда се по предварителен план. В договорите се предвижда да бъдат набирани хора за срок от шест месеца или най-много за година и най-вече за общи работници (да копаят канали, да бъркат бетон и за хамалска работа), но се търсят и специализирани работници (механици, шлосери, стругари, дърводелци, зидари, бетонджии, огняри-машинисти, електротехници). Определени са и квоти, по години – от пет до десет хиляди души, здрави мъже в трудоспособна възраст, по възможност без работа, неподлежащи на военна служба, работници с малка вероятност при мобилизация да бъдат повикани за военна служба. От 1941 г. нататък се наемат и българи от новите територии – от Македония и Беломорска Тракия, а от 1942 г. – и работници „от малцинствата“ (гърци и пр.).[97] Още от самото начало управляващите в България са наясно, че предвидените квоти ще затруднят българската икономика и почти е невъзможно те да бъдат „покрити“.

Според данните от текущата статистика по договорите с Германия за вербуване на работна ръка от България са заминали общо 50 310 души в рамките на пет години; най-много са излезли от страната през 1942 г. (15 644 души). От тях 55% са се устроили на работа в земеделието (предимно градинари), 4% в строителството и още 5% в другите браншове на „добивната и преработвателната промишленост“, в рубрика „неточно определени“ попадат 36%. Четейки архивните документи по реализирането на договорите, ги откриваме в концерна

[96] Създадени са две правителствени комисии – една от германска и една от българска страна, а в България действа „пълномощник на райхминистъра на труда“, представителство на Българската Дирекцията по труда в Германия, състояща се от 1 инспектор по труда, 1 помощник инспектор, един деловодител и един секретар, а разноските за издръжката на този персонал е за сметка на германската държава, работодател. (ЦДА, ф. 231 К, оп. 6, а.е. 226).

[97] ЦДА, ф. 231 К, оп. 6, а.е. 226, 241.

„Херман Гьоринг“, в строителните предприятия „Вифо Крумунобаум“, „Баулайтунг Луфвафе Вестфалиен“, „Судетенбандише Трайбщофверке“ и др.[98] Статистическите данни от 1942–1943 г. за емиграционна дестинация „Германия“са обнародвани в корелация с изходните ѝ точки по окръзи и показват, че водещи по „износ на трудов ресурс“ са Плевенски (1942 г. – 39%, 1943 г. – 51%), Русенски (1942 г. – 19,5%, 1942 г. – 15%), Врачански (по 15%) и Шуменски (1942 г. – 9%) окръг. Тоест освен традиционните изпращащи райони (Търновско, Горнооряховско – тук включени в Плевенски и Русенски окръг, Шуменско) е значителната числеността (няколко хиляди души) и относителният дял на излезлите за Германия от Врачанска област.

2.3. Имиграцията

Развитието на имиграционните процеси представяме обобщаващо, без да правим дълбочинен анализ на данните от текущата статистика, тъй като обемът на имиграционния поток е малък, което пък е резултат от ограничените възможности на трудовия пазар в България и от прилаганата политика за неговата защита – в отделни случаи се приемат на работа чужди поданици, представляващи дефицитни у нас тесни специалисти. През 30-те години имиграционният поток е сравнително равномерен. До 1933 г. той е малко по-висок, достигащ над две хиляди и петстотин души средногодишно, а от 1934 до 1939 г. е по-нисък, около хиляда и четиристотин души средно годишно и рязко и прогресивно спада през военновремените години. (Табл. 13)

Според данните на текущата статистика имиграционният поток идва изцяло от европейските страни. Това са преимуществено мъже в работоспособна възраст, дошли да търсят препитание в България. Голяма част от имигрантите получават достъп до българския трудов пазар на реципрочна основа, благодарение на споменатите двустранни

[98] Пак там; вж. още: Коен, Д. Експлоатацията на българските работници в хитлеристка Германия през Втората световна война. – Профсъюзни летописи, 1966, № 5, с. 128–151; Коен, Д. Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. I. С., 1972, с. 497–545.

междудържавни спогодби с Полша, Румъния, Унгария, Чехословакия[99], в които е заложен прием на необходима чужда работна сила срещу излизането на български градинари за работа в странство.

Основните изходни точки на имиграционния поток през 30-те години са съседните балкански страни, като отвсякъде (с едно изключение, както ще видим по-долу) наред с чуждоетническото население идва също и известен, не голям брой българи: на първо място, от Югославия (откъдето броят им понякога достига до половината от целия имиграционнен поток) (максимум 607 души през 1937 г.); те работят в един от най-развитите тогава у нас икономически сектор – производството на храни и напитки. На второ място, от Румъния също идват в преобладаващата си част етнически българи – семейства, за което заключаваме от равномерното разпределение на двата пола (с малък превес на мъжете), те са „видими“ в секторите земеделие и домашна прислуга (предимно жените). През годините на икономическата криза тяхната имиграция отново се засилва (както през 20-те години[100], достигайки пика си от 1468 през 1932 г. души, от които 94% етнически българи).

> След 1933 г. в текущата статистика са регистрирани по десетина души годишно, влизащи от Румъния. Като за отбелязване е още и това, че след тази година там българите вече не са отделяни в потоците по страни изходни точки. В същото време П. Тодоров пише за временно спадане на имиграционния поток откъм Южна Добруджа докъм средата на 30-те години, после следва ново засилване на имигрирането, особено след установяването на диктатурата (10 ноември 1938 г.) и във връзка с фашизацията на румънското колонистко население и преценява общият брой на българите-имигранти от Южна Добруджа до Крайовската спогодба на 36 000 души[101]. Очевидно текущата статистика не ги е отразявала.

[99] Гърдев, К. Българските общности в Чехия и Словакия. С., 2003, с. 38; ЦДА, ф. 370 к, а.е. 226, 241.

[100] Виж Част Първа, глава Първа.

[101] Тодоров, П. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913–1940 г.). – Добруджа, 1984, № 1, с. 17.

Имигрантите от Европейска Турция работят в земеделието, а тези от Гърция са сравнително равномерно разпределени в земеделието, индустрията и търговията. През 1940–1943 г. настъпва промяна в изходните точки на имиграцията. Значително намалелият брой имигранти идват основно от Унгария – също като България съюзник на Германия, и това е следствие от засиления взаимен интерес на двете страни поради стремежа им да съчетаят външнополитическите си действия за реванш спрямо Румъния по отношение на Трансилвания и Добруджа.[102] Неслучайно унгарските имигранти в България достигат максимума си през 1939–1940 г., съответно 279 и 345 души – главно жени и заети в сектор „домашни и лични услуги, развлечения, спорт, здравеопазване“ (или в „наука, образование, религия и изкуство“ през 1942 г.). Именно тогава са особено интензивни съвместните политически, културни и прочие инициативи и на практика се подготвя ревизията на Трианонския и Ньойския договор. На второ място се нареждат имигрантите от Германия, достигнали максималния си брой от 211 души през 1940 г. (предимно мъже), от които 77% в „добивна и преработна индустрия“ – специалисти в различни промишлени браншове и най-вече технически кадри в добива на руди от цветни метали, към които се насочва притокът на германските преки инвестиции по време на войната[103], 16% в „домашни и лични услуги, развлечения, спорт, здравеопазване“, 6% в „наука, образование, религия и изкуство“.

По време на Втората световна война управляващите предприемат и други политики, въздействащи върху имиграционните процеси в България. Част от тях засягат еврейското население и са свързани с политиката на Третия райх към тях и реакцията на българските власти като негов съюзник. През периода от март 1939 г. до есента на 1943 г. в България се въвеждат мерки, ограничаващи имиграцията на евреи бежанци от антиеврейските преследвания в други европейски държа-

[102] По-подробно вж.: Пейковска, П. Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). С., 2005, с. 63–66.

[103] Военновременната германска икономика изпитва недостиг на цветни метали, но това производство у нас е много слабо развито и липсва организационен опит. По-подр. вж.: Беров, Л. Германският капитал в България през годините на Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Ред. кол. Хаджиниколов, В., и др. Т. III. С., 1979, с. 246, 253.

ви.[104] Те се съдържат в различни разпоредби на Министерството на външните работи и изповеданията до българските легации в Будапеща, Букурещ, Берн, Белград, Варшава, Прага и Париж и засягат установяването и преминаването през държавната ѝ територия на чужди (бивши чехословашки, полски и др.) поданици от еврейски произход. На българските легации там се забранява да им издават дори транзитни визи; на българските дипломатически представителства се дават подробни указания какви визи могат да издават на евреи – поданици на кои държави, но само с предварително разрешение от Министерството.[105] В началото на юли 1943 г. Комисарството по еврейските въпроси изисква от Министерството на вътрешните работи и изповеданията да уведоми чуждите легации в София, че е желателно всички чужди поданици от еврейски произход, живеещи в градовете на Беломорска, Битолска, Скопска, Бургаска и Старозагорска области да напуснат България най-късно до 1 септември с. г.; в противен случай се предвижда те, както и евреите български поданици да бъдат настанени в градове или лагери в Царството, определени от Комисарството.[106] Следва да се отбележи, че споменатите разпоредби нямат ултимативен характер.[107]

Основните имиграционни мероприятия от времето на Втората световна война са свързани с размяната на население (задължителна и доброволна) между България и Румъния вследствие подписването на Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г., с която Южна Добруджа се връща на България. Те се отнасят до съдбата на българите в Северна Добруджа (съответно на румънците в Южна Добруджа). По време на преговорите, започнали на 19 август в Крайова, румънската страна се придържа към становището за задължително изселване на българите от Северна Добруджа, но тази мярка да не е задължителна за „румънските колонисти“ от Южна Добруджа. Задачите на българската делегация по време на преговорите, започнали на 19 август в Крайова, са да не позволи Силистра и Балчик да останат под румънска

[104] В началото на 1939 г. в България 34 души евреи – чужди поданици са принудени да напуснат страната принудително. Вж.: Гезенко, В., цит. съч., 2014, с. 45–46.

[105] Еврейският въпрос в България (1939–1944). Документи от Българския дипломатически архив. Съст. А. Кочанкова. С., 2014, 64–65.

[106] Пак там, с. 187–190, 199, 200, 209.

[107] Пак там, с. 25.

власт, а също така да няма задължителен характер изселването, както на румънците от Южна Добруджа, така и на българите от Северна. Крайовската спогодба се подписва след дълги протакания от страна на Румъния и след натиск от страна на Германия и Италия, като чрез нея се „възвръща Южна Добруджа“ на България, границата се установява като „окончателна и вечна“. България трябва да отстъпи по отношение на изселването: в договора е приет принципът за задължителна размяна на равен брой българи и румънци съответно от Северна Добруджа (Тулчански и Кюстенджански окръг) и от Южна Добруджа (Доростолски/Силистренски и Калиакренски окръг). Осъществено е задължително преселване на българите от Северна Добруджа през 1940–1941 г. чрез правителствено решение като единствен възможен компромис за връщането на Южна Добруджа. Румъния поставя това искане с цел да прочисти изцяло Северна Добрдужа от българския етнически елемент и така да пресече завинаги всякаква възможност България да претендира за този регион. (В случая тя използва като аргумент българо-гръцкото споразумение от 20-те години за изселването на българите от Беломорието.) Приемайки това условие, на практика България завинаги се отказва от претенции към Северна Добруджа. От българска страна решението е взето след обсъждане – на 20–21 септември 1940 г. Тогава министър-председателят Богдан Филов признава в речта си, че не са успели да наложат своите виждания относно това преселването да не е задължително, а доброволно. Според споразумението на изселване подлежат само българите, посочени в румънската статистика от 1930 г. и то само ако този брой не надвишава 56 000 души. Още през ноември 1940 г. е обнародван Законът за уреждане на поданството в Добруджа[108], който предоставя българско гражданство на румънските поданици с български етнически произход от деня на заселването си в България. Той се отнася до българите по произход, които са родени в земите предадени на България по Спогодбата или в България и които тогава са имали местожителство там. Главното преселване на българите от Северна Добруджа в Южна Добруджа се извършва от 1 до 14 декември 1940 г. и засяга 62 663 души. Вторият етап се осъществява с протокол за допълнително преселване от 11 април 1941 г. (в срок до май), кога-

[108] ДВ, 1940, № 263 (21.11.).

то са изселени още 2993 българи от Северна Добруджа. Общият брой на разменените българско население е 66 800[109]. Сред законодателните инициативи по интегрирането на добруджанци са още наредбите от 1941 г. за връщане на отнетите (конфискувани и секвестирани) от румънската държава земи в Южна Добруджа, принадлежащи на българи, български поданици, за снабдяването на преселниците от Северна Добруджа с жилищни и стопански сгради и за окончателното настаняване и заменяне на земите на преселените от Северна Добруджа, както и българо-румънската спогодба от 1943 г. за ликвидиране на спорните въпроси по прилагането на Крайовската спогодба.[110] Настаняването се извършва като преселници от дадено село в Северна Добруджа биват събирани в едно населено място, ако това е невъзможно – в две или повече съседни селища.[111]

Военновременните условия забавят интеграционните процеси и настаняването, поради което уреждането на социално-икономическото положение на българските преселници от Северна Добруджа окончателно се разрешава след 1944 г.

Пак по този договор, останалите румънски поданици от българска народност и български поданици от румънска народност, населяващи други области на двете страни, имат право на доброволно преселване в едногодишен срок от размяната на ратификационните документи, предвидена да стане най-късно до 15 септември 1940 г. Според текущата статистика за 1941 г. от Румъния към България имигрират само 3 души[112] а до пролетта на 1943 г. – още 386 души, част от които са от областта Банат. Банатските българи напускат Румъния вследствие на няколко декрета, приети в периода 1936–1942 г., имащи за цел денационализацията на тамошните инородни малцинства.

---

[109] Панайотов, Г. Размяна на малцинствено население между Румъния и България (1940–1944 г.). – Добруджа, 1989, № 6, с. 458.

[110] ДВ, 1941, № 10 (14.01.), № 114 (03.06.), 1943 (12.08.).

[111] По-подробно вж.: Георгиева, Ст. Приложение на Крайовския договор (1940 г.). Оземляване и одворяване на севернодобруджанци и придошлите повреме на войната (1941–1945 г.) таврийски българи в Дуловска околия. – Научни трудове на Русенския университет, 2012, Т. 51, серия 10, с. 62–66.

[112] От България към Румъния емигрират 13 души.

Със Закона за уреждане на собствеността на недвижимите имоти в Южна Добруджа от лятото на 1942 г., имотите, с който са одворени и оземлени преселниците от Северна Добруджа съгласно наредбите за окончателното им настаняване и заменяване на земите и за снабдяването им с жилищни и стопански сгради, стават тяхна собственост, макар и да не са принадлежали на държавата.[113]

По време на Втората световна война българската държава прави опит да продължи политиката си на заселване в страната на задгранични българи, така характерна за периода от 1878 до 1912 г. За да се избегнат ужасите на войната и глада през 1941–1944 г. в родината се завръщат няколко хиляди (между 1200–3500[114]) българи от Таврия – преимуществено земеделци, мигрирали в Русия в резултат от войните ѝ с Османската империя през XVIII–XIX в. Реемиграцията им се осъществява с посредничеството на Всебългарския съюз „Отец Паисий“. Към реализацията ѝ се пристъпва през есента на 1943 г., когато правителството на Добри Божилов постига споразумение с Германия да се преселят 2500 души от териториите между р. Днепър, гр. Одеса и Кримския полуостров, които тогава са окупирани от немските войски, но се управляват от румънската военна администрация (т. нар. област Транснистрия или Западно Приднестровие) и от независимата украинска държава.

Първоначалното им устройване се осъществява от местните власти в различни околии на Добруджа и Лудогорието и главно от Поземлената дирекция в Министерството на земеделието и държавните имоти в Добрич по изработени планове. Временното им подслоняване се извършва отчасти на мястото на изселило се румънско, турско и немско население.

С окончателното им устройване се заемат централните власти. Посрещането и осигуряването на подслон за бежанците се възлага на Службата по обществени бедствия в Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Отпускат им се финансови средства. Предвижда се

[113] Даскалов, Р. Българското общество, 1878–1939. Т. 2. С., 2005, с. 269.

[114] Мантарлиев, Й. Бежанският и преселническият въпрос в България по време и след Втората световна война. С., 2015, с. 129. Авторът посочва, че уточняването на данните не е възможно поради ненавременното представяне на сведения от околийските началници и кметовете, честата смяна на местожителството, различното отчитането в списъците – веднъж само главите на семействата, друг път членовете на семействата.

настаняването им да се осъществи компактно и на по-големи групи. Предприемат се следните по-важни мероприятия относно тяхното оземляване: тъй като държавния поземлен фонд не разполага с необходимия ресурс, от страна на държавата се определят процедурите по настаняването им върху земите на изселници (постановления на МС от 13 декември 1943 и 25 февруари 1944 г.); предлага се да бъдат закупени земи в Южна Добруджа – собственост на румънци, съгласно чл. 5 на Крайовската спогодба; препоръчва се част от таврийците да бъдат заселени в Беломорието, въпреки не съвсем подходящите за тях условия; предвижда се при необходимост да се отчуждават земи от по-едрите земеделски стопанства в Добруджа, по законодателен ред срещу заплащане.[115]

До есента на 1944 г. заселените в страната таврийски българи са окончателно оземлени – главно в: Русенска област (заради наличните свободни земи за обработване) – в градовете Русе, Тутракан, Разград, Кубрат и Силистра, и в околиите Силистренска, Исперихска, Дуловска; и в Шуменска област – в околиите Балчишка, Добричка и Генералтошевска.[116]

Опитът за репатриране на таврийските българи се осуетява след влизането на съветските войски в България на 9 септември 1944 г. Според член 4 от Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г. в категорията „отвлечени лица и бежанци“ – съветски работници и военнопленници, доведени в България от германците и подлежащи на завръщане в държавата им, са включени и таврийските българи. Около 1900 души[117] са насилствено депортирани обратно в Съветския съюз за много кратък период от време – до пролетта на 1945 г. – независимо от българското си гражданство, сключени смесени бракове и пр.

2.4. Заключение

Въз основа на статистическата информация, произхождаща от текущата демографска статистика, подкрепена с информация от други из-

[115] ЦДА, ф. 89, оп. 55, а.е. 642, л. 278–288.

[116] Мантарлиев, Й., цит. съч., с. 129; Симеонов, Р. Депортацията на таврийските българи в СССР през 1945 г.: премълчаната история. Добрич, 2015, с. 46–48.

[117] Симеонов, Р., цит. съч., с. 71.

вори и изследвания реконструирахме външната миграция (емиграцията и имиграцията) на населението в България през втората половина на междувоенния период и част от военновременните години. Резултатите от тази реконструкция ни дават основание да направим следните изводи:

В количествено отношение преобладаваща е трудовата емиграция на българско етническо население (около 120 000 за периода 1931–1943 г.), най-вече градинари–зеленчукопроизводители, изхранващи населението на бързо развиващи се големи градски центрове. Този емиграционен поток почти изцяло е насочен към европейските страни. По своя характер е сезонен, а степента на заселване на мигрантите в приемащите държави е слаба. Затова и не води до съществена загуба на човешки ресурси, а икономическият ефект от постъпилите в държавата парични средства е забележим, заради което в средата на 30-те години чрез законодателната си политика тя поощрява този вид емиграция. Трудовата емиграция към Германия по време на Втората световна война засяга най-вече Централна Северна и Северозападна България.

Вторият по значимост емиграционен поток от България е „етнически“ (около 104 000 души) – доброволното изселване на българските турци по двустранната спогодба с Турция от 1925 г. Изучаваният тук период представлява междинен етап в историята на тази емиграция. Конкретните емиграционни събития имат своя генезис в периода на войните от второто десетилетие на XX в. и произтичат от приложения тогава за пръв път и прилаган впоследствие принцип на лорд Кързън за „несмесване на народите“ (и за етническо прочистване) чрез размяна на население. Изселването на българските турци през 30-те години е ответна реакция (с дипломатически средства) – „исторически“ отзвук от изтребването и прогонването на българското етническо население от Македония и Тракия, който продължава и има своите следствия и след Втората световна война, и в нашето съвремие. Количествените резултати са скромни – временно, неголямо намаляване на числеността на турския етнос в България. Засегнатият регион е Североизточна България, където вследствие на изселването в някои околии и главно в Шуменско има внезапен спад в човешките ресурси (и намаляване на населението).

Имиграцията към България е незначителна през 30-те години на XX в. и се свежда до предоставяне на достъп до трудовия пазар у нас на

чужденци, идващи по нарочни двустранни договори, или тесни специалисти в определени области, за които липсват подготвени български кадри. Най-значимият имиграционен поток представляват етническите българи, изселени от Северна Добруджа по Крайовската спогодба.

Приложение 1

Административно–териториално деление на България през 1910–1947 г.: окръзи/области, околии

1910

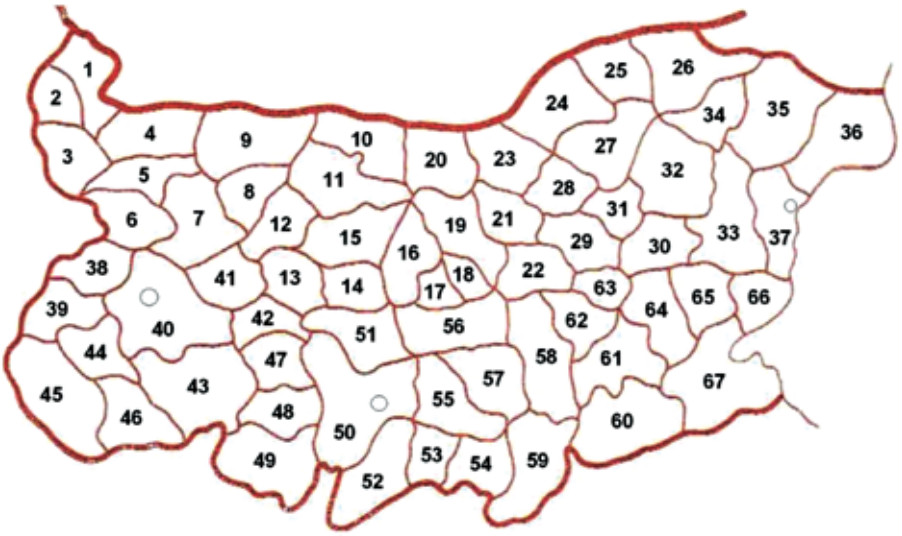

1. Окр. Видин: 1 – Видин, 2 – Кула, 3 – Белоградчик, 4 – Лом; **2. Окр. Враца**: 5 – Фердинанд (Монтана), 6 – Берковица, 7 – Враца, 8 – Бяла Слатина, 9 – Оряхово; **3. Окр. Плевен**: 10 – Никопол, 11 – Плевен, 12 – Луковит, 13 – Тетевен, 14 – Троян, 15 – Ловеч; **4. Окр. Търново**: 16 – Севлиево, 17 – Габрово, 18 – Дряново, 19 – Търново, 20 – Свищов, 21 – Горна Оряховица, 22 – Елена; **5. Окр. Русе**: 23 – Бяла, 24 – Русе градска и селска, 25 – Тутракан, 26 – Силистра, 27 – Разград; **6. Окр. Шумен**: 28 – Попово, 29 – Осман пазар (Омуртаг), 30 – Преслав, 31 –Ески Джумая (Търговище), 32 – Шумен; **7. Окр. Варна**: 33 – Провадия, 34 – Курт Бунар (Тервел), 35 – Добрич, 36 – Балчик, 37 – Варна градска и селска; **8. Окр. София**: 38 – Цариброд, 39 – Трън, 40 – София градска и селска, 41 – Орхание (Ботевград), 42 – Пирдоп**,** 43 – Самоков; **9. Окр. Кюстендил**: 44 – Радомир, 45 – Кюстендил, 46 – Дупница; **10. Окр. Пловдив**: 47 – Панагюрище, 48 – Пазарджик, 49 – Пещера, 50 – Пловдив градска и селска, 51 – Карлово, 52 – Станимака (Асеновград); **11. Окр. Стара Загора**: 53 – Борисоград (Първомай), 54 – Хасково, 55 – Чирпан, 56 – Казанлък, 57 – Стара Загора, 58 – Нова Загора, 59 – Харманли; **12. Окр. Бургас**: 60 – Къзъл агач (Елхово), 61 – Ямбол, 62 – Сливен, 63 – Котел, 64 – Карнобат, 65 – Айтос, 66 – Анхиало (Поморие), 67 – Бургас.

1926, 1934

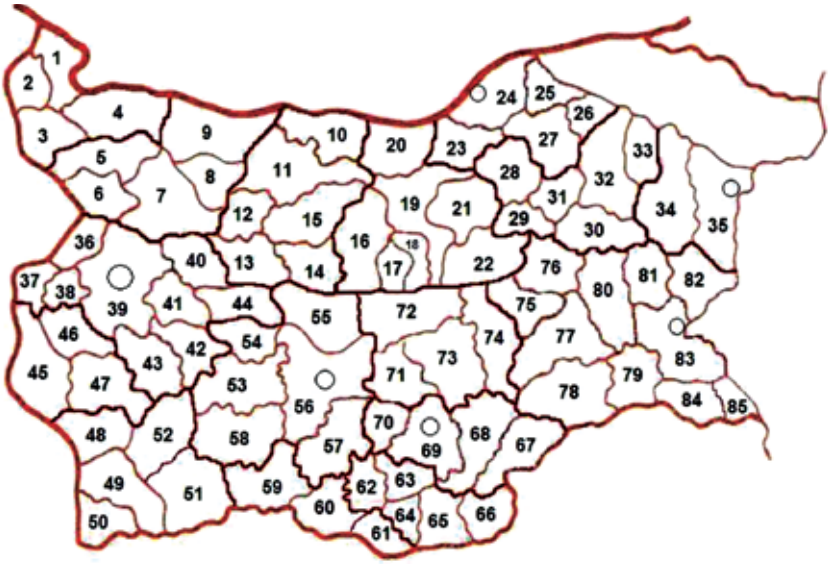

1926 г.

1. Окр. Видин: 1 – Видин, 2 – Кула, 3 – Белоградчик, 4 – Лом; **2. Окр. Враца**: 5 – Фердинанд (Монтана), 6 – Берковица, 7 – Враца, 8 – Бяла Слатина, 9 – Оряхово; **3. Окр. Плевен**: 10 – Никопол, 11 – Плевен, 12 – Луковит, 13 – Тетевен, 14 – Троян, 15 – Ловеч; **4. Окр. Търново**: 16 – Севлиево, 17 – Габрово, 18 – Дряново, 19 – Търново, 20 – Свищов, 21 – Горна Оряховица, 22 – Елена; **5. Окр. Русе**: 23 – Бяла, 24 – Русе градска и селска, 25 – Балбунар (Кубрат), 26 – Кеманлар (Исперих), 27 – Разград; **6. Окр. Шумен**: 28 – Попово, 29 – Осман пазар (Омуртаг), 30 – Преслав, 31 – Ески Джумая (Търговище), 32 – Шумен, 33 – Нови пазар; **7. Окр. Варна**: 34 – Провадия, 35 – Варна градска и селска; **8. Окр. София**: 36 – Цариброд, 37 – Трън, 38 – Брезник, 39 – София градска и селска, 40 – Орхание (Ботевград), 41 – Новоселци (Елин Пелин), 42 – Ихтиман, 43 – Самоков, 44 – Пирдоп; **9. Окр. Кюстендил**: 45 – Кюстендил, 46 – Радомир, 47 – Дупница; **10. Окр. Петрич**: 48 – Горна Джумая (Благоевград), 49 – Свети Врач (Сандански), 50 – Петрич, 51 – Неврокоп (Гоце Делчев), 52 – Разлог; **11. Окр. Пловдив**: 53 – Пазарджик, 54 – Панагюрище, 55 – Карлово, 56 – Пловдив градска и селска, 57 – Станимака (Асеновград), 58 – Пещера; **12. Пашмакли (Смолян)**: 59 – Дьовлен (Девин), 60 – Пашмакли (Смолян), 61 – Даръ-дере (Златоград); **13. Мастанли (Момчилград)**: 62 – Егри-дере (Ардино), 63 – Кърджали, 64 – Мастанли (Момчилград), 65 – Кошу-кавак (Крумовград), 66 – Орта-кьой (Ивайловград); **14. Окр. Хасково**: 67 – Свиленград, 68 – Харманли, 69 – Хасково, 70 – Борисоград (Първомай); **15. Окр. Стара Загора**: 71 – Чирпан, 72 – Казанлък, 73 – Стара Загора, 74 – Нова Загора; **16. Окр. Бургас**: 75 – Сливен, 76 – Котел, 77 – Ямбол, 78 – Елхово, 79 – Кара-Бунар (Грудово, Средец), 80 – Карнобат, 81 – Айтос, 82 – Анхиало (Поморие), 83 – Бургас, 84 – Малко Търново, 85 – Василико (Царево).

1934 г.

1. Обл. Враца: 1 – Видин, 2 – Кула, 3 – Белоградчик, 4 – Лом, 5 – Фердинанд (Монтана), 6 – Берковица, 7 – Враца, 8 – Бяла Слатина, 9 – Оряхово; **2. Обл. Плевен:** 10 – Никопол, 11 – Плевен, 12 – Луковит, 13 – Тетевен, 14 – Троян, 15 – Ловеч, 16 – Севлиево, 17 – Габрово, 18 – Дряново, 19 – Търново, 20 – Свищов, 21 – Горна Оряховица, 22 – Елена; **3. Обл. Шумен:** 23 – Бяла, 24 – Русе градска и селска, 25 – Кубрат (Балбунар), 26 – Исперих (Кеманлар), 27 – Разград, 28 – Попово, 29 – Омуртаг (Осман пазар), 30 – Преслав, 31 – Търговище (Ески Джумая), 32 – Шумен, 33 – Нови пазар, 34 – Провадия, 35 – Варна градска и селска; **4. Обл. София:** 36 – Цариброд, 37 – Трън, 38 – Брезник, 39 – София градска и селска, 40 – Ботевград (Орхание), 41 – Новоселци (Елин Пелин), 42 – Ихтиман, 43 – Самоков, 44 – Пирдоп, 45 – Кюстендил, 46 – Радомир, 47 – Дупница, 48 – Горна Джумая (Благоевград), 49 – Свети Врач (Сандански), 50 – Петрич; **5. Обл. Пловдив:** 51 – Неврокоп (Гоце Делчев), 52 – Разлог, 53 – Пазарджик, 54 – Панагюрище, 55 – Карлово, 56 – Пловдив градска и селска, 57 – Асеновград (Станимака), 58 – Пещера, 59 – Девин (Дьовлен), 60 – Смолян (Пашмакли), 61 – Златоград (Даръ-дере); **6. Обл. Стара Загора:** 62 – Ардино (Егри-дере), 63 – Кърджали, 64 – Момчилград (Мъстанли), 65 – Крумовград (Кошу-кавак), 66 – Ивайловград (Орта-кьой), 67 – Свиленград, 68 – Харманли, 69 – Хасково, 70 – Борисоград (Първомай), 71 – Чирпан, 72 – Казанлък, 73 – Стара Загора, 74 – Нова Загора; **7. Обл. Бургас:** 75 – Сливен, 76 – Котел, 77 – Ямбол, 78 – Елхово, 79 – Средец (Кара-Бунар, Грудово), 80 – Карнобат, 81 – Айтос, 82 – Поморие (Анхиало), 83 – Бургас градска и селска, 84+85 – Малко Търново.

Част втора

ВЪТРЕШНА МИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

1. ИСТОРИОГРАФСКИ РАКУРС И СТАТИСТИЧЕСКИ ИЗВОРИ

Вътрешната миграция на населението в България през първата половина на XX в. или механичното му движение (изселване, заселване) в границите на държавата, породено от различни причини (социално-икономически, екологични, военни и пр.), мотиви, условия[1] – не е била специален обект на изучаване в историческата демография. Като проблематика тя намира съвсем бегло отражение (буквално с по-няколко изречения) в обобщаващи трудове по демография на България и в няколко обзорни статии за миграциите.[2] В някои от тях дори въобще не се засяга въпросът за вътрешната миграция през изучавания тук период.[3] Прави впечаление, че без някакви по-специални изследвания авторите просто заключават: вътрешната миграция е слаба, бележи минимален растеж. (Акцентът на научния интерес всъщност е върху вътрешната миграция през втората половина на XX в.[4], когато тя е най-интензивна, особено в посока от селото към града). Както се подразбира от самите автори, изучаващи миграционната история на България, причината за неглежирането на вътрешномиграционния процес се крие в обстоятел-

[1] Вж. по-подр.: Щерионов, Щ. Миграцията на гръцкото население, обитаващо българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). Фабер, 2009, с. 101–105.

[2] Найденова, П. Миграционни процеси в България през отминалите столетия. – Население, 2000, № 2, с. 3–15; Стефанов, И., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, А. Атанасов. Демография на България. С., 1974; Тотев, А. Ю. Външна и вътрешна миграция на населението на България. (Демографско-статистически очерк). – Статистика, 1968, № 2, с. 38–48.

[3] Жекова, В. Вътрешна и външна миграция на населението в България. – Икономически изследвания, 2006, № 2, с. 175–204.

[4] Минков, М. Миграция на населението. Социално-икономически проблеми. С., 1972.

ството, че по това време истински значима е външната миграция[5]. Но в действителност състоянието и развитието на вътрешната миграция са важни, защото имат пряко отношение към социално-икономическите процеси в страната.

Съвременната статистика обнародва сведения за двата основни вътрешномиграционни процеса – изселвания и заселвания. Те са резултат от текущата регистрация на всеки отделен случай на вътрешна миграция. У нас такава статистика е въведена след 1946 г.[6] Тя отчита крайните точки на процеса „изселване–заселване“ според видовете селища и така предоставя сведения за четирите направления на формираните вътрешномиграционни потоци: град-град (междуградска), град-село, село-град и село-село (междуселска).

За разглеждания от нас период (а и въобще за целия следосвобождески период, считано до 1946 г.) липсват традиционните статистически данни за изучаване на вътрешната миграция, а именно текуща статистика за вътрешните изселвания и заселвания. Затова изучаването ѝ се опира на други видове извори. Така например, въз основа на данните от преброяванията на населението в България може – макар и по-общо – да се измери миграционният прираст. Последният е изчисляван по този начин от различни автори и са налице известни разминавания. В случая особеното е, че данните за механичния прираст на градското население включват и прираста, дължащ се на външната миграция. Изчисленията на А. Ю. Тотев за първата половина на XX в. показват непрекъснатото годишно увеличение на положителния механичен прираст на градското население и непрекъснатото увеличение на отрицателния механичен прираст на селското население. От таблица 22 се вижда, че коефициентът на механичния прираст на градското население рязко нараства след 1910 г.

[5] Вж. Mintchev, V. External Migration and External Migration Policies in Bulgaria. – South-East Europe Review, 1999, N 3, p. 124.

[6] Стефанов, И. и др., цит. съч., с. 218.

Таблица 22. Вътрешна миграция на населението в България, 1901–1946 г.[7]

	Годишен прираст на			
	градското население		селското население	
Период	***Брой***	***На 1000 души***	***Брой***	***На 1000 души***
1901–1905	1737	2,3	–14 084	–4,5
1906–1910	682	0,8	–16 855	–5,0
1911–1920	10 998	13,0	–9036	–2,7
1921–1926	15 715	16,3	–6104	–1,6
1927–1934	11 869	10,5[8]	–18 960	–4,4[9]
1935–1946	16 404	12,6[10]	–27 810	–5,8[10]

Във вътрешномиграционните процеси през изучавания период участват:

1) местно население, което търси по-добро препитание (трудова миграция) или пък се преселва по други причини – например, сключване на брак с партньор от друго селище, което явление в тази епоха се свързва предимно с женската междуселска миграция и се наблюдава и в други (балкански) държави[11]; и

2) бежанци и имигранти, които се местят или са местени вторично от входните пунктове към вътрешността на страната, дирейки сами най-добрите възможности за установяване или пък централните власти предприемат мерки, за да бъдат те интегрирани, от временно – постоянно настанени.

[7] Източник: Тотев, А. Ю. Външна и вътрешна миграция на населението на България. (Демографско-статистически очерк). – Статистика, 1968, № 2, с. 48.

[8] 9.8. Вж. Стефанов, И. и др., цит. съч., с. 218.

[9] 14.8. Вж. Пак там.

[10] 6.7. Вж. Пак там.

[11] Ronnås, P. Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence. Stockholm, 1984, p. 89.

Тук държим да отбележим като кажем няколко думи въз основа на други извори и изследвания за една принудителна вътрешна миграция – интернирането (въдворяването), за която анализираните от нас статистически извори не съдържат информация. В България то става законодателно възможно през втората половина на 30-те години, прилагано е ограничено до влизането на България във Втората световна война и е активизирано от 1941 г. нататък. Тогавашното българско законодателството позволява с министерско постановление отдел „Държавна сигурност“ при Дирекция на полицията да интернира политически противници на властта в определени за целта села и градове, на места са изградени и трудови или наказателни лагери. Населението, попаднало под ударите на тази наказателна практика е малобройно.[12]

Значително по обем е обаче интернирането на българските евреи от старите предели на Царството из страната през 1943 г. По вероизповедание израелтяните наброяват 48 398 души при преброяването от 1934 г. През втората половина на 30-те години и в първите години на войната числеността на българските евреи нараства – въпреки изселването на евреите чужди поданици и на по-големи групи за Палестина – поради това, че се добавят евреите от присъединените територии (общо 13 750 души). Като съюзник на нацистка Германия от България се очаква да следва нейната антиеврейска политика.[13] Мерки върху тяхната вътрешна миграция са наложени още преди

[12] За периода от началото на 1941 г. до края на 1943 г. – около две хиляди души. – Вж.: Маринова-Христиди, Р. Лагерите за „политически опасни лица“ в комунистическа България. www.kas.de (10.07.2019).

[13] В Германия като граждани евреите са поставени в неравностойно положение през септември 1935 г. чрез Нюрнбергските закони. Строги емиграционни мерки за евреите са въведени през 1938 г. след „Аншлусът“ на Австрия, където живеят около 200 000 евреи. В началото на 1939 г. антиеврейската политика в Германия възпирема нови форми – да бъде принудено еврейското население да се изсели от страната. Създадено е Имперско управление за емиграция на евреите със задачи да подготви засилена емиграция на еврейското население, да насочва потока от емигранти и да ускори емиграцията във всеки един отделен случай. Вж. Колева, М. Антиеврейската политика в Германия и отражението ѝ в България (1933–1939). – В: Тошкова, В., М. Колева и др. (Съст.). Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С., 2007, с. 65; Тошкова, В. Фрагменти от историята на европейския антисемитизъм след Първата световна война. – В: Пак там, с. 31–41.

това – те се отнасят до промяната на местожителството им: тя се осъществява само с разрешение на Дирекция на полицията, а нови заселвания на евреи в София, където е най-голямата еврейска общност, са забранени. Според промените в Закона за защита на държавата от септември 1941 г. правителството може да посочва села и градове или части от тях, в които не се допуска местожителство на евреи, като определя на живеещите в тях нови места за заселване. В старите предели на Царството те населяват по-компактно София (25 783 души) и по-големите икономически центрове на страната Пловдив (5556 души), Русе (2343 души) и Варна (1595 души).[14] През април 1943 г. се организира преброяване на евреите и се съставят семейни карти с цел да се уточни техният брой във връзка с предстоящата им депортация – като първоначално се предвижда тя да засегне на първо място евреите от Македония и Беломорието (около 13 000 души), на второ място – евреите от София и Пловдив (към 33 000 души), и на трето място – останалите евреи от старите предели (около 16 000 души).[15] Именно тогава се установява числеността на еврейските общини в градовете на Царството (старите предели и новите земи) – в общо 40 града.[16] На интерниране в градове или лагери в страната заедно с евреите български поданици подлежат и евреите чужди поданици, живущи в градовете София, Пирот, както и тези живущи в градовете на Беломорска, Битолска, Скопска, Бургаска и Старо-Загорска област, които не са напуснали пределите

[14] Коен, Д. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на Холокста. – Пак там, с. 70.

[15] Паметна бележка от комисаря за еврейските въпроси Александър Белев до Министерството на външните работи и на изповеданията относно необходимите мерки за решаване на еврейския въпрос от 30 октомври 1942 г. Вж. Данова, Н., Р. Аврамов (Съст. и ред.). Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви. Т. I. С., 2013, с. 478.

[16] 1. Бургас, 2. Берковица, 3. Битоля, 4. Варна, 5. Видин, 6. Враца, 7. Горна Джумая, 8. Гюмюрджина, 9. Дупница, 10. Добрич, 11. Драма, 12. Кюстендил, 13. Ксанти, 14. Карнобат, 15. Казанлък, 16. Кърджали, 17. Кавала, 18. Лом, 19. Нова Загора, 20. Неврокоп, 21. Пловдив, 22. Плевен, 23. Провадия, 24. Пазарджик, 25. Пирот, 26. Русе, 27. Разград, 28. София, 29. Самоков, 30. Сливен, 31. Стара Загора, 32. Скопие, 33. Серес, 34. Силистра, 35. Фердинанд, 36. Хасково, 37. Шумен, 38. Щип, 39. Чирпан, 40. Ямбол. – Вж. Пак там, Т. I., с. 736–739.

на България.[17] От 26 май до 7 юни 1943 г. от София в провинцията, в определени от Комисарството по еврейските въпроси 20 града с големи еврейски общности са изселени 19 153 евреи; изселени в други градове са също евреите от Казанлък, Стара Загора и Варна, отчасти от Пазарджик и Попово. Тези действия са част от общата стратегия за етапите на депортирането на евреите, характерна и за други страни, например за Румъния – предвижда се най-напред те да бъдат „прочистени“ от селските общини и да бъдат съсредоточени в градовете, след което да се премине към депортирането им[18]. Според комисаря по еврейските въпроси Александър Белев изселването на евреите от София ще е подготвителна мярка за бъдещото им депортиране, според други сведения – това е маневра да бъде то избегнато поне за евреите от старите предели.[19] Краят на тази принудителна вътрешна миграция настъпва с отменянето на Закона за защита на държавата след 9 септември 1944 г. Тогава мнозина от бившите интернирани се насочват обратно към родните места и старите местоживелища, някои се заселват другаде, има и такива, които остават по различни лични причини в местата на интернирането.

Основните характеристики на вътрешномиграционните движения разкриваме анализирайки конкретни (видове) исторически извори. За вътрешната миграция на местното население (за нейния обхват и динамика, джендърни, етно- и социално-икономически специфики, отдаленост и пространствената насоченост) черпим статистическа информация от четирите преброявания на населението в България, извършени през 1910, 1920, 1926 и 1934 г., като правим количествен анализ на данните за месторождението му. А вътрешната миграция на бежанците и имигрантите проследяваме според „Разпределението на временно настанените от Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства бежански семейства на постоянно местожителство“ от 1925 г.

[17] Еврейският въпрос в България (1939–1944). Документи от Българския дипломатически архив. Съст. Кочанкова, А. С., 2014, с. 190.

[18] Данова, Н., Р. Аврамов (Съст. и ред.), цит. съч., Т. I, с. 408–409.

[19] Тошкова, В., М. Колева и др. (Съст.), цит. съч., с. 411; Шалтиел, Ш. От Родина към Отечество. С., 2008; ЦДА, ф. 1568 к, оп. 1., а.е. 71.

2. ФАКТОРИ НА ВЪТРЕШНАТА МИГРАЦИЯ

Вътрешномиграционните процеси, чиито особености предстои да очертаем, са в тясна взаимовръзка със стопанската политика на българските правителства и имат отношение към редица взаимносвързани и до голяма степен само- и/или взаимнозасилващи се социално-икономически процеси като индустриализацията, икономическата модернизация и растеж, разрастването на селищата, селищната система и транспортната инфраструктура, първия демографски преход, урбанизацията (в последния случай дори самата урбанизация се счита за най-типичния процес на вътрешната миграция[20]).

Вътрешномиграционният процес в България през изучавания период се развива в условията на промени в държавните граници вследствие на войните. Територията на страната се увеличава от 96 345 кв. км на 103 146 кв. км, тъй като придобитите земи на юг – Странджанския район, част от Родопите,[21] Пирин и долините на реките Места и Струма имат общо по-голяма площ от отнетите Южна Добруджа и Западните покрайнини. По отношение на обработваемата площ обаче повече е загубената (3,8 млн. дка от Добруджа) отколкото придобитата (1,5 млн. дка и то предимно планински район).[22] Вътрешномиграционният процес протича на фона на динамична демографска ситуация – завишена смъртност по време на войните, следвоенна компенсация в раждаемостта, активна външна миграция, неповторими по обема си бежански и имиграционни вълни – в преобладаващата си част българи (прогонени от вековните си местоживелища в територии, останали извън границите на националната ни държави), но също руси и арменци, изселване на местно другоетническо население вследствие от двустранни

[20] Найденова, П., цит. съч.; Dyson, T. Population and Development: The Demographic Transition. London, 2010, pp. 125–126.

[21] Вж. подробно: Първанова, Р. Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали. Кърджали, 2015, с. 237–239.

[22] Ангелов, Д., Л. Беров, В. Велков, и др. Стопанска история на България 681–1981. С., 1981, с. 297.

споразумения за размяна на население със съседни на България страни. Крайният резултат е увеличаване на населението на страната: между преброяванията от 1910 г. до 1926 г. с над един милион души и то не само от бежанците и имигрантите, но и чрез населението в придобитите земи на юг, а след това до преброявнето през 1934 г. с още 600 000 души. Придошлото българско население е предимно селско и недостатъчността на обработваемата земя вследствие на гореспоменатите загуби от войните става осезаема – преодоляна е през 20-те години (чрез пресушаване на блата, прочистване на горски терени и пр.)

България е селскостопанска страна с преобладаващо селско население и бавно увеличаващо се градско население (само с +5,6% от 1911 г. до 1934 г.). Разрастването на селищната система през междувоенния период се осъществява чрез създаване на селища от селски тип, което е следствие от акцента в стопанската политиката на българските правителства през 20-те години за оземляване, раздробяване на земята и създаване на стабилна дребнособственическа селска прослойка. (Табл. 22) От 1920 до 1934 г. броят на селата нараства с 1442. Създадени са нови „бежански“ села – до 1926 г. 12 на брой (по едно в околиите Бургас, Карнобат, Варна и Лом, три в околия Кърджали и пет в околия Мастанли). (Регламентирането на новозаселените места като самостоятелно функциониращи селища става със Закона за признаване на новозаселени места за самостойни и за преименуването на някои селища от 1931 г.[23]) Много села (а и градове – Мездра, Червен бряг) възникват около железопътни гари поради оживената икономическа дейност там като притеглят жители от съседните селища;[24] образуват се десетки нови махали и колиби – „разпръснати“ населени места от селски тип, някои от които се разрастват в села. През изучавания период у нас преобладават средноголемите села – с над 500 жители, които

[23] Претърпял изменения през 1932 и 1934 г.) Вж. ДВ, 1931, № 6, (08.04.), изменения: ДВ, 1932, № 84 (08.07.), Наредба-закон за изменение и допълнение – ДВ, 1934, № 123 (31.08.).

[24] Юрданов, Ю. Нашите градове. – Списание на Българското икономически дружество, 1936, № 1, с. 5.

представляват 54%.[25] Забележителното е, че в България има над 500 села, които имат повече жители отколкото много градове.[26]

Таблица 23. Брой на населените места в България, според класификацията им в преброяванията на населението.

Години / *Градове*	**1910**	**1920**	**1926**	**1934**	**1946**
До 10 000 жители	42	53	53	48	43
Над 10 000 жители	28	26	28	33	40
Над 20 000 жители	8	9	12	12	17
Над 50 000 жители	1	3	3	3	4
Над 100 000 жители	1	1	1	1	2
Общо	**80**	**92**	**97**	**97**	**106**
Села	3840	4214	4273	5656	5821*
Махали и колиби	1098	1353	1388		

* *Категорията е „селища от селски тип“.*

През 1926 г. броят на градовете достига 97[27] и се запазва така до 1934 г., а през 1946 г. те са вече 105 (Табл. 23). По това време у нас преобладават малките градове с до 10 000 жители[28]. Броят на градовете с над 20 000 жители нараства. София е единственият град в България надхвърлящ 100 000 жители; (до края на Втората световна война тази граница достига и вторият по-големина град – Пловдив.) Тя е най-бързо развиващият се и съответно числено най-бързо растящият град в България (за периода 1911–1934 г.: +179%, само за 1911–1920 г. +50–51%.), най-силната притегателна точка за вътрешните миграции и ими-

[25] Ако се вземе предвид изключителното положение на колибите и махалите, тогава процентът на малките села става още по-малък.

[26] Мишайков, Д. Основен курс по демография. С., 1941, с. 50.

[27] За градове са обявени селата: Бяла Слатина (1914), Елхово (1925), Перник, Свети Врач (Сандански), Сеймен (Марица, Симеоновград), Червен бряг – 1929 г. Вж.: Младенов, Ч., Е. Димитров, цит. съч., с. 14.

[28] Мишайков, Д., цит. съч., с. 50.

грациите (следва Пловдив с растеж +108% за същия период); повечето от преселниците са от други окръзи (62%). По принцип градските центрове привличат хората с възможностите си за намиране на по-добра и по-платена работа, за по-качествен живот. Тук въпросът е доколко българските градове са наистина градски центрове и доколко те са притегателни точки за вътрешната миграция. По това време в България за градове се обявяват селища само заради необходимостта от административен център в даден район, но всъщност нямат градски облик, придобиват го по-късно[29]. В края на 30-те години едва 27 от градовете у нас отговарят на градския си статут[30], повечето имат земеделски характер и изглеждат като села.

В икономическата структура на страната водещ отрасъл е селското стопанство (земеделие и скотовъдство), в който се формира над половината от БВП, а 80% от активното население е заето в него. Казано най-общо политиката на българските правителства за икономическо развитие е насочена към селскостопанския сектор без да се пренебрегва индустрията. Прилаганата в индустрията протекционистка политика и мерките по законите за насърчаване на местната индустрия (1909, 1919, 1928)[31], осигуряват благоприятни условия за инвестиции, целят и в действителност създават нови производства, по-едри предприятия (като ТЕЦ „Курило“ до София, новата ТЕЦ „Перник“ и др.), разширяват редица съществуващи предприятия. За шестте години на стабилизацията до 1929 г. индустриалното производство на страната се увеличава с 88% – този процент е много по-висок от тогавашните темпове на развитие на индустрията в повечето капиталистически страни. В този смисъл може да се каже, че през втората половина на 20-те години развитието на капиталистическата индустрия в България е ускорено. В тогавашната икономическа структура на страната обаче превес има леката промишленост (хранителна, тютюнева, текстилна), докато делът на тежката – през 1929 г. например – е само 17% в об-

[29] Иширков, А. Характерни черти на градовете в Царство България. – Год. на СУ–ИФФ, кн. XXI, 1925, с. 5.

[30] Гунчев, Г. Българските селища. – Архив за поселищни проучвания, 1939–1941, № 3–4, с. 271.

[31] През 1919 г. е продължено с още едно десетилетие действието на довоенния Закон за насърчение на едрата индустрия.

щия обем. В края на стабилизационния период България далеч изостава от развитите капиталистически страни по обем на индустриалното производство на човек от населението, а индустрията продължава да играе второстепенна роля в икономиката на страната, съотношението между селскостопанската и индустриалната продукция е 67:33 в полза на първата[32]. Така че, въпреки видимия си напредък, българската промишленост, не е достатъчно развита, характеризира се с дребните си и средни предприятия от типа занаятчийски работилници, повечето в доминиращия отрасъл хранително-вкусова промишленост, осигуряващи малко на брой работни места, разпръснати и по селата, поради което някои от тях също постепенно добиват градски облик, но са обявени за градове по-късно (Мездра, Левски, Своге, Кнежа, както и някои села в близост до големите градове и главно до София, които се модернизират без все още да са административно част от тях), а доходите от градските професии са ниски. Темпове на модернизация през междувоенния период са слаби[33], знак за което е фактът, че почти половината (43% за 1934 г.) от активното население, заето в индустриалния сектор, е в селата. Като модерни градове със съсредоточие на по-едра промишленост се развиват само столицата София и градовете–административни центрове Пловдив, Варна, Русе, Бургас; те са и главните центрове на урбанизационните процеси. По-значим напредък в индустриализацията е постигнат в края на 30-те години.[34]

---

[32] Беров, Л., Й. Димитров (Отг. ред.). Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989. С., 1990, с. 135–136.

[33] Според изследователя на българската стопанска история М. Иванов същинската стопанска модернизация през този период е реализирана в селскостопанския сектор. Вж.: Kopsidis, M., M. Ivanov. Was Gerschenkron wright? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. – ESHES Working Paper, N 82 (July 2015); Иванов, М./Ivanov, M. Брутният вътрешен продукт на България, 1870–1945 / The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. София/Sofia, 2012.

[34] За икономическото развитие и ндустриализацията вж.: Беров, Л., Й. Димитров (Отг. ред.), цит. съч.; Димитров, М. Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г. (Факти, анализи и оценки за икономическата политика). С., 2014; Иванов, М. Българското стопанство през второто „златно десетилетие“ 1935–1939. – ИПр, 2004, № 1–2, с. 107–128; Същият, цит.съч., 2012; Kopsidis, M., M. Ivanov, цит. съч., с. 9, 17; Lampe, J. R., M. R. Jackson. Balkan Economic History, 1550–1950. Bloomington, 1982, pp. 576–577; Марчева, И. Индустрия, технология и

Върху развитието на вътрешномиграционните процеси въздействат също и външномиграционните. Във връзка с размяната на население – разгледаните в предишната глава външномиграционни политики по изселване на българските гърци (през 20-те години, основно от окръг Бургас, където живее 59% от диаспората, и от градовете Варна, Пловдив, Анхиало (Поморие), Месемврия (Несебър), Созопол) и турци (през 30-те години, най-вече от Шуменски окръг). Това изселване на малцинствата се компенсира със заселване на българи бежанци чрез мерките за икономическата и социалната им интеграция. Но както показват статистическите данни за преселниците, родени в България, точно районите с масово настаняване на българи бежанци (Югоизточна, Североизточна и Югозападна България) притеглят и местни хора и това вътрешно движение на населението е предизвикано от цялостната аграрна политика (инициирана от БЗНС) през 20-те години и от приложените практически мерки не само по отношение на бежанците, но и за оземляване на тукашните малоимотни и безимотни селяни.[35]

Ще дадем още един пример за това взаимодействие. Поради неуреденото международно положение след Първата световна война хиляди градинари гурбетчии – чужбинари не могат да излязат в странство и „подсилват“ вътрешното гурбетчийско движение. Работят каквото и където намерят: в каменовъглените мини, тухларниците, фабриките. Повечето остават по родните си места в Централна Северна България, занимават се със земеделие или организират там градини. Така, през 20-те години в Търновско се поставя началото на по-мащабно местно зеленчукопроизводство за пазара, което пък от своя страна създава тамошната консервна промишленост.[36]

иновации: историческият опит на българите в края на XIX и през XX в. – В: Известия на РИМ – Габрово, Т. I, 2013 (2015), с. 11–44; Teichova, A. Industry. – In: Kaser, M. (Ed.). The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. I. Oxford, 1985, p. 239.

[35] Вж. Вачков, Д. Интелектуалците и определянето на стопанската политика на България през 20-те години на XX в.

http://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=23 (23.10.2018)

[36] През 1925 г. е основана консервна фабрика в с. Килифарево, а след това и в селата Дебелец, Джулюница, гара Горна Оряховица, както и десетки частни и кооперативни консервни работилници. Вж. Мутафов, В. Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство (етнографски аспекти). Велико Търново, 2018, с. 47.

Почти през целия междувоенен период вътрешномиграционните процеси в България се развиват без специалната регулация от страна на държавата (хората се движат свободно между окръзите, околиите и селищата, но са в тясна взаимовръзка с различни секторни политики на българските правителства). Централната власт в България предприема законодателни мерки, отнасящи се пряко и опитващи се да регулират вътрешномиграционните процеси в средата на 30-те години. Именно тогава се заема да реши по законодателен път проблемите с пренаселеността на земеделското население върху обработваемата земя в аграрна България и с териториалното преразпределение на населението. През 1936 г. за пръв път е направен опит те да бъдат пряко регулирани, като гласуваните във връзка с това закони и предприетите мерки имат социален отенък. За да се предовратят трудовите миграции след приемането на наредбата-закон за въвеждане на стопанска експлоатация на държавните гори (1934 г.) и ограничаването на безразборното сечене, през 1936 г. е приета Наредбата-закон за подобряване поминъка на населението на Рило-Родопския и Пиринския край[37]. Тази наредба основно засяга дейността на административните лесничейства за стопанисване на горите, които през 30-те години (след създаването на общинските лесничейства) стопанисват и експлоатират държавните гори в района, както и някои частни гори. Тя позволява да бъде подобрено благосъстоянието на местното население чрез свързване на препитанието му със стопанисването на горите. Всъщност законът укрепва поминъка му, като за извършване на работите по възобновяването и отглеждането на насажденията и за постройка на горски пътища в горите, в които е въведена стопанска експлоатация, предвижда да се вземат предимно местни работници. На бедните се отпуска дървен строителен материал за постройка и поправка на собствените жилища, както и дърва за огрев срещу намалени цени. На редовните трудови горски производителни кооперации се отпуска дървен материал от временните складове в размер до 50% от добитите през годината такива. В закона е заложено благоустрояването на населените места (построяване на училища и водопроводи) със средства от приходите от извънредни ползвания на общинските гори, които се разрешават от министъра на

[37] ДВ, 1936, № 217 (25.09.).

земеделието. През 1937 г. влиза в сила и наредбата за приложението му[38], като още същата година е построен път в горите на лесничейството – „горскостопански път Смолян-държавни гори-границата“, а през 1938–1949 г. са извършени немалко дейности, предшестващи залесяването.

Пак през 1936 г. е приета и Наредбата-закон за вътрешното преселване на жители от поройните, слабо производителните и гъсто населените области в страната[39]. Необходимостта от нея е породена от свръхнаселеността и неравномерната гъстота на земеделското население върху обработваемата земя, възникнали вследствие от аграрните реформи през 20-те години. Според тогавашните експерти България е една от най-свръхнаселените със земеделско население в света страни, където на 1 кв. км работна земя се падат средно 116 души земеделско население, а трябва да са не повече от 40 души, за да могат земеделските семейства да се издържат. При това за отделни околии тази свръхнаселеност е много по-голяма от посочената – в Софийска селска околия 194 души, в Пловдивска градска околия – 123, във Видинска – 147, Търновска – 153, Габровска – 265 души на 1 кв. км.[40] Както се вижда от самото наименование на закона обект на предприетите законодателни мерки са жители от „поройните“ области (охранителни и строго охранителни), от слабопроизводителните и от гъсто населените райони в страната. Предвижда се те да бъдат преселени[41] в райони, подходящи за селскостопанска и предимно за земеделска дейност. Изготвена е и Наредба-закон за закупуване на имоти за нуждите на заселваното по горната наредба-закон население.[42]

През следващите няколко години не са постигнати особени резултати от прилагането на закона (Картосхема 8), което наред с во-

[38] ДВ, 1937, № 87 (21.04.).

[39] ДВ, 1936, № 110 (20.05).

[40] Павлов, Д. Преселване на населението и въпросите свързани с него. – Просвета, VI, 1941, № 6 (февр.), 643.

[41] Доброволно или принудително – за жители на селища, които се намират в строго охранителни поройни области, за да се предпазят от засипване или унищожаване ценни полски имоти в равнините и завличане на шосета, пътища, железопътни линии.

[42] ДВ, 1936, № 197 (02.09.).

енновременните условия, връщането на Южна Добруджа, влизането на България във войната и появилите се нови бежанци и имигранти, налага през 1941 г. да се изработи и приеме нов Закон – за вътрешно преселване и изселване[43]. Обектът на законодателните мерки се разширява: към предвидените през 1936 г. жители от поройните райони (охранителни и строго-охранителни периметри, по закона за горите), от слабо производителните области и от гъсто населените части на страната, са включени на второ по значимост място – във връзка с влизането на България във войната – и жителите от области, където това се налага по висши държавни съображения.[44] Законодателните мерки засягат също и пришълци от български етнически произход, пристигнали от чужбина, както и жители, които желаят по свои подбуди да се преселят на друго място в страната. Първите получават земи от държавния поземлен фонд – условието е те да приемат българско гражданство и да подадат групово заявление за своето желание да се преселят в съответната българска легация, докато за вторите се предвижда да бъдат снабдявани със земи срещу заплащане. Целта е всички да се заселят на подходящи места, като се оземлят и одворят, така че всяко семейство да представлява здрава стопанска единица.

По време на Втората световна война са предприети от централната власт мерки, ограничаващи вътрешната миграция в посока към столицата София. До 1934 г. столицата София е единственият град в България надхвърлящ сто хиляди души (до края на Втората световна война тази граница достига и вторият по-големина град в България Пловдив). София е най-бързо развиващият се и съответно числено най-бързо растящият град в България (за периода 1911–1934 г.: +179%, най-много от 1911 до 1920 г. +50–51%.), най-силната притегателна точка за външно- и вътрешномиграционните процеси (следва Пловдив с растеж +108% за същия период); повечето от преселниците са от други окръзи (62%). До Втората световна война този бърз числен растеж, дължащ се на по-добрите възможности, които предоставя столицата за труд и живот, не е ограничаван по никакъв начин: софийски жител става всеки, който

[43] ДВ, 1941, № 132 (20.06.).

[44] Пак се предвижда преселването да става доброволно и, ако това не може да стане така, то тогава да се преселва принудително.

се установява да живее и работи в столицата, а промяната на местожителството само се регистрира в общината[45]. Заселването в столицата е ограничено след влизането на България в Тристранния пакт: през 1942 г. с „Наредба за предотвратяване на жилищната криза в София“, по силата на която се забранява „заселването в гр. София и записването на нови софийски жители.“ Това не се отнася до лица, назначени в София на държавна, общинска или друга служба на публичната власт. Временно пребиваване е възможно с полицейско разрешение в случай на болест, гостуване или командировка. Изключение се прави за учащите. [46]

Картосхема 8. Райони с различна степен на земеделска пренаселеност в България, 1940 г.[47]

[45] Закона за лицата от 1907 г. (Чл. 1 и 2). Вж. ДВ, 1907, № 273 (17.12.).

[46] ДВ, 1942, № 152 (14.07.), изменения в ДВ, 1942, № 201 (09.09.). Вж. също: Везенков, Ал. Софийското жителство (1942–1990).

http://alexandervezenkov.blog.bg/technology/2009/12/05/sofiiskoto-jitelstvo-1942-1990.449243 (07.11.2017)

[47] Източник: Тотев, А. Ю. Състоянието на пренаселеност в нашето земеделско стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 1940, № 6, с. 373.

В края на 1943 г. е издадена нова наредба[48], третираща проблема със софийското жителство. В „Наредбата за временно облекчение на жилищната криза и за запазване общественото спокойствие и сигурност в София“ е повторена забраната за заселване в столицата, като са предвидени изключения за назначените на държавна служба със заповед на министър, собствениците на имоти в София, сключилите брак с жител на града, болните и възрастни роднини на софиянци и при определени условия бившите софийски жители. Наредбата регламентира начина за разрешаване на временно пребиваване в града, както и случаите и начините на „отнемане правото на софийски жители,“ което означава изселване от София. С 13-то постановление на Министерския съвет от 20 октомври 1944 г. (одобрено с указ № 35 на регентите) е издадена отделна „Наредба-закон за уреждане на жилищния въпрос“,[49] която определя условията за придобиването, наемането и отдаването под наем на жилища в Голяма София и селата Малашевци и Орландовци. С нея се затвърждава правилото, че право на жилище в София имат гражданите, които имат право и на софийско жителство. Същевременно някои категории лица (болните родини за гледане, сключилите брак със софийски жител и др.), могат да получат софийско жителство, само ако не претендират за жилище.

Според данните от преброяването през 1946 г. ефектът от военновременните мерки за ограничаване на миграцията към столицата е минимален, растежът ѝ започва наистина да намалява значително едва през следващото десетилетие.

[48] ДВ, 1943, № 282 (13.12.).
[49] ДВ, 1944, № 241 (01.11.).

3. ВЪТРЕШНА МИГРАЦИЯ НА МЕСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ – ПО ДАННИТЕ ОТ ПРЕБРОЯВАНИЯТА ЗА МЕСТОРОЖДЕНИЕ В СТРАНАТА

Особености на статистическите данни

Българските статистически извори, „покриващи“ разглеждания период, не съдържат сведения за „вътрешните“ изселвания и заселвания. В този смисъл преброяванията на населението в България, извършени през разглеждания период се явяват незаменим исторически извор за неговата пространствена мобилност вътре в страната, тъй като са натрупвали статистически данни по признак месторождение[50]. Изучаването на месторождението при всяко преброявано лице е обусловено от големите преселнически движения, породени от войните. При преброяването от 1946 г. не са обнародвани данни за месторождение.[51] В тази част на изследването „наблюдаваме“ вътрешномиграционните процеси на местното население. В случая се налага да уточним, че използваме термина „местни“ жители и „местно“ население условно и само за краткост, по отношение на „родените в България“ (т.е. в смисъла на „коренни“ жители), като те представляват налично население. Уточняваме това, защото иначе в българската статистическа практика под „местно“ население се разбира уседналото население, тоест онова, което по принцип е регистрирано в дадено селище, независимо дали е отсъствало или е било налично по време на преброяването). Основаваме се на статистическите данни за месторождение населението, които предоставят преброяванията от 1910, 1920, 1926 и 1934 г. За целите на изследването

[50] Вж. Балевски, Д. Основни програмни и методологически проблеми на преброяванията на населението в България (1900–1975). – Статистика, 1979, № 6, с. 9–10.

[51] При следващите преброявания (1956, 1965, 1975 г.) този признак не е изучаван, въпреки че след Втората световна война във връзка с индустриализацията на страната вътрешната миграция на населението взима огромни размери. За причините и други подробности по този въпрос виж по-подробно: Балевски, Д., цит. съч., с. 9; Щерионов, Щ. Карти за преброяване на населението в следосвободенската българска статистическа практика. – Население, 2004, № 1–2, с. 122; Кратка историческа справка за преброяванията на населението в България. www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=5 (15.07.2019)

следваме възприетата в историческата демография обичайна практика[52] да се анализират сведенията за месторождението на населението: в случая налично и активно, родено в България, и в частност това са родените в населено място, различно от мястото на преброяването.

По отношение на наличното население в трите български преброявания, извършени през 1910, 1920 и 1926 г., не са предвидени въпроси, които да направят възможно разграничаването на миграционните потоци с оглед на четирите посоки – междуселска, междуградска, от селото към града и обратно, и отговорите на въпроса за месторождение могат да се използват за систематизирането на месторождението най-общо като селско или градско. Иначе казано в споменатите български преброявания месторождението не е класифицирано въз основа на статута на селището (град или село) в корелация с местоживеене село или град. Освен това там се прилага една от традиционните класификации на градовете – различават се по големина според броя на жителите. Съответно данните по месторождение са обнародвани за цялото население, за градското население – разпределено „за градското население изобщо“ и „за населението в градовете до 10 000 жители“, „за населението в градовете с 10 000 и повече жители“ и „за селското население“. Така че въз основа на разглеждания изворов материал можем да говорим най-общо за миграции към градските селища и евентуално (1.) към градовете с до 10 000 жители и (2.) към градовете с 10 000 и повече жители, които тук условно наричаме „малки“ и „големи“ градове, и за миграции към селата. Вътре в тези вариации за селското и градското население на България данните са обнародвани по показатели „родени в населеното място, където са преброени“, „родени в друго населено място на същата околия“ (тоест околията, в която са преброени), „родени в друга околия на същия ок-

[52] United Nations (1970). Manual VI. Methods of Measuring Internal Migration (United Nations Publications, Sales No. E.70.XIII.3), pp. 37–39.

http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/manual/migration/measuring-migration.shtml (21.07.2018); Carletto, G., A. de Braun. Measuring Migration using Household Surveys. Series Migration Operational Vehicle. Operational Note № 2, pp. 7–8.

http://siteresources.worldbank.org/INTMIGDEV/Resources/2838212-1237303771337/MigNote2_Carletto_de_Brauw_Measuring_Migration_Using_Household_Surveys.pdf (06.03.2018)

ръг“, „родени в друг окръг“; в преброяването от 1934 г. последните два показателя са обединени в „друга околия“; всички те в корелация с пол и народност, за градското и за селското население поотделно. Тъй като не се посочва дали селищата на месторождение са села или градове, то при използването на този вид статистически данни могат да се установят само тенденциите в степента на административна отдалеченост на преселническите потоци към градовете и селата.

По отношение на вътрешномигриращото икономически активно население, родено в България, за 1920 и 1926 г. статистиката е натрупвана единствено за населението с български етнически произход („народност“/„éthnique nationatlité“)[53]

веднъж по показатели родени „в други населени места на същата околия“, в „друга околия на същия окръг“ и в „друг окръг“ в корелация с пол и „групи професии и окделни занятия“

и втори път по показатели „родени в градове и преброени в села“, „българи, родени в села и преброени в градове“ в корелация с пол, социална структура (самостоятелни, помощници, служещи, работници) и отрасли („земеделие, селско стопанство, лов и риболов“; „индустрия, занаяти и съобщения“, „търговия“, „обществени служби и свободни професии“, „домашна прислуга“, „неопределени“).

Тези данни позволяват да се установи вътрешната миграция на човешкия ресурс с български етнически произход в посока от селата към градовете и обратно и неговата социално-икономическа структура.

Вътрешната миграция на местното население охарактеризираме посредством показателите обем и интензитет на заселванията. По принцип последният е най-често използван (заедно с интензитета на изселванията, за който ние нямаме данни) и се прилага за различни структури. В случая той представлява съотношението на броя на заселванията[54] спрямо цялото местно население на страната[55], поотделно за градското и селското, по региони, по пол и народност, изчислен на 1000 души, и ни

[53] За мигриращото другоетническо население (инородци) липсва такава информация и в тяхната вариация вътрешните мигранти не могат да бъдат отделени от местните.

[54] Данни за родените в България – в друго населено място, различно от това на преброяването.

[55] Данни за родените в България – в населеното място, където те са преброени.

дава възможност да определим подвижността/мобилността на жителите, показва ни честотата на миграцията им и ни позволява да я сравняваме.

Обхват и динамика на вътрешната миграция

Въпреки, че през изучавания период за механичното движение на населението в България са характерни външните миграции, налице е ясно забележима тенденция към засилване на териториалната мобилност на местните хора вътре в страната: докато преброяването през 1910 г. регистрира 686 хиляди вътрешни мигранти, то две и половина десетилетия по-късно те са почти два пъти повече. (Табл. 24) Числеността на преселилото се и в градовете, и в селата местно население се увеличава (особено след 1920 г.), в селата – повече. (Това се дължи и на естествения прираст при бежанците и имигрантите, голяма част от които през 20-те години все още не са окончателно установени и се местят, търсейки препитание или добро за тях място за заселване.)

Динамиката на заселванията показва, че като цяло нараства броят на вътрешните мигранти – от 1911 до 1934 г. с +75%, а разгледано по периоди за 1921–1926 г. с +30%, след което до 1934 г. темпът спада до увеличение с +21,5%, за целия период 1921–1934 г. с +58% в сравнение с +11% за 1911–1920 г. (Табл. 24) Вижда се, че най-значителното количествено нарастване на вътрешномиграционния поток е през периода 1921–1926 г. Това се потвърждава и от интензитета на вътрешните заселвания: видима промяна е фиксирана през 1926 г. с тенденция към повишаване; дотогава той е сравнително стабилен. (Табл. 11) Смятаме, че по-високите стойности в развитието на вътрешномиграционния процес през 20-те години се дължат (освен на обичайните фактори – вече споменати в уводната част, и) на допълнителното въздействие от изселването на гръцко и турско население от България, включително по договорите за размяна на население – с Гърция от ноември 1919 г. и с Турция Ангорския договор от октомври 1925 г. Както показват списъците на селищата у нас от това време освободените от изселниците места (а и новите селища) „привличат“ по различни начини наред с бежанците (българи) също и местни преселници – от съседните селища и дори от по-далеч: понякога това са назначени служители в общинските служби пристигнали,

от други места в страната, заедно с тях се настаняват търговци и кръчмари, друг път с бежанците са оземлявани и хора, които не са бежанци, малоимотни или безимотни селяни. Ще дадем пример със сели Якезлии (околия Бургас, община Якезлии): в землището на заселеното от българи бежанци от Тракия след 1913 г. село – на изток, на 100–200 м, където е съществувал древният град Дебелт се заселват нови бежанци, както и преселници от село Якезлии и образуват махала Дебелт, числяща се към селото.[56]

Таблица 24. Обхват и динамика на заселванията*, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.[57]

Година	**Общ брой на заселванията**	**Нарастване в**		***Период***
		брой	**%**	
1910	686 091			
1920	761 303			
1926	989 904			
1934	1 202 576			
		+75 212	+11,0	**1910–1920**
		+228 601	+30,0	**1920–1926**
		+212 672	+21,5	**1926–1934**
		+441 273	+58,0	**1920–1934**
		+516 485	+75,3	**1910–1934**

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[56] Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декември 1926 г. С., 1930, с. 21.

[57] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–15; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

Вътрешна миграция и пол

Вътрешната миграция в България през 1910–1934 г. не протича еднакво за представителите на двата пола. Във вариацията на преобладаващото селско население жените вътрешни мигрантки са числено много повече от мъжете вътрешни мигранти и това нарастване се увеличава – през 1910 г. с +37%, през 1920 г. с + 52%, през 1926 г. с +67% и през 1934 г. с +80%. В същото време във вариацията на градското население е тъкмо обратното: сред вътрешните мигранти броят на жените е по-малък (макар и разликата да не е толкова голяма колкото в първия случай) от този на мъжете и тенденцията е към намаляване. Подобни наблюдения за вътрешната миграция на селските жени в САЩ споделя американският социолог Карл Цимерман, съвременник на изследваните демографски събития, според който това е във връзка с по-ранното съзряване на жената и с по-ранната възраст за омъжване[58]; да добавим още еманципацията и навлизането на жената в професионалния труд.

Както ще покаже по-нататък количественият анализ жените участват основно в междуселската миграция (табл. 28), но нараства числеността им и в посока към градовете. Освен това те извършват механично движение на близко разстояние. (Табл. 25) Споменатите характеристики са свързани със социално-икономическата структура на вътрешномигриращото население, където преобладава групата на помощниците и се предопределят от голямата численост на жените-помощнички в земеделския сектор, които отиват да работят в съседните села. Мнозинството от мъжете мигрират на по-далечни разстояния; те са работници в промишления сектор (предимно в: „хранителната и питейната индустрия“, „изработката на предмети за облекло и обувки“, „строителните индустрии“), самостоятелни в земеделието и търговията, служещи в свободните професии и търговията. През периода от 1911 г. до 1934 г. постепенно се увеличава относителният дял и брой на мъжете, които мигрират на по-далечни разстояния – от 64% достига 68%, при жените също се наблюдава подобна тенденция, макар стой-

[58] Zimmerman, C. C. The Migration to Towns and Cities. – The American Journal of Sociology, Vol. 32, N 3 (Nov., 1926), pp. 452.

ностите да са по-малки и нарастването да е минимално – от 49,5% през 1910 г. до 51% през 1934 г.

Таблица 25. Заселвания* по административна отдалеченост (налично население), по пол, в %, 1910, 1926 и 1934 г.[59]

Година	**1910**			**1926**			**1934**		
Пол / ***Място-рождение***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***
Родени в друго населено място на същата околия	35,7	50,5	43,6	33,0	49,4	42,3	32,2	49,0	49,0
Родени в друга околия на същия окръг	25,9	22,0	23,8	28,2	22,8	25,1	Родени в др, околия	Родени в др, околия	Родени в др, околия
Родени в друг окръг	38,4	27,5	32,6	38,8	27,8	32,6	67,8	51,0	51,0
Общо	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

Административна отдалеченост на вътрешномиграционните потоци

За да разгледаме въпроса за разстоянието на което се мигрира вътре в страната използваме данните от преброяванията за „родени в България – в друго [т.е. различно от това на преброяването] населено място на същата околия“, съответно „в друга околия на същия окръг“

[59] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–15; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

и „родени в друг окръг“. В случая административната отдалеченост е доста относително понятие, много по-точен е показателят за съседство, който обаче при използваните тук преброявания липсва. Приемаме, макар и условно, че най-далечна е миграцията при родените в друг окръг, междинна – при родените в друга околия на същия окръг и най-близка – при родените в друго населено място на същата околия.

Една много важна особеност на вътрешната миграция в България през изучавания период е извършването ѝ на сравнително малка отдалеченост: над 40% от заселванията се осъществяват на малка отдалеченост – в границите на териториалната единица околия. Тази тенденция се запазва и след Втората световна война[60] и е характерна и за други страни в Европа, за САЩ.

Структурата на заселванията по отдалеченост (в градация от малка през средна до голяма) от съответно 43,6%, 23,8%, 32,6% през 1910 г. се изменя на 42%, 25%, 33% през 1926 г. В случая за периода от 1911 г. до 1926 г. се забелязва процес на нарастване в броя на заселванията с всякаква отдалеченост при наличие на малки числени промени в заселническия поток: най-силно нараства броят на заселванията с голяма отдалеченост, над 50%, с малка отдалеченост +40,2% и с голяма отдалеченост +44%.

Статистическите данни за месторождение от 1934 г. позволяват отдалечеността на заселванията да бъде проследена в комбинация с техните местонаправления (в посоки от селото към града и обратно, междуселски и междуградски). Там обаче съответните признаци са с един по-малко, така че за „малка отдалеченост“ условно приемаме „родените в друго населено място на същата околия“, а за „голяма“ – „родените в друга околия“. Таблица 26 отразява характеристиките на структурата по отдалеченост на четирите основни миграционни потока. Вътрешната миграция с малка отдалеченост изпъква с най-голям относителен дял. Междуградската миграция е почти на сто процента с голяма отдалеченост. Последната е преобладаваща още при миграцията от селото към града и обратно. Междуселската миграция се отличава с малката отдалеченост.

[60] Стефанов, И. и др., цит. съч., с. 231–232.

Таблица 26. Заселвания* по местонаправления и административна отдалеченост (налично население), в %, 1934 г.[61]

Местонаправление	**От села в**				**От градове в**			
	градове		**села**		**градове**		**села**	
Месторождение	**Родени в друго населено място на същата околия**	**Родени в друга околия**	**Родени в друго населено място на същата околия**	**Родени в друга околия**	**Родени в друго населено място на същата околия**	**Родени в друга околия**	**Родени в друго населено място на същата околия**	**Родени в друга околия**
%	28,0	72,0	60,4	39,6	1,0	99,0	28,8	71,2

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[61] Източници: Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

Таблица 27. Заселвания* по административна отдалеченост за градското и селското (налично) население, в %, 1910, 1926.[62]

Месторождение / *Година* / *Градове* / 1910	Градско население			Селско население		
	Родени в друго населено място на същата околия	**Родени в друга околия на същия окръг**	**Родени в друг окръг**	**Родени в друго населено място на същата околия**	**Родени в друга околия на същия окръг**	**Родени в друг окръг**
Общо	20,0	33,0	47,0	50,2	23,8	26,0
Малки градове	38,5	24,8	36,7			
Големи градове	14,5	35,5	50,0			
1926						
Общо	18,3	34,6	47,1	55,7	19,9	24,4
Малки градове	41,5	22,2	36,3			
Големи градове	12,4	37,8	49,8			
От тях поотделно за						
Бургас	0,0	63,0	37,0			
Варна	0,0	32,5	67,5			
Пловдив	0,0	55,8	44,2			
Русе	0,0	45,6	54,4			
София	14	23	63			

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[62] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–15; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–23, 84–85, 116–117, 128–129, 136–137, 164–165.

Тези характеристики се потвърждават и ако проследим отдалечеността на заселванията сред градското (тоест вътрешната миграция най-общо в посока към градовете) и селското население (тоест вътрешната миграция най-общо в посока към селата). Тогава установяваме, че за заселванията в градовете са характерни далечните разстояния с тенденция към нарастване на относителния им дял за сметка на намаляването на относителния дял и броя на близките заселвания. Селата се отличават с близки заселвания – повече от половината, с тенденция към нарастване на относителния дял и броят им. От таблица 27 се вижда, че определящи са големите градове, те налагат насоката за голямата отдалеченост на вътрешната миграция сред градското население като преобладаваща. В малките градове тенденцията заема междинно положение и е по-сходна с тази сред селското население. Само в най-многочислените градски индустриални центрове – на първо място в София, във втория по големина град Пловдив, в третия Варна, четвъртия Русе и петия Бургас – преобладава относителният дял на вътрешните мигранти, идващи от далечни дестинации (с месторождение в друг окръг), долу-горе наполовина. Именно това са интензивно развиващите се индустриални центрове, окръжни/областни градове, към които се насочват най-много хора.

Вътрешната миграция по местонаправление

Статистически данни за четирите вътрешномиграционни потока, които характеризират градовете и селата съобразно тяхното местонаправление (а именно, от селата към градовете и обратно, междуселската и междуградската миграция), предоставя единствено преброяването на населението в България от 1934 г. Според произхождащите от него и представени в таблица 28 статистически данни междуселската миграция представлява най-голямата част от общия вътрешномиграционен поток – и в брой, и като относителен дял надхвърлят половината от него (55,1%). Следват заселванията от селата в градовете (23,6%), от градове в градове (14,6%) и на последно място се нареждат заселванията от градовете в селата (6,7%). През 1934 г. въпреки, че междуселската миграция се отличава с най-голям обем по показателя за интензитет,

тя се нарежда едва на трето място (142,5‰) и това се дължи на факта, че преобладаващото население в страната е селско. Най-висок е интензитетът на заселванията от селата в градовете (248,5‰), най-нисък – от градовете в селата (17,4‰), а междуградските са 153,3‰.

Поради липса на подобни статистически данни от останалите преброявания, извършени през 1910–1934 г., няма как да бъде проследена динамиката на различните по местонаправление вътрешномиграционни потоци. Развитието ѝ може да се предположи – косвено, въз основа на други статистически данни. Например, наблюдавайки ръстът на заселванията сред градското и селското население, установяваме, че сред селското население заселванията са повече: през 1910 г. – над два пъти повече от тези сред градското, после прогресивно намаляват до 1,6 пъти през 1934 г. И още, преброяванията на населението в България от 1920 и 1926 г. съдържат статистически сведения за заселванията от селата към градовете и обратно, но само за икономически активното население с български етнически произход (Табл. 29). Те свидетелстват, че вътрешната миграция и в двете посоки е с тенденция към нарастване. Но механичното движение от града към селото на определящото спецификите местно население от български етнически произход е малобройно и със значително по-слабо увеличение (+16%), докато движението му от селото към града, макар и да не е водещо, все пак се нарежда на второ по обем място и увеличението му е значително по-голямо (+27%). По смисъла на току-що казаното може да се направи косвен извод за нарастващ темп на заселванията от селата в градовете за сметка на намаляването темпа на междуселската миграция.

Таблица 28. Заселвания* по местонаправление (налично население), по пол, в брой и %, 1934 г.[63]

Местонаправление	**Междуградска**			**От села в градове**		
Пол	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***
Брой	83 253	91 964	**175 217**	152 975	131 104	**284 079**
%			14.6			23,6

Местонаправление	***От градове в села***			***Междуселска***			
Пол	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	
Брой	38 469	42 565	**81 034**	227 033	435 213	**662 246**	
%			6,7			55,1	100,0

***** *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

Таблица 29. Заселвания* икономически активното население от българския етнос от селата в градовете и обратно, по пол, в брой, 1920, 1926 г.[64]

Година	**1920**			**1926**		
Пол / ***Място-направление***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***
От села в градове	68 262	20 004	88 266	89 822	31 160	120 982
От градове в села	18 032	9738	27 770	20 882	12 326	33 209

***** *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[63] Източници: Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

[64] Източници: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1926, с. 4; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4.

Етноспецифики на вътрешната миграция

Взаимодействието между вътрешномиграционните и етническите процеси разкриваме като използваме някои количествени показатели за промените в миграционното поведение на доминиращия български етнос и другите етнически групи, отразени в преброяванията. Това са показатели, характеризиращи пространственото разпределение на етносите в страната в разрез градско–селско население и показатели, отразяващи особеностите на миграционните потоци по етнически състав, както и интензитета на заселване сред вътрешните етномигранти.[65] Предварително да уточним, че етническата специфика на вътрешната миграция зависи от етническата структура на населението в страната и че по-големите контингети от дадена етническа група може да резултират в по-добро представителство, но само при висока степен на подвижността на същия етнос и малък интензитет на външните миграции от същия етнос.

С подобни данни разполагаме за годините 1910, 1920, 1926 – тогавашните преброявания акумулират статистическа информация за заселванията сред българския етнос и малцинствените групи в страната по признак народност в корелация с „месторождение“. Сведенията от преброяването през 1934 г. по показател месторождение не са обнародвани в корелация с народност[66], а с говорим език. В етническата структура на населението в България преобладава българският етнос, който надхвърля 80% с тенденция към нарастване на числеността и относителният дял. Другите два важни структуроопределящи етноса са турците (над 10%) и ромите (2,5%); и в двата случая тенденцията е към числено нарастване, но със спад в относителния дял. Освен тях отделно регистрирани в преброяванията етнически групи са арменци, гърци, евреи, ромъни, руси и татари, от които всяка една (без евреите) са под един процент. Таблици 30 и 31 показват, че етническата структура на населението в България предопределя етническата структура

[65] Вж. по-подр.: Воробьева, О. Д., А. В. Топилин, В. И. Мукомель, А. А. Гребенюк, А. С. Лукьянец, О. А. Парфенцева. Миграция население: теория и политика. М., 2012, с. 88–89.

[66] С изключение на тези за град София.

на вътрешната миграция в основните ѝ стуркурообразуващи елементи българите, турците и ромите. Както ще видим в следващия параграф, има етнически групи, които са (значително) по-подвижни от други, но тъй като са малобройни в сравнение със споменатите три етноса, то те не влияят върху етническата характеристика на вътрешната миграция. За нея е решаващо движението на българския етнос, тъй като той е доминиращ в етническата структура на населението и осъществява мнозинството от заселванията – 84% през 1910 г., 85,5% през 1926 г. (Табл. 30, 31) Сред всички етноси тенденцията е към увеличаване броя на заселванията: при българите с +47,3%, при турците с +43,4%, при евреите с +38%, при ромъните с +30%, при ромите с +27%. Най-голямо е това увеличение при русите – над четиристотин процента, но по това време сред тях родените в България са малко на брой (1550 д. през 1926 г.) и съответно мигрира малък контингент от хора (няколко стотин души). Изключение представляват гърците (сред които заселванията намаляват значително, защото те биват изселвани през 20-те години по Конвенцията между Гърция и България за доброволна размяна на население (1919 г.) и татарите, които (с откъсването на тяхното местообитание в Южна Добруджа – околиите Добрич, Балчик, Силистра и Тутракан, където през 1910 г. живее 61% от тях[67]) намаляват три пъти. Сред останалите енически групи с известен принос за вътрешните миграции са турците (7,5% през 1910 г., 7,4% през 1926 г.) и ромите (4,5% през 1910 г., 3,9% през 1926 г.), евреите (1,4% през 1910 г., 1,3% през 1926 г.). Вижда се обаче, че относителният дял на техните заселвания намалява с няколко пункта, ако и да се увеличава числеността им – това е заради численото нарастване на българите.

[67] През 1910 г. татарите са общо 18 228 души и териториално преобладават в околиите Добрич 33%, Балчик 13% (Варненски окръг), Шумен 13% (Шуменски окръг), Русе селска 6%, Силистра 6%, Тутракан 9,5% (Русенски окръг). През 1926 г. броят им спада до 6894 души, преимуществено се срещат в околиите в окръзите Русе 18%, Шумен 35%, и Варна 21%.

Таблица 30. Етническа структура на заселванията* и на населението в България (налично население), в брой и %, 1910, 1926 г.[68]

	Заселвания				Общо население	
Година	**1910**		**1926**		**1910**	**1926**
Народност	***%***	***Брой***	***%***	***Брой***	***%***	***%***
Арменци	0,3	2148	0,2	2357	0,3	0,5
Българи	83,7	574 418	85,5	846 176	80,1	83,1
Гърци	0,6	4409	0,2	1720	1,0	0,2
Евреи	1,4	9351	1,3	12 901	0,5	0,9
Ромъни	0,8	5590	0,7	7265	1,8	1,2
Руси	0,01	94	0,05	507	0,1	0,3
Татари	0,3	1696	0,08	754	0,4	0,1
Турци	7,5	51 198	7,4	73 432	10,7	10,1
Цигани	4,5	30 667	3,93	38 946	2,8	3,5
Други	0,89	6520	0,59	5846	2,3	0,1
Общо	100,0	686 091	100,0	989 904	100,0	100,0

** Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[68] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–15; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

Таблица 31. Брой на заселванията* сред етническите групи в България, за градското и селското (налично) население, 1910, 1926 г.[69]

Година	1910					1926				
Градове / *Народност*	**Големи градове**	**Малки градове**	**Градове общо**	**Села**	***Общо***	**Големи градове**	**Малки градове**	**Градове общо**	**Села**	***Общо***
Арменци	1236	113	1349	799	2148	1749	177	1926	431	**2357**
Българи	145 374	43 763	189 137	385 281	574 418	255 150	64 220	319 370	526 806	**846 176**
Гърци	2154	665	2819	1590	4409	979	298	1277	443	**1720**
Евреи	7516	559	8075	1276	9351	11 187	610	11 797	1104	**12 901**
Ромъни	710	84	794	4796	5590	236	64	300	6965	**7265**
Руси	46	3	49	45	94	216	43	259	248	**507**
Татари	220	77	297	1399	1696	78	18	96	658	**754**
Турци	7057	2611	9668	41 530	51 198	8558	4036	12 594	60 838	**73 432**
Роми	2420	1383	3803	26 864	30 667	2904	2078	4982	33 964	**38 946**
Други	704	624	1337	6154	6520	1022	564	1586	4260	**5846**
Общо	167 437	49 891	217 328	468 763	686 091	282 079	72 108	354 187	635 717	**989 904**

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[69] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–15; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–17; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3–4.

Проследен за отделните етноси интензитетът на вътрешните заселвания[70] (Табл. 32) свидетелства за тенденция към засилване на подвижността при всички представени етнически групи без турците. По-силна подвижност е фиксирана през първата половина на 20-те години отколкото през предходния период (1910–1920 г.) – при евреите (1920 г.: 275 души, 1926 г.: 313 души), русите (1920 г.: 261 души, 1926 г.: 327 души), ромите (1920 г.: 233 души, 1926 г.: 296 души) и арменците (1920 г.: 225 души, 1926 г.: 254 души). За отбелязване е, че русите се отличават със значителна мобилност и до 1920 г. Макар през първата половина на 20-те години при тях да е налице най-голямо нарастване на мобилността, последната е много по-слаба в сравнение с предходния период.

Таблица 32. Интензитет на заселванията* сред етническите групи в България (налично население), 1910, 1920 и 1926 г.[71]

Година / *Народност*	1910	1920	Нарастване/ намаление	1926	Нарастване
Арменци	286,2	225,0	-61,2	254,9	+29,9
Българи	167,2	170,7	+3,5	195,8	+25,1
Евреи	257,6	274,8	+17,2	313,0	+38,2
Румънци	74,0	100,8	+26,8	108,7	+7,9
Руси	92,7	260,8	+168,1	327,1	+66,3
Турци	110,9	107,2	-3,7	128,2	+21
Роми	186,0	233,1	+47,1	296,1	+63

* *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*

[70] Съотношението на броя на родените от дадена етногрупа в селище, различно от това на преброяването, спрямо всички родени в България от същата етногрупа, на 1000 души.

[71] Източници: Тотев, А. Демографско-исторически очерк ..., с. 177–179; Цеков, Н. Селската селищна мрежа като фактор в развитието на човешкия потенциал на българското село. – Население, 2011, № 1–2, с. 78.

Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16.

Върху вътрешномиграционното поведение на представителите на отделните етноси оказват определено влияние техните традиции, обичаи, религия, начинът на живот. Част от ромите и евреите са традиционно мигриращо население. Сред ромите например „чергари“ са влашките – урсарите в Северозападна България, които практикуват мечкадарство, и „унгарските“ (или още „сръбските“) калдераши, дошли в България след войните от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Войводина (Северна Сърбия) и поминуващи от котларство и бакърджийство. При евреите високата степен на подвижност е преодпределена от факта, че над половината от тях се занимават с търговия. Бихме искали да подчертаем, че в случая на русите и арменците този вид данни се отнасят за старите диаспори, а не за новопристигналите бежанци. Интересното тук е да се узнае дали старите диаспори привличат новите, дали значителната мобилност при русите (а и при арменците) не е повлияна от новите бежански вълни, от сключването на бракове с новодошли сънародници. Статистическите данни показват, че при арменците е именно така: след идването на новите бежанци след Първата световна война традиционните им общности в околиите Варна градска, Русе градска, Пловдив градска, Шуменска, Добричка и Бургаска се запазват като водещи по отношение на териториалната дислокация на арменската общност в България; новост е формирането на по-големи техни общностни центрове в околиите София градска и Хасковска.[72] Върху мобилността им вероятно оказва въздействие и стремежът към брачност в рамките на общността[73], който може да бъде удовлетворен благодарение на факта, че вътре в нея има относителен баланс между половете (подсилен от обстоятелството, че от Турция в посока към България емигрират семейства). Старата руска общност, която включва потомците на казаците старообредци (религиозна военна общност), заселили се в българските земи в началото на XIX в., и живеещи в две компактни селища около

[72] През 1910 г. арменците в България са 12 932 души (по признак народност), от които три четвърти са в околиите Варна градска 28%, Русе градска 14,5%, Пловдив градска 14%, Шумен 5,5%, Добрич 5% и Бургас 4%, а през 1926 г. – 27 322 души, от които три четвърти са в околиите Пловдив градска 22%, Варна градска 17%, Русе градска 8,5%, София градска 8%, Хасково и Бургас по 7%.

[73] Сред арменците в България процентът на смесени бракове е малък: през 20-те години едва надхвърля десет процента, а в средата на 30-те успява да достигне 24%.

Варна и Силистра[74], и ветераните от руската армия, останали в България след 1878 г., както и трудовата имиграция от началото на XX век[75], не привличат бежанците и новите имигранти[76]. Старообредците са затворена селска диаспора, смесените бракове сред тях са табу – мъжете си водят булки от отсрещното старообрядско село в Румъния; а останалите, сред които интелигенция, се насочват към столицата и градовете.

Миграционното поведение не е еднакво при представителите на един и същ етнос и зависи от местата (градове или села) на неговото разселване. След войните числено намалява вътрешната миграция и към селата, и към градовете при гърците и татарите. При гърците това се дължи на външномиграционен процес – предприетите изселвания, докато при татарите не е така – свързано е с откъсването на районите с техните поселения в Южна Добруджа и присъединяването им към Румъния вследствие на Ньойския договор (тоест не е следствие от миграционен процес). Числено намалява само миграцията към селата (към градовете нараства) при евреите и драстично при арменците (като си заслужава да отбележим, че и двете диаспори са градски). При останалите етноси, регистрирани в преброяванията, числеността на вътрешните мигранти се увеличава и в посока към селата, и в посока към градовете.

През 1910 г. етническият състав на вътрешните мигранти към градовете се определя от българи 87%, турци 4,4% и евреи 3,7%, още гърци 1,3%, роми 1,8%.[77] През 1926 г. той се запазва, като от него един-

[74] Селата Казашко, Варненско и Татарица, Силистренско. Вж. По-подр.: Атанасова, Е. Старообредците в България. Мит, история, идентичност. С., 1998; Бахметиев, П. Към историята на старите руски поселища в сегашна България. – ПерСп, 1907–1908, № 68; Думиника, И. Старообредците в България. – Минало, 2011, № 3, с. 19–23.

[75] Атанасова, Е. Руснаци. – В: Имиграцията в България. Съст. А. Кръстева. С., 2005, с. 120; Кьосева, Ц., цит. съч., с. 144.

[76] През 1910 г. русите в България наброяват 2505 души (по признак народност), от които три четвърти са в околиите Силистра 34%, Добрич 18%, София градска 9%, Русе и Варна градска по 5%; през 1926 г. те са 19,706 души (по същия признак), от които половината са в околиите София градска 21%, София селска 8%, Варна градска 7%, Пловдив градска 4%, Бургас градска, Русе градска и Търново по 3%.

[77] Изчисленията на етническия състав на вътрешномиграционните потоци към селата и градовете са извършени въз основа на данните в таблица 31.

ствено отпадат гърците, а структуроопределящата роля на българите надхвърля 90%. В етническия състав на вътрешномиграционния поток към селата участието на българския етнос е с няколко процента по-малко (от 82,2% през 1910 г. до 82,9% през 1926 г.) в сравнение с това към градовете (от 87% през 1910 г. до 90,2% през 1926 г.)[78]. Други структуроопределящи етноелементи са турците (от 8,9% до 9,6% 1926 г.) и ромите (от 5,7% до 5,3% 1926 г.), които пък са с няколко процента повече, ромъните (1% 1910, 1,1% през 1926 г.)

Пространствена насоченост на вътрешномиграционния поток

Пространствената насоченост на вътрешномиграционния поток изучаваме като наблюдаваме каква част от заселванията е реализирана в отделните окръзи (Картограми 2а–е). Следим също стойностите на околиите в окръзите, защото те определят числените характеристики на вътрешномиграционния поток към съответните окръзи.

През 1910 г. пространствената насоченост на вътрешномиграционния поток е в посока към Североизточна България. (Картосхема 9/а–б) От гледна точка на териториалното разпределение по окръзи водещ по обем и относителен дял на вътрешномиграционния поток е Софийски окръг. Привлича го основно столицата, която (картосхема 9/б) е най-силната притегателна точка за вътрешните мигранти (6,8%), бидейки най-динамично развиващият се град в България, индустриален център със съсредоточие на най-много и разнообразни индустриални предприятия. На последено място се нарежда Видински окръг, където е най-нисък относителният дял на преселниците. Районът е благоприятен за селскостопанска дейност, но не привлича мигранти поради голямата гъстота на земеделското население, липсата на свободна земя и фабрики за промишлено производство (над осемдесет процента от икономически активното население е заето в селскостопанския сектор).

От гледна точка на териториалното разпределение по околии високият им относителен дял в Шуменска околия (3,4%, втора по ред след Софийска градска) се дължи на вътрешни преселници с български ет-

[78] Изчислено по данните от таблица 30.

нически произход (67,8%), въпреки което половината от населението на околията е с турска етническа принадлежност. (Въобще за околиите в Шуменски окръг е характерно, че колкото по-голям е относителният дял на турския етнос, толкова повече са преселниците българи вътрешни мигранти в съответната околия, като те идват основно от други окръзи (две трети за околия Ески Джумая 76%, три четвърти 80,5% за околия Осман пазар).

След Първата световна война във всички окръзи и околии броят на вътрешните мигранти се увеличава с изключение на Русенски и Варненски окръг, от които са откъснати тертории чрез присъединяването на Южна Добруджа към Румъния, и Старозагорски, който е преобразуван и разделен на две. Намаляване на вътрешните мигранти е регистрирано в някои от незасегнатите от откъсването на Южна Добруджа околии на Русенски окръг (околии Разград и Русе селска). В околиите на Варненски окръг също се отбелязва увеличение в онези, останали в България – Варна градска и селска и Провадия, при това със значително нарастване на тяхната численост. В средата на 20-те години вътрешномиграционният поток от местно население е привлечен най-вече от окръзите Софийски (който се отличава с най-голямо числено и дялово нарастване на преселниците +17,7%), Търновски (макар и относителният му дял да бележи спад от 10,8% до 7,4%) и Пловдивски (9%) докато преди войните негови точки на привличане са окръзите Търново, Варна (10,7%), Русе (10,5%) и Бургас (9%).

На равнище околия установяваме, че винаги най-голям и прогресивно нарастващ миграционнен поток е привличала столицата София (7% 1910 г., 10% 1926 г. и 13% 1934 г.). Обхватът му е в пъти повече отколкото този към която и да е друга околия. След София град неизменно следва околия София селска – с доста по-малки стойности на относителния дял и със значително по-слаб темп на нарастване (3% 1910 г., 4% 1926 г., 5,4% 1934 г.). Непосредствено преди войните (1910 г.) на трето място се нарежда околия Шумен с 3,4%, после околиите Добрич с 2,6%, Плевен, Разград и Търново с по 2,4%, Силистра и Пловдив град с по 2,3%. След войните картината малко се променя – на трето място е неизменно околия Пловдив град с 3%, после околиите Плевен с 2,5%, Стара Загора, Шумен, Лом, Бургас градска (1926 г.), Провадия (1926 г.), Варна град (1934 г.) с по 2%.

Насочеността на вътрешномирационния поток според традиционното за онова време райониране в разрез Северна–Южна България показва, че през 1910 г. повече от половината заселвания са регистрирани в Северна България (56,2%, в Южна България 43,8%) – въпреки наличието на високите стойности на околия София град за Южна България и това се дължи на сравнително високия относителен дял на вътрешномиграционния поток към околиите Добрич и Силистра. След войните, през 20-те години тенденцията се променя: въпреки че окръзите, формирани в присъединените на юг територии, слабо привличат вътрешни мигранти, в Северна България са регистирани по-малко вътрешни мигранти (45%) отколкото в Южна България (55%). Намалението на миграционния поток към Северна България е резултат от присъединяването на Южна Добруджа към Румъния, тъй като този процес се наблюдава именно в засегнатите Русенски и Варненски окръг, откъдето са откъснати околиите с висок относителен дял на преселници – Силистренска и Добричка. Разбира се, непременно трябва да се отчете и фактът, че в същото време територията и населението на Южна България нарастват вследствие на войните. Тенденцията да се увеличава относителният дял на вътрешномиграционния поток в посока към Южна България се запазва и през 1934 г., когато той достига 57,6% и се дължи основно на растежа му в посока към околиите София градска и селска и малко на Пловдив градска.

Ако проследим направленията на вътрешномиграционния поток според характерното за нашето съвремие райониране, установяваме, че през 1910 г. трийсет процента от него са насочени към Североизточна България, към Югоизточна България осемнайсет процента; най-слабо към Северозападна България, девет процента. През 1926 г. тенденцията се променя: води Югозападна България с 24% – заради околиите София градска и селска, следва Централна Южна България с 21%, Североизточна България 19%. През 1934 г. продължава да е начело Югозападна България с постъпателен растеж вече от 27%, следвана от Североизточна. (Картограми 1/а–е).

Картосхема 9 а–е. Пространствена насоченост на вътрешномиграционния поток по окръзи и околии, в %, 1910, 1926 и 1934 г.[79]

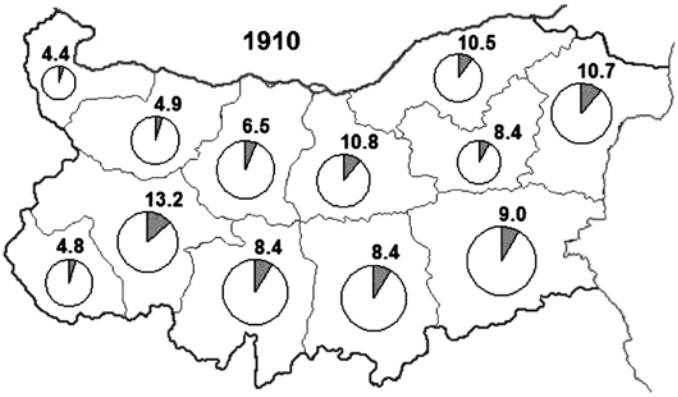

9 а

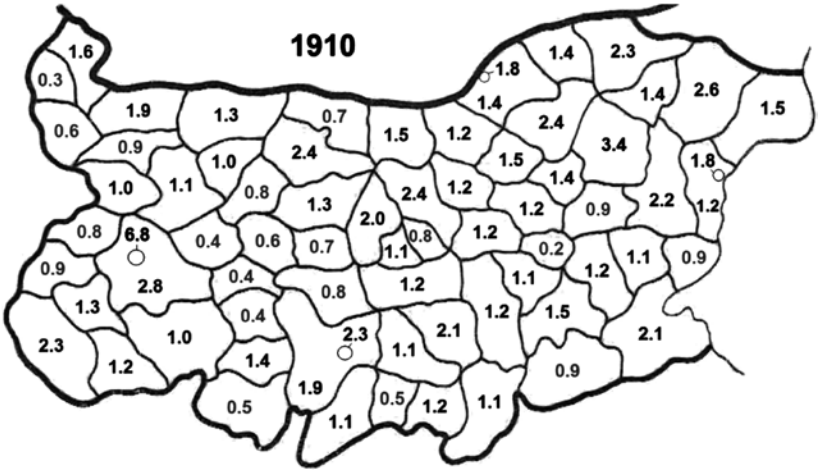

9 б

[79] Източници: Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. Кн. 1. С., 1923, с. 18–89; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1926 г. Кн. 1. С., 1931, с. 24–163; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Общи резултати. Кн. 1. С., 1938, с. 4–11.

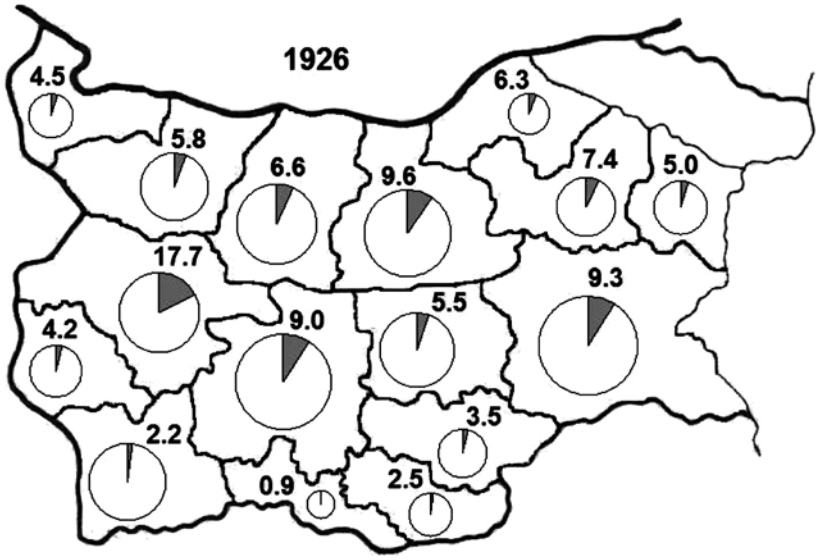

9 в

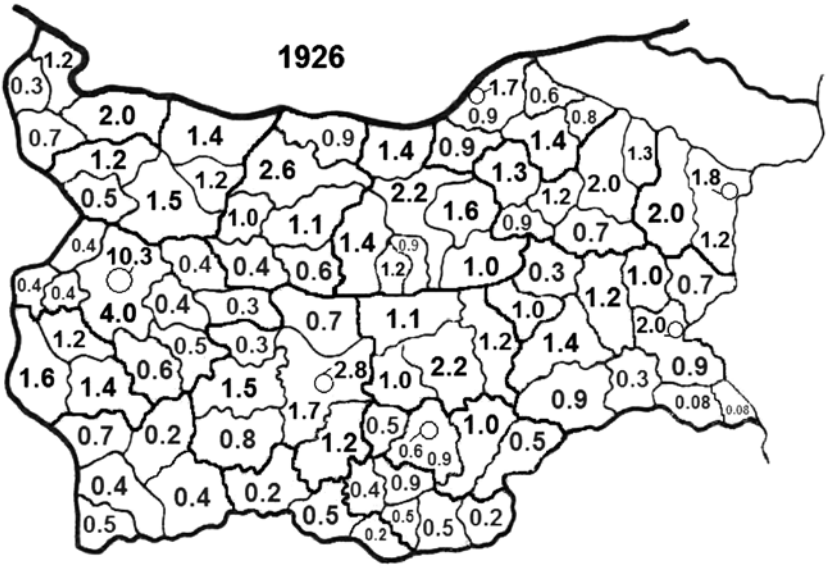

9 г

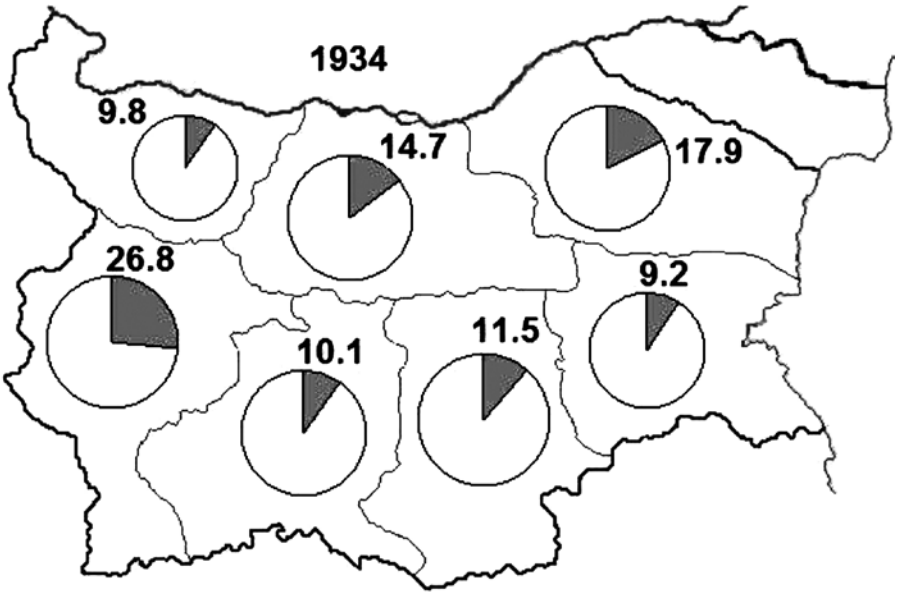
1934
9.8
14.7
17.9
26.8
9.2
10.1
11.5

9 д

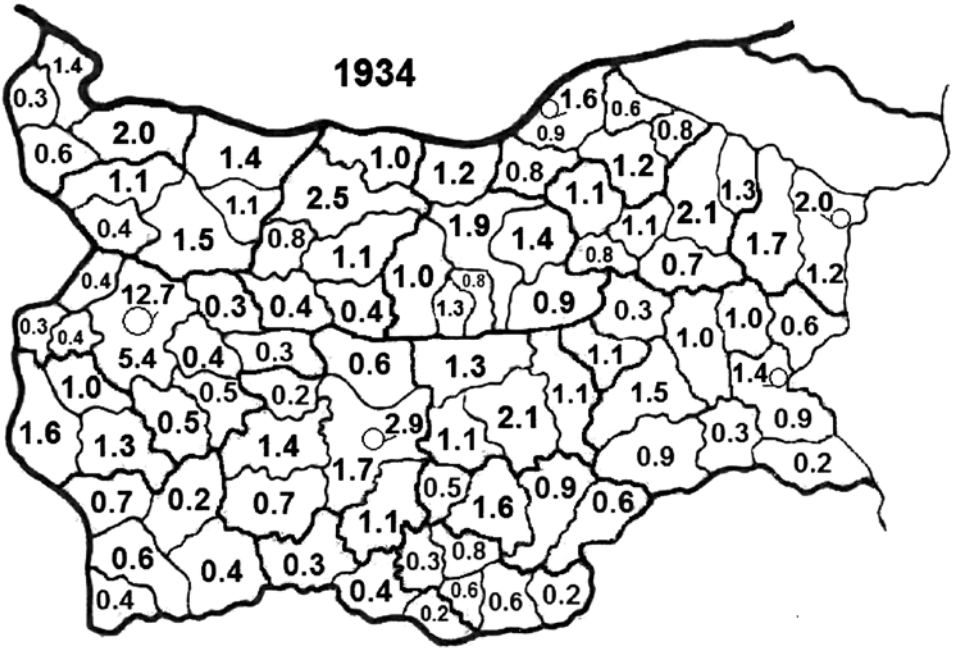
1934
1.4
0.3
2.0
0.6
1.1
1.4
1.1
2.5
1.0
1.2
0.8
1.2
1.1
1.3
2.0
0.4
1.5
0.8
1.1
1.9
1.4
0.8
1.1
2.1
1.7
0.4
12.7
0.3
0.4
0.4
1.0
0.8
1.3
0.9
0.7
1.2
0.3
0.4
5.4
0.4
0.3
0.6
1.3
0.3
1.0
1.0
0.6
1.1
1.4
1.0
0.5
0.2
1.1
1.5
1.6
1.3
0.5
1.4
2.9
1.1
2.1
0.3
0.9
0.9
0.2
0.7
0.2
0.7
1.7
0.5
1.6
0.9
0.6
1.1
0.6
0.4
0.3
0.3
0.8
0.4
0.6
0.6
0.2
0.4
0.2
1.6
0.6
0.9
0.8

9/е

Социално-икономически профил на вътрешномигриращото местно население от българския етнос

Статистическите данни от преброяванията през 1920 и 1926 г. дават възможност да се разгледа икономическата активност, социалния състав и отрасловата заетост (включително в отделните социални групи) на вътрешномигриращото население от българския етнос. Изучаването на споменатите въпроси позволява да се прецени ефективността на вътрешната миграция.[80]

Сред вътрешните мигранти от местното население на доминиращия и структуроопределящ български етнос преобладават икономически активните с тенденция към леко нарастване за краткия период през първата половина на 20-те години, за който разполагаме с необходимите данни: от 457 064 души през 1920 г. до 595 540 души през 1926 г., което води до повишаване на икономическата му активност от 69,5% до 70,4%, тя пък от своя страна е значително по-висока от тази на немигриращото (52% през 1926 г.). Проследявайки характеристиките по пол на икономическата активност сред мигриращото население „българи“, установяваме, че при жените коефициентът на икономическа активност е по-нисък от този на мъжете (през 1920 г.: мъже 79,4% жени 60,8%) и че слабото ѝ нарастване от един процент се дължи на компенсация от страна на жените (62,7% през 1926 г.) за сметка на известно намаление при мъжете. Направените констатации са знак за това, че преобладаващата част от вътрешните мигранти в разглежданата вариация са търсещи работа хора, движещ се човешки ресурс и че след войните жените стават все по-активни в този процес, и най-общо казано, че вътрешномиграционните процеси въздействат върху икономическата активност на населението. Последното потвърждава и един от показателите за взаимодействието между вътрешномиграционните процеси и икономическата активност на населението – коефициентът на миграционно натоварване, който изразява колко стопански активни вътрешни мигранти се падат на 1000 души от стопански активните местни. В случая сме определили стойностите на този показател само

[80] Вж. също: Минков, М. Миграция на населението. Социално-икономически проблеми. С., 1972, с. 47–48.

за населението с български етнически поризход: през 1920 г. на 1000 души икономически активни местни българи са се падали 281 икономически активни вътрешни мигранти българи, а през 1926 г. – 329.

Таблица 33. Отраслова структура на вътрешномигриращото икономически активно население от българския етнос, 1926 г.[81]

Пол	**Мъже**	**Жени**	**Мъже**	**Жени**
Икономически отрасъл	***%***		***Брой***	
I. Земеделие и селско стопанство, лов и риболов	39,6	87,0	117 906	258 806
II. Добиване на минерални вещества	1,2	0,02	3654	44
III. Индустрия	23,6	4,0	70 219	11 855
IV. Съобщения и пренос	4,6	0,2	13 812	686
V. Търговия	9,7	0,6	28 788	1774
VI. Държавна сила	8,8	0,0003	26 140	1
VII. Управление	4,3	0,3	12 885	1008
VIII. Свободни професии	6,0	2,8	17 775	8207
X. Домашна прислуга	0,2	5,1	681	15 087
Неопределени	2,0	0,03	6116	96
Общо	**100,0**	**100,0**	**297 976**	**297 564**

Както вече споменахме вътрешномиграционните процеси се обуславят до голяма степен от развитието на отделните отрасли и производства. Социалните и отрасловите характеристики на вътрешномигриращото икономически активно население от българския етнос изучаваме само чрез данните от статистиката на труда от преброяването през 1926 г., тъй като те не търпят съществени структурни измения в сравнение с 1920 г. От таблица 33 се вижда, че има силно разделение на труда

[81] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–11.

по пол и съществени различия в отрасловата заетост на мигриращата мъжка и женска работна сила. Жените запазват основната си заетост в селскостопанския сектор, следван с малки количествени измерения от „домашна прислуга“ и „индустрия“, докато при мъжете освободената от селското стопанство работна сила се насочва в значителна степен и към неселскостопанските отрасли – главно към промишлеността, но също към търговията, „държавната сила“, „свободните професии“.

Статистиката на труда от преброяването през 1926 г. дава възможност да се определи най-общо социалния състав на мигриращото икономически активно население от българския етнос по четири социални групи (самостоятелни, помощници, служещи и работници) в зависимост от отношението към собствеността и съобразно с положението им в производствения процес (но без да е непременно посочен характерът на труда – умствен или физически, каквато е практиката в съвременните преброявания)[82]. Статистическите сведения от 1926 г. са предоставени за социалните групи в корелация с тяхната заетост по икономически отрасли[83] и по два признака – месторождение и народност за българите (местни, външни и вътрешни мигранти) и за „инородците“ (поотделно за местните и за външните мигранти). Това означава, че въз основа на различните корелации можем да разграничим социалните структури на няколко вариации от населението и да сравним вътрешните мигранти с български етнически произход с местните представители на българския етнос, с външните мигранти българи (бежанци и имигранти) и с външните мигранти инородци (други етноси) (бежанци и имигранти). Те са представени в графика 7 и в таблица 34, където са показани и числените стойности, стоящи зад относителното тегло. Видно е, че относителните дялове на социалната структура на външните мигранти (бежанци и имигранти) се формират от малка в сравнение с тази на вътрешните мигранти и местните от българския етнос численост. Затова, искайки да разберем какво е влиянието на вътрешната миграция

[82] Колев, Й. Професионална и социална структура на българската интелигенция (1919–1923 г.). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център по културознание, Т. 80-81, 1987-1988, с. 178.

[83] Вж. по-подробно: Пейковска, П. Преброяване, труд и общество: руската емиграция в България през 20-те години на XX в. Част II. – Исторически преглед, 2014, № 3–4, с. 135–137.

върху социалния облик на страната и какво е участието на вътрешните мигранти в образуването на различните социални прослойки у нас, основно правим паралел между вътрешните мигранти и не-мигрираните местни с български етнически произход. Тяхната социална структура се отличава с високо дялово участие на помощниците – една твърде неясна социална група, включваща семейните членове, подпомагащи главата на домакинството в неговите занятия, без определено възнаграждение – за разлика от двете вариации на външните мигранти (българи и инородци), където преобладават (особено подчертано при инородците) работниците или лицата, полагащи предимно физически труд в занаятчийски, индустриални, земеделски или търговски заведения срещу определена заплата или друго възнаграждение. В сравнение с не-мигрираните местни българи (9%) обаче сред вътрешните мигранти работниците са три пъти повече (27,4%). Част от тях са излишната работна ръка, задържана в селските стопанства в резултат на това, че поради по-бързото нарастване на населението спрямо обработваемата земя възможностите за създаване на нови селски стопанства и за разширяване земите на старите намаляват. Те са предимно млади хора[84], търсещи работа в индустриалните предприятия и по-добри условия на живот в града или пък увеличават контингента от наемници в селското стопанство.

Служещите (или заетите като технически, ръководен, търговски, административен или канцеларски персонал в обществени или частни зеведения и учреждения, срещу заплата или друго възнаграждение), които се отличават с ниско дялово участие във всички вариации, при мигрантите – при вътрешните (7,9%) (и особено при външните – инородци, 10,8%) обаче имат по-висок относителен дял отколкото при не-мигрираните местни. (Графика 7, Табл. 34)

Самостоятелните (или лицата, които работят за своя сметка, сами или с помощта на работници) варират между 20% и 30%, като относителният им дял и численост в сравнение с местните (българи или инородци) и имигрантите и бежанците са най-малко именно сред вътрешните мигранти българи (22%), което показва, че те не се издигат бързо до по-високи икономически и социални позиции; знак е също за

[84] Вж. също. Тодоров, Н., Л. Беров и др., цит. съч., с. 284.

наличието на декласация сред значителна част от вътрешните мигранти. (Графика 7, Табл. 34)

Графика 7. Социална структура на мигриращото икономически активно население в България, в %, 1926 г.[85]

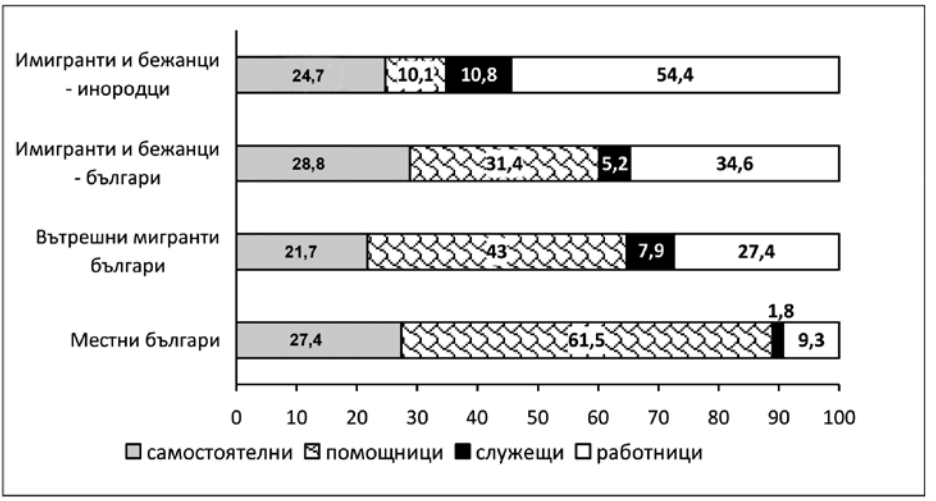

Социалната структура е строго диференцирана по пол. Сред вътрешните мигранти от българския етнос през 1926 г. жените доминират със 73% единствено в групата на помощниците; имат по-значителен процент сред пролетариата (27%) и по 13% сред служещите и самостоятелните. През 20-те години броят на жените в социалните групи на вътрешните мигранти се изменя в посока към нарастване – най-подчертано изразено сред пролетариата (+23%) (разбира се, паралелно с това на мъжете, +27%, което е и по-голямо). Тази тенденция се дължи не само на еманципацията и навлизането на жената в повечето сфери на труда, а и на обстоятелството, че постепенно намалява голямата разлика между заплатите на мъжете и жените.[86]

[85] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–11.

[86] Пак там, с. 317.

Таблица 34. Социална структура на мигриращото икономически активно население в България, по пол, в брой, 1926 г.[87]

	Вътрешни мигранти „българи“			**Местни „българи“**			**Бежанци и имигранти „българи“**			**Бежанци и имигранти – „инородци“**		
Пол / ***Социално положение***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***	***Мъже***	***Жени***	***Общо***
Самостоятелни	112 246	17 222	**129 468**	456 245	40 620	**496 865**	41 454	2536	**43 990**	9655	612	**10 267**
Помощници	28 472	227 556	**256 028**	383 620	731 095	**1 114 715**	11 867	36 025	**47 892**	1454	2736	**4190**
Служещи	38 354	8953	**47 307**	25 598	7281	**32 879**	6678	1316	**7994**	3738	745	**4483**
Работници	118 904	43 833	**162 737**	123 289	44 347	**167 636**	39 512	13 376	**52 888**	19 392	3247	**22 639**
			595 540			**1 812 095**			**152 764**			**41 579**

Данните включват и „непоказаните”.

[87] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–11.

Отрасловата заетост на социалните групи сред икономически активните вътрешни мигранти в България е отразена по признак народност – за българите и инородците – в корелация с икономическите отрасли: „земеделие и селско стопанство, лов и риболов“, „индустрия (вкл. мини), занаяти и съобщения“, „търговия“, „обществени служби и свободни професии“, „домашна прислуга“, „неопределени професии“. А сега да видим в кои отрасли от тогавашната икономическа структура на България намират трудова реализация гореспоменатите социални групи от вътрешни мигранти – мъже и жени. Когато анализираме джендърните аспекти в отрасловата заетост на отделните социални групи, се откроява ролята на двата пола в нейното структуриране.

Сред мъжете работници доминира индустриалният пролетариат 46%, следван от работниците в обществените служби и свободните професии 24%. Отрасловата заетост на самостоятелните мъже е преимуществено в секторите земеделие 62%, индустрия 21% и търговия 14%. Служещите мъже са основно в обществените служби и свободните професии 66%.

Отрасловата характеристика на работничките се определя от секторите земеделие 42% и домашна прислуга 34%, в индустрията са 20%. Жените-служителки са малко на брой и като относителен дял, почти изцяло в сектор обществени служби и свободни професии 85%. Самостоятелните жени, макар и малко като численост и относителен дял, са почти изцяло в земеделския сектор 82%.

Гореспоменатите характеристики на отрасловата заетост в социалната структура на вътрешномигриращото население в България се обусловени от икономическото развитие на страната, недостатъчната индустриализация и модернизация на икономиката ѝ, преобладаващия селскостопански сектор, недостатъчно развития обществен сектор и свободни професии и положението на и отношението към жената в българското общество – излизането ѝ от традиционната роля единствено на съпруга, майка и домакиня, все по-значителното ѝ участие в живота извън домакинството, използването на женския труд в различни сфери на производството, но при ограничени трудови поприща, икономическо и социално неравенство при упражняване на правото на труд, тъй като трудът ѝ е по-нископлатен.

4. ВЪТРЕШНА МИГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИТЕ БЕЖАНЦИ СПОРЕД „РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ВРЕМЕННО НАСТАНЕНИТЕ ОТ ГЛАВНА ДИРЕКЦИЯ НА ТРУДОВИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА БЕЖАНСКИ СЕМЕЙСТВА НА ПОСТОЯННО МЕСТОЖИТЕЛСТВО“

Вътрешното движение на българите бежанци в процеса от временно към постоянно настаняване е повлияно в голяма степен от мерките, предприети от централната власт за тяхната стопанска и социална интеграция, най-вече за оземляването им, и въздействат върху териториалното преразпределение на населението. Както вече споменахме в предишната глава въз основа на преброяванията на населението могат да се определят изходните точки на бежанските и имиграционните потоци извън пределите на страната, т.е. като външномиграционни потоци, и някакви – да ги наречем условно – „крайни“ дестинации в пределите на страната за 1920 и 1926 г. На вътрешното движение на бежанците и имигрантите в процеса от временно към постоянно настаняване обаче е трудно е да бъде погледнато обобщено и в цялост:

от една страна, защото те са в непрекъснато в движение, често се местят „самоволно“ от едно място на друго по различни причини – търсят по-добри природни и битови условия за живот, не искат да се разделят от близки и роднини, а да останат с тях в едно и също селище и др. Министерството на вътрешните работи и народното здраве няколко пъти прави опити да ограничи тези своеволни вътрешни движения на бежанците като издава нареждания и отправя предупреждения, че ще бъдат лишени от правата, които им дава Законът за трудово-земеделските стопанства. Но особени резултати не са постигнати.

от друга страна, наличните (включително статистически) данни, отразяващи вътрешното движение на бежанците са на локално равнище, съхраняват се в окръжните архиви, а обща база от данни не съществува.

За характера и мащабите на този вид вътрешни миграции ще дадем пример с предвидените механични движения в първото направено „Разпределение на временно настанените от Главна дирекция на трудово земеделските стопанства (ГДТЗС) бежански семейства на постоянно местожителство“, обнародвано в „Известия на Главна дирекция

на трудовите земеделски стопанства“.[88] То е подготвено веднага след като ГДТЗС разработва и обнародва в средата на февруари. „Общия план за вътрешно заселване през 1925 г.“, който е предвиден за заселване главно на българи бежанци-земеделци, но допуска оземляване и на местни селяни без земя, и е изменян няколко пъти. Разпределението засяга 3253-те семейства, настанени на временно местожителство от ГДТЗС до средата на февруари 1925 г. Сега Главната дирекция разпорежда 2161 от тях да останат окончателно в тези местожителства, а останалите 1092 сем. (33,6%) да бъдат преместени, като се предвижда най-напред да бъдат настанени на постоянно местожителство земеделските бежански семейства, които са били устроени по нейно нареждане с временно местожителство в различни населени пунктове от 16 август 1924 до 7 февруари 1925 г., а след това – дошлите след тази дата.

Предвидено е преселването да бъде извършено от общинските съвети със срок най-късно до 15 март 1925 г.[89] Но всъщност през 1925 г. (която визира споменатото Разпределение) ГДТЗС[90] извършва предимно подготвителна работа: установява наличната свободна земя, изработва и допълва Плана за вътрешно заселване, взема решения за местата, където да се създадат нови квартали и селища, като определя приблизителния брой на семействата за настаняване във всяко едно селище. Работата ѝ по настаняване на постоянно местожителство, която пряко влияе върху вътрешната миграция, е ограничена по мащаби и резултати.[91] Планираното вътрешно заселване се реализира през втората половина на 20-те години, след получаването на бежанския заем от 1926 г.

Преселванията са осъществени в почти еднакъв относителен дял на по-кратки разстояния – от едно в друго селище в границите на една и съща околия, и на по-далечни разстояния, от една околия в друга. Повече от половината семейства са преселени в селища вътре в околията си (215 семейства в Северна България и 261 семейства в Южна

[88] Известия на Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства, 1925, № 4, с. 4–10.

[89] Пак там, с. 3.

[90] Създадено в началото на август 1924 г.

[91] Димитров, Г. Настаняване и оземляване на българските бежанци. Благоевград, 1985, с. 99, 101.

България), а на далечни разстояния, с главни посоки на миграционните потоци от Централна Южна към Североизточна България 112 семейства и към южните погранични райони 127 семейства. (Картосхема 10)

Картосхема 10. Преселвания на временно настанените от ГДТЗС бежански семейства на постоянно местожителство със срок до 15 март 1925 г.[92]

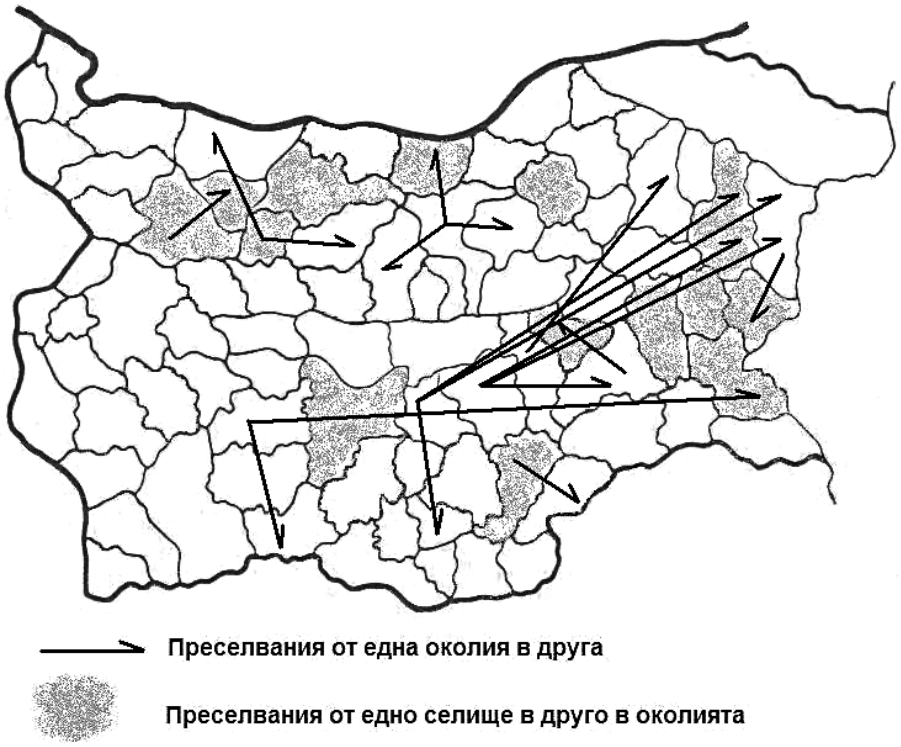

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Чрез статистическите данни за месторождение от преброяванията на населението и представеното „разпределение“ на бежанците българи за постоянно настаняване, които „покриват“ цялото население на

[92] Източник: Разпределение на временно настанените от ГДТЗС бежански семейства на постоянно местожителство. – Известия на Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства, 1925, № 4, с. 4–10.

страната, успяхме да реконструираме вътрешномиграционното „поведение“ на местното население и на външните мигранти (бежанци и имигранти) в България през периода от 1910 до 1934 г. Основните изводи, отнасящи се до развитието на вътрешномиграционния процес и до демографския профил на вътрешните мигранти са:

По своя обем вътрешномиграционният процес бележи значително нарастване през периода след Първата световна война и особено през първата половина на 20-те години, което до голяма степен се дължи на взаимодействието му с и въздействието на външномиграционния процес.

Междуселската миграция се отличава с малката отдалеченост. Останалите три направления, свързани с механичното движение на населението към, от и между градовете (особено за петте най-развити индустриални центрове), се отличават с по-голяма отдалеченост.

Показателите за развитието на вътрешната миграция в посока от селата към градовете са знак за наличието на урбанизационен процес, ако и да не е голям.

Жените и мъжете демонстрират различно миграционно поведение. С по-голяма подвижност се отличават мъжете от града и жените от село, но като цяло при вътрешното механично движение на населението (за разлика от външното/международното, като се изключат бежанските потоци) мигрират повече жените и тенденцията е към числеността им нарастване. Що се отнася до вътрешномиграционните направления, то жените участват основно в междуселската миграция, но нараства числеността им и в посока към градовете. Освен това те предпочитат да мигрират на близко разстояние, докато мнозинството от мъжете мигрират на по-далечни разстояния

Етническият състав на вътрешномиграционния поток се предопределя от доминиращия в страната български етнос (85%); по-забележимо участват още турците 7% и ромите 4,5%. Във вътрешната миграция към селата ролята на българския етнос е с няколко процентни пункта по-малка в сравнение със същата във вътрешномиграционния поток към градовете.

До войните вътрешномиграционният поток на местното население е насочен главно към Североизточна България, а след тях – към Югозападна, където принадлежи нейният главен притегателен център на равнище селище, столицата София.

Вътрешните мигранти сред местното население от доминиращия и структуроопределящ български етнос се отличават със значително по-висока (от тази на не-мигриралото) и нарастваща икономическа активност, което дава основание вътрешномиграционният процес да бъде оценен положително. При жените нейният коефициент е по-нисък от този на мъжете. Налице са също съществени различия в отрасловата заетост на мигриращата мъжка и женска работна сила: жените запазват основната си заетост в селскостопанския сектор, а мъжете – в не-селскостопанските отрасли и главно към промишлеността. За разлика от външните мигранти вътрешните в преобладаващата си част принадлежат към социалната група на помощниците.

Вътрешната миграция на бежанците и имигрантите и изселванията като форма на външната миграция допълнително стимулират вътрешната миграция на местното население.

Част трета

МИГРАЦИЯ И УРБАНИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПО ДАННИТЕ ОТ ПРЕБРОЯВАНИЯТА ЗА ГРАДСКОТО НАСЕЛЕНИЕ И МЕСТОРОЖДЕНИЕТО МУ В СТРАНАТА И В ЧУЖБИНА

Взаимовръзката на миграцията с урбанизацията забелязват още първите нейни изследователи в края на XIX в. Те описват миграцията основно като движение от селата към градовете и тази гледна точка доминира в специализираната литература. А според единия от миграционните закони, формулирани от автора на първите научни разработки върху миграционите процеси Ернст Равенщайн, населението на големите градове се увеличава повече благодарение на миграциите отколкото на естествения прираст.[1]

През изучавания от нас период населението на света е предимно селско. През 1950 г. градското население представлява все още само 30% и едва след това започва рязко да нараства,[2] като урбанизацията е сред най-важните демографски явления именно на съвременната епоха. В наши дни половината от населението на света живее в градове.

[1] Ravenstein, E. G. Birthplaces and Migration. – Geographical Magazine, 1876, N 3, pp. 173–177, 201–206, 229–233; Същият, The Laws of Migration. – Journal of the Statistical Society, Vol. 48, N 2 (Jun. 1885), pp 167–235; Същият, The Laws of Migration. – Journal of the Royal Statistical Society, Vol. 52, N 2 (Jun. 1889), pp. 241–305.

[2] United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. World Urbanization Prospects 2018. Highlights. (ST/ESA/SER.A/421). UN, New York, 2019, p. 1, https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Highlights.pdf (12.08.2019).

До 2050 г. се очаква този относителен дял да достигне 68%.[3] А бързо нарастващите (и без това огромни по размери) градски агломерации предизвикват редица отрицателни явления – високи нива на безработицата, инфраструктурно напрежение и екологична деградация.[4] Да се изучава историческото развитие на урбанизацията е актуално, защото има проекции върху нашата съвременност, заради необходимостта да се намерят успешни механизми за преодоляването на отрицателните ѝ ефекти.

1. КАК ДА РАЗБИРАМЕ УРБАНИЗАЦИЯТА?

Теоретиците на урбанизацията я виждат като едно от проявленията на миграцията заедно и във взаимодействие с естествения прираст (нарастването на населението в резултат от раждаемост, надвишаваща смъртността) и прекласификацията (административния механизъм за даване градски статут на бивши села или околоградски поселища), чиито относителен принос за урбанизацията е в зависимост от средата.[5] За урбанизацията директно допринася вътрешната миграция от селските към градските райони. Някои изследователи считат, че самата вътрешна миграция представлява отражение на урбанизационните процеси,

[3] United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. World Urbanization Prospects. The 2018 Revision. (ST/ESA/SER.A/420). UN, New York, 2019, p. 9, https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf (12.08.2019); United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. World Urbanization Prospects 2018. Highlights. (ST/ESA/SER.A/421). UN, New York, 2019, p. 1.

https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Highlights.pdf (12.08.2019).

[4] Bencivenga, V. R., B. D. Smith. Unemployment, Migration and Growth. – Journal of Political Economy, 1997, Vol. 105/3, pp. 582–608; Bilsborrow, R. E. Migration, Population Change and the Rural Environment. ECSP Report. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Environmental Change and Security Project, 2002, Vol. 8, pp. 69–94; Kavzoglu, T. Determination of Environmental Degradation due to Urbanization and Industrialization in Gebze, Turkey. – Environmental Engineering Science, 2008, Vol. 25/3, pp. 429–438.

[5] White, M. J. (Ed.). International Handbook of Migration and Population Distribution. Vol. 6. Heidelberg–New York–London, 2016, pp. 474–475.

развиващи се сред населението или просто разглеждат „урбанизацията като най-типичния процес на вътрешната миграция“.[6] Какво всъщност се случва при взаимодействието на тези два процеса? – Отделните индивиди и семействата се движат от селата към градовете, при което населението в селските райони намалява, а това в градските – нараства. А има и градове, привличащи значителен брой международни мигранти, което също води до увеличаване на градското население.[7]

Счита се, че естественият прираст е пряка и косвена причина за урбанизацията. Естественият прираст на селското население влияе косвено върху градската раждаемост, тласкайки миграцията от селата към градовете и така облекчавайки пренаселеността спрямо икономическите и образователните възможности в селските райони. В същото време раждаемостта в градските райони директно въздейства върху нарастването на градското население чрез сравнително младата възрастова структура на самото градско население. Повечето мигранти към града се вписват във възрастовата граница между 18 и 29 години, което се явява и пикова точка на фертилната възраст. Така дори обичайната раждаемост сред младите възрастни – мигранти от селото към града по-нататък допринася за естественото нарастване на населението в градските райони.

Прекласификацията пък често пъти се прави, защото абсолютният обхват на населението или неговата гъстота надхвърлят определени граници. Взаимовръзката ѝ с другите два механизма е очевидна: естественият прираст и миграцията от селата към градовете са демографски процеси, които увеличават числеността на хората, живеещи в или край градовете. Нарастващата гъстота на населението в околоградските райони може да доведе до прекласификация, тъй като гъсто населените райони се разширяват географски.[8]

Въпросът за протичането на миграционните и урбанизационните процеси в България през изучавания период е още по-интересен, тъй като те се случват на фона на започналият у нас през 20-те години

[6] Найденова, П. Миграционни процеси в България през отминалите столетия. – Население, 2000, № 2, с. 3–15.

[7] Пак там.

[8] Пак там.

демографски преход от примитивен към съвременен тип възпроизводство. (Тук ще вметнем само, че отделните страни в света преминават през демографския преход по различно време и се намират на различни негови фази.) У нас интересуващата ни в случая негова начална фаза (завършила около средата на 60-те години) е белязана от снижаване на смъртността, довеждащо до голям растеж на населението (а през втория етап раждаемостта се снижава, вследствие на което растежът на населението се забавя).[9] В България демографският преход протича като най-напред се засилват мерките за предотвратяване на болестите турберкулоза, холера, сифилис, петнист тиф и в резултат през следващите десетилетия здравето на хората се подобрява, смъртността намалява, а числеността на общото население рязко нараства. Той обаче се отличава с относително дългото запазване на висока раждаемост в браковете и с ниска брачна възраст.[10]

В специализираната литература също се гледа на т. нар. урбанизационен преход (тоест на нарастването на населението в градовете до 50% и повече процента, водещо до структурни промени в селищното устройство на дадена територия) като на част от глобалния демографски преход – с намаляването на смъртността, като неин структурен двигател, или пък се счита, че демографският и урбанизационният преход по-скоро се припокриват.[11] Всъщност и двата прехода имат отношение

[9] Вж. още: Сугарева, М. Демографският преход и началото на новото брачно поведение в Европа. – Население, 2014, № 1, 50–51с. 50–51; Щерионов, Щ. Демографският преход по българските земи – специфики и начални граници. – В: Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова. С., 2012, с. 248–258.

[10] Естественият прираст започва постепенно да намалява през 50-те години и през 80-те години достига близки до нулата стойности. За демографския преход в България вж.: Балуцова, С. Демографската политика на България: характеристики в международна перспектива (1937–1944 г.). – Балканистичен Форум, 2011, № 1, с. 65–78. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=43871 (17.12.2018); Груев, М. Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: Знеполски, И. (Ред.). История на Народна република България: Режимът и обществото. С., 2009, с. 369–370.

[11] Dyson, T. Population and Development: The Demographic Transition. London, 2010, pp. 125–126; Същият, The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization. – Population and Development Review, Vol. 37, Demographic Transition

към редица взаимно свързани и до голяма степен самозасилващи се процеси, включително икономическият растеж, модернизацията, индустриализацията. България е аграрна страна (четири пети от населението ѝ е селско като мнозинството от земевладелците са дребни собственици), но е в процес на индустриализация (БВП наполовина се формира в селскостопанския сектор).[12] Две трети от наличните между 1926 и 1934 97 града са малки, с население до 10 000 души, ако и общата тенденция да е към създаване на големи градове (при това тя не е съпроводена от намаляването на селското население, което е характерно за други страни през XIX в.); 52 са със селски облик, като повече от половината са „почти напълно земеделски“.[13] Както вече отбелязахме в част втора на изследването, най-бърз икономически растеж бележи столицата София, а други добре развиващи се градове са Пловдив, Варна, Бургас, Русе.

2. ИСТОРИОГРАФСКИ ПОГЛЕД КЪМ ПРОБЛЕМАТИКАТА

Към развитието на урбанизацията в България[14] и нейното взаимодействие с (вътрешно и външно-)миграционните процеси през изу-

and Its Consequences, (2011), pp. 34–54; Dumont G.–F. Urban Demographic Transition. – Urban Development Issues, Vol. 56 (2017), pp. 13–25.

[12] Според М. Иванов страната преодолява началната фаза на индустриализацията към края на 30-те години на XX в. Вж.: Иванов, М. Българското стопанство през второто „златно десетилетие“ 1935–1939 г. – Исторически преглед, 2004, № 1–2, с. 107–128; Kopsidis, M., M. Ivanov. Was Gerschenkron wright? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. – ESHES Working Paper, N 82 (July 2015), pp. 9, 17; Lampe, J. R., M. R. Jackson. Balkan Economic History, 1550–1950. Bloomington, 1982, pp. 576–577; Ivanov, M. The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. Sofia, 2012, pp. 105, 107; Teichova, A. Industry. – In: Kaser, M. (Ed.). The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. I. Oxford, 1985, p. 239.

[13] Юрданов, Ю. Нашите градове. – Списание на Българското икономическо дружество, 1936, № 1, с. 8, 16.

[14] Батаклиев, Ив. Характерни историко-географски черти на нашите старопланински градове. – В: Сб. в памет на проф. Христо Ников. С., с. 17–24; Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991; Везенков, Ал. Урбанизацията в България до Втората световна война: темпове и характер. – Ми-

чавания период не е имало особен научен интерес – може би защото през този начален етап (започнал с основаването на Третата българска държава и завършил в края на 40-те години) относителният дял на градското население расте бавно и градският начин на живот се разпространява бавно[15]. Всъщност истинската, динамична урбанизация се осъществява през втората половина на XX в., когато тя протича ускорено, под действието на централно планирано икономическо развитие; в резултат рязко нараства населението на градовете (като в края на 60-те години относителният му дял прехвърля петдесетте процента) и все повече се концентрира в административните центрове.[16]

Някои изследователи на миграционните и урбанизационните процеси у нас твърдят, че след 1880 г. (до 1934 г. например) има „постъпателна урбанизационна тенденция“ и я подкрепят с показатели като непрекъснато увеличаващия се брой на жителите на градовете и растящия относителен дял на градското население[17].

При други автори индикатор за процесите на урбанизация в България е механичният/миграционният прираст (разликата между преселените и изселените), изчислен въз основа на преброяванията на

нало, 1999, № 3, с. 56–69; Гешев, Г. Икономогеографски проблеми на урбанизацията в НР България. Дисерт., С., 1985; Иширков, Ан. Характерни черти на градовете в Царство България. – Год. на СУ–ИФФ, кн. XXI, 1925, с. 1–26; Младенов, Ч., Е. Димитров. Урбанизацията в България от Освобождението до края на Втората световна война. – География 21, 2009, № 1, с. 13–17; Пенков, И. Развитието на нашите големи градове. – Училищен преглед, 1974, № 5–6, с. 429–432; Пенков, И., В. Дойков. Градовете на България. Русе, 2000; Юрданов, Ю., цит. съч.

[15] Младенов, Ч., Е. Димитров, цит. съч., с. 13; Минков, М. Миграция на населението. Социално-икономически проблеми. С., 1972, с. 85; Стефанов, Ив. и др. Демография на България. С., 1974, с. 258–259.

[16] Василева, Б., цит. съч., с. 94; Марчева, И. Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – Балканичстичен форум, 1997, № 2, с. 119–130; Марчева, И. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война. С., 2016, с. 396–397.

[17] През 1880 г. градското население съставлява 16,7% от общия брой на населението, през 1910 г. 19,1%, през 1920 г. – 19,9%, през 1934 г. – 21,4% (собствени изчисления, без населението с „непоказано месторождение“). Вж. също: Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С. 1991, с. 110; Георгиев, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., 1979, с. 24; Попов, К. Стопанска България. С., 1916, с. 13.

населението (които са обаче доста „груби“ негови измервания).[18] Те установяват, че миграционият прираст винаги е в полза на градовете – увеличава градското население и намалява селското[19]; покачва се, когато са налице и силни външни миграции – явлението е отразено в преброяването от 1905 г., след Илинденско-преображенското въстание (1903), и после, през първата половина на 20-те години. Освен това увеличението на градското население е много по-чуствително в големите градове с над 20 000 души отколкото в средните с 5–20 000 души, а малките с до 5000 души намаляват.[20]

Има и изследователи, които смятат, че урбанизационният процес „намалява“ от второто десетилетие на XX в. нататък и отдават това на въздействието на териториалните промени вследствие на войните върху селищната система и съотношението градско-селско население.[21] Съгласно Бущурещкия и Ньойския договор от България (от Южна Добруджа и Западните покрайнини) се отделят и преминават в румънска и сръбска територия 8 града[22] и са добавени други 17[23] от новопридобитите земи. Обаче урбанизацията намалява, защото сред последните повече на брой са по-малките градове, които са по-слаби икономически,

[18] Тотев, Ан. Ю. Населението на България, 1880–1980. Демографско-исторически очерк. – Год. на СУ, ЮФ, 1968, № 2, с. 26–32; Стефанов, И., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, А. Атанасов. Демография на България. С., 1974, с. 218; Даскалов, Р. Българското общество, 1877–1939. Т. 2, с. 143.

[19] Стефанов, И., З. Сугарев и др., цит. съч., 1974, с. 218.

[20] Юрданов, Ю., цит. съч., с. 18.

[21] Везенков, Ал. Урбанизацията в България до Втората световна война: темпове и характер. – Минало, 1999, № 3, с. 56–69.

[22] Съответно: Силистра, Тутракан, Добрич, Балчик, Каварна и Босилеград, Струмица, Цариброд (Димитровград).

[23] Ахтопол (771 д.), Банско (4532 д.), Горна Джумая (Благоевград) (7009 д.), Неврокоп (Гоце Делчев) (6156 д.), Дьовлен (Девин) (1085 д.), Даръдере (Златоград) (3090 д.), Ортъкьой (Ивайловград) (1991 д.), Кошукавак (Крумовград) (455 д.), Кърджали (4417 д.), Малко Търново (3738 д.), Мелник (721 д.), Мастънли (Момчилград) (957 д.), Петрич (3169 д.), Разлог (4168 д.), Мустафа паша (Свиленград) (7007 д.), Пашмъкли (Смолян) (2742 д.) и Василико (Царево) (1533 д.). Вж. също: Първанова, Р. Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали. Кърджали, 2015, с. 237–244.

а малцинственото им турско и мюсюлманско население е склонно към емиграция.[24]

Тук търсим отговор на въпроса дали има развитие на урбанизационният процес в България в епохата, предшестваща ускорената индустриализация (или говорим по-скоро за стагнация), и ако има, то какви са мащабите и характерът му, разглеждаме проблема за ролята на миграцията в урбанизационния процес.

3. ПРЕБРОЯВАНИЯТА КАТО СТАТИСТИЧЕСКИ ИЗВОР ЗА РОЛЯТА НА МИГРАЦИЯТА В УРБАНИЗАЦИЯТА, ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОДИ И ЗАДАЧИ

Тъй като развитието на урбанизацията в България през периода 1910–1946 г. е слабо проучено, а в същото време през първата си половина той се характеризира с интензивни бежански и имиграционни вълни (главно от българи, но също от руси и арменци), а местното гръцко и турско население емигрира по спогодбите с Гърция и Турция за доброволно изселване, то тази последна част на настоящото изследване посвещаваме именно на урбанизационния процес и ролята в него на вътрешните и външните миграции. Ще отбележим още, че градинарската емиграция (предимно сезонна и рядко свързана с трайно изселване от страната), която през изучавания период е характерно и обемно външномиграционно събитие, не засяга пряко урбанизацията, защото градинарите излизат от селата и то преимуществено от селата на точно определен регион – Централна Северна България. Обект на количествения анализ, въз основа на който проследяваме взаимодействието на урбанизационните и миграционните явления и процеси и изчисляваме компонентите на урбанизационния растеж[25], са данните за градското (и селското) население от петте преброявания на населението, осъществени от 1910 до 1946 г. Често пъти подобни проучвания се основават на

[24] Везенков, Ал., цит. съч., с. 60; Данаилов, Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 164–168.

[25] The Components of Urban Growth in Developing Countries. Population Division. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. ESA/P/WP.169. Sept. 21. United Nations, 2001, 58 p.

сведенията за месторождение на градското (и селското) население, като се прилагат различни изследователски подходи. Тук използваме данните за наличното в момента на преброяването градско (и селско) население, обнародвани в корелация с месторождение в България – за родените в населено място, различно от това на преброяването (т.е. вътрешните мигранти), и с месторождение в чужбина (т.е. външните мигранти – бежанци и имигранти). Това ще рече, че статистическата информация „покрива“ броя на заселванията в един конкретен момент, включва временно пребиваващите, случайните гости и тези с трайно местожителство, изключва временно отстъстващите от постоянното си местожителство), отнася се само до първото поколение заселници (за разлика примерно от американските преброявания, където в преброяванията се събират сведения и за следващите поколения на заселниците). В случая пък на родените в чужбина статистическата информация не отразява вътрешната миграция на бежанците и имигрантите – основно българи, но също руси и арменци.[26] За да направим определени изводи за ролята на миграцията в урбанизацията на страната наблюдаваме също количествените промени в базата от данни за местното население[27].

При опита да се установи приносът на вътрешната миграция за урбанизацията най-важното нейно направление, което следва да бъде изучено е миграцията в посока от селото към града. От гледна точка на вътрешномиграционните направления и за наличното население обаче българските преброявания от 1910, 1920 и 1926 г. съдържат сведения за вътрешната миграция в посока към градовете (съответно и към селата) по принцип, без да е отразена изходната точка (било тя село или друг град). Което означава, че този вид бази от данни включват и междуградските (респективно междуселските) миграции, в нашия

[26] В преброяването от 1926 г. според данните за наличното население по народност в корелация с месторождение в чужбина са регистрирани общо около 304 500 души бежанци и имигранти, останали в страната – основно българи (237 000 души), но също руси (18 000 души) и арменци (18 000 души). Тук трябва да се има предвид, че този контингент включва и бежанци и имигранти от времето преди войните; по груби изчисления след войните от прежде споменатите в страната ни са се установили: около две трети от всичките бежанци и имигранти, почти всичките руси и приблизително една трета от арменците.

[27] Как разбираме термина „местно население“ – вж. с. 217

конкретен случай това са миграциите от малките към големите градски центрове и най-вече към София, които количествено не са такива, че да промéнят основните тенденции (Табл. 49). Сведения за движението на населението от селата към градовете, но само по отношение на икономически активното население, се намират в обнародваните материали на българските преброявания от 1910, 1920 и 1926 г. Статистическа информация за миграцията на цялото налично население в посока села–градове черпим от преброяването през 1934 г. А преброяването от 1946 г. използваме съвсем ограничено – само статистиката за градското и селското население, като опорна точка за най-общо проследяване на вътрешномиграционните процеси след 1934 г.[28]

Количественият анализ се основава на по-важните теоретични моменти в съвременното разбиране на урбанизацията, които пояснява защо използваме точно определени показатели. Днес урбанизацията бива определяна като нарастващ дял на населението, живеещо в градските райони[29]. Нужно е да се уточни обаче, че урбанизацията се различава от растежа на градското население въобще, въпреки че двете концепции често се смесват, което поражда значително объркване. Тъй като урбанизацията се определя като увеличаващ се градски дял, то ако населението в градските и селските райони расте с едно и също темпо, няма урбанизация. Растежът на градското население се счита изцяло за резултат от урбанизацията, в случай че общият обем на населението не се променя, но относителният дял на градското население се увеличава; тогава степента на урбанизация (степента на нарастване на дела на населението в градските райони) е равна на скоростта на нарастване на градското население. В повечето урбанизиращи се страни, в това число и в България обаче през разглеждания период общото население също се разраства и е възможно да се разграничи делът на нарастването на градското население, което е резултат от урбанизацията, от дела, който е резултат от общия растеж на населението (последният е приблизител-

[28] Относно статистическата информация от преброяването през 1946 г. виж: Част Втора, бел. № 51.

[29] Poston, D., L. Bouvier. Population and Society: An Introduction to Demography. Cambridge, 2010, pp. 307–311.

но равен на степента на урбанизация, плюс темпът на общия прираст на населението).[30]

Основавайки се на тези виждания при измерването на процесите и явленията изхождаме от позицията, че урбанизация е налице, когато темповете на растеж при градското население надвишават темповете на растеж при селското и използваме като основен именно този показател – измерен в проценти за цялото градско (и селско) население, за населението на малките и големите градове, за столицата, за отделните народностни (етнически) групи в България –, за да определим приноса за урбанизацията в България на големите и малките градове, на столицата, на половете, на етносите. За по-голяма сигурност в установяването на тенденциите наблюдаваме и други показатели като, например, обхват/обем на миграциите и брой на вътрешните мигранти, респ. външните (бежанци и имигранти), на 1000 души местни. Разбира се, наясно сме с общия характер на количествените параметри и с наличието на известни микро- и фонови процеси, които не могат да бъдат числено индентифицирани, защото:

○ Наистина урбанизацията е преди всичко резултат от миграцията и е разумно да се третира като такава. Тя обаче не е просто следствие от миграцията село–град, особено ако тази миграция се възприема в значението ѝ на дългосрочно преместване за постоянно живеене. Първо, урбанизацията е нетният резултат от сложните миграционни движения между селските и градските райони, включително циркулярната миграция напред и назад. Всъщност, нетната миграция от селото към града може да бъде резултат от това, че хората забавят връщането си или не се връщат в селските райони, тъй като решават да се преместят в града. Второ, урбанизацията включва както нетното движение на хора към и в градските райони, така и прогресивното разширяване на градските граници и създаването на нови градски центрове. Както вече споменахме, тя може по принцип да произтича и от по-висок естествен растеж на населението в градските райони или от особено висока еми-

[30] Tacoli, C., G. McGranahan, D. Satterthwaite. World Migration Report 2015. Urbanization, Rural–urban Migration and Urban Poverty. Background paper. December 2014.

https://www.iom.int/sites/default/files/our_work/ICP/MPR/WMR-2015-Background-Paper-CTacoli-GMcGranahan-DSatterthwaite.pdf (14.01.2018)

грация в чужбина от селските райони, въпреки че нито една от тях не се счита за много съществена.

Да кажем няколко думи и за другата страна на урбанизацията – нарастването на броя на градовете, тъй като има връзка с миграцията, доколкото влияе върху изучаваната база от статистически данни. По принцип прекласификацията се осъществява

чрез създаването на нови (селища, които са предназначени да бъдат) градове – нетипично за нашата страна, и

чрез разрастването на села, които започват да развиват индустрия и се обявяват за градове – това е именно характерното за България, но няма мащаби, обикновено първо села стават административни центрове и чак след това се обявяват за градове, т.е. обявяват се за градове без да имат качествата на такива; рядко де факто село функционира като град и чак след това се обявява за такъв (Мездра).

В изложението разглеждаме отделни аспекти на ролята, която вътрешната миграция и имиграцията имат в урбанизационния процес – джендърни, етнически, в разрез малки и големи градове, столица, всички те – „заложени“ в или произтичащи от анализираните статистически данни. Заключителната част на текста е посветена на взаимовръзката между миграцията, урбанизацията и индустриализацията и на някои най-общи промени в градското пространство.

Преди да предприемем конкретният количествен анализ ще подчертаем още (пак вече споменато в предишната глава), че почти през целия изучаван период няма законодателни ограничения върху струпването на населението в големите градове – такива административни мерки са въведени най-напред за столицата София във военно време.[31]

[31] Закона за лицата от 1907 г. (Чл. 1 и 2). Вж. ДВ, 1907, № 273 (17.12.).

4. ПРИНОСЪТ НА МИГРАЦИЯТА ЗА УРБАНИЗАЦИОННИЯ ПРОЦЕС[32]

Обичайно използван показател за измерването на урбанизационните процеси е нарастването в относителния дял на градското население и неговата динамика на растеж в проценти. Изучаването на урбанизацията през последните години доказва, че истински меродавният показател е растежът на градското население в проценти сравнен с растежа на селското население в проценти, защото (както вече споменахме) върху нарастването на градското население влияят както миграционните процеси (механичният прираст – на този показател се опира и етнологът Г. Георгиев, изучавайки вътрешномиграционните процеси и урбанизацията в годините след Освобождението на България[33]), така и естественият прираст и прекласификацията.

От 1910 до 1946 г. се увеличава цялото население на България, като поотделно расте абсолютният брой и на градското, и на селското население, расте също относителният дял на градското население – от 19,1% през 1910 г. до 24,7% през 1946 г.[34] Промяната в съотношението между градското и селското население не е рязка (както през втората половина на XX в.), а плавна. За 35 години градското население бележи над два пъти по-голям растеж (+111,4%) от селското (+58,6%), поради което ако и да преобладава последното, то относителния му дял намалява – от 80,9% през 1910 г. до 75,3% през 1946 г.[35] (и този растеж на градското население е доста по-голям от същия през годините, предхождащи войните[36]). Най-голямото нарастване на градското население е през 1911–1926 г. (+36%) – въпреки човешките загуби през войните,

[32] Вж. също: Peykovska, P. Migration and Urbanization in Industrializing Bulgaria 1910–1946. – Hungarian Historical Review, 2019, № 1, pp. 179–207.

[33] Георгиев, Г., цит. съч., 1979, с. 23.

[34] По данните за наличното население в територията на страната в момента на всяко преброяване.

[35] Тотев, Ан. Демографско-исторически очерк…, с. 17–19; Цеков, Н. Селската селищна мрежа като фактор в развитието на човешкия потенциал на българското село. – Население, 2011, № 1–2, с. 78.

[36] През 1880–1900 г. например (т.е. за период от 20 години) градското население се увеличава с +36,6%, а селското – с +31,6%. (Георгиев, Г., цит. съч., 1979, с. 23).

които възлизат на около 143 000 души,[37] благодарение на бежанските вълни и при установена (и обичайна) повишена раждаемост след войните; през 1927–1934 г. то е +15% и през 1935–1946 г. +33%.

През изучавания период нараства значимостта на вътрешните миграции и имиграциите (вкл. бежанските потоци) за увеличаването на числеността на градското население в България, макар имиграционният поток да е значително по-малоброен от вътрешномиграционния и да бележи растеж само до 1926 г. (Табл. 35) Към градовете са насочени над една трета от вътрешните мигранти (217 328 души за 1910 г., 354 187 души за 1926 г.) (които многократно надвишават броя на външните) и около половината от външните (бежанци и имигранти) (59 706 души за 1910 г., 166 761 души за 1926 г.) (като относителният дял на последните там е по-голям отколкото в селата): по данните за 1910 г. 89% (53 067 души) от външните и 77% (167 437 души) от вътрешните, за 1926 г. съответно 80% (129 214 души) и 77,5% (282 079 души). Общата тенденцията е към нарастване на числеността на външните и на вътрешните (до 1926 г.) мигранти, насочени към градовете.

Таблица 35. Миграционен прираст за градското население, 1901–1946, в ‰.[38]

	За градското		**За селското**
	население		
Период	*	**	**
1901–1905	2,3		
1906–1910	0,8		
1911–1920	13		
1921–1926	16,3		
1927–1934	10,5	9,8	4,2
1935–1946	12,6	14,8	6,7

* Тотев, Ан.,
** Стефанов, Ив.

[37] Тодоров, Н. и др. Стопанска история на България 681–1981. С., 1981, с. 297.

[38] Източници: Тотев, Ан. Ю. Населението на България, 1880–1980. Демографско-исторически очерк. – Год. на СУ, ЮФ, 1968, № 2, с. 26–32; Стефанов, Ив., З. Сугарев, Н. Наумов, Е. Христов, А. Атанасов. Демография на България. С., 1974, с. 218.

За периода от 1910 г. до 1934 г. статистическите данни дават възможност да се определи растежът на населението в малките и големите градове, т.е. в градовете с население „до“ и „с и над“ 10 000 жители, както са групирани в преброяванията до 1926 г. В преброяването от 1934 г. не е направено разграничаване на градовете по численост и затова сами създаваме такава информационна база въз основа на поселищните статистически данни. Измежду големите градове няма такива, които да са намалили числеността си и да са паднали под границата от 10 000 жители. Затова към включените през 1926 г. в тази база от данни сме добавили Петрич и Панагюрище, които през 1934 г. вече надхвърлят тази граница, и Перник, който я надминава още през 1926 г., но си остава село – за град е обявен през 1929 г. (Вж. Приложение 2) От таблица 36 се вижда, че растежът на населението в големите градове превъзхожда растежа в малките, но определящият фактор в този процес е огромният скок на столичния град; ако той бъде изключен, става ясно, че до 1926 г. нарастването на населението в малките градове надвишава (макар и с малко) това на големите и че отчитането на количествено нарастване на градското население в България се дължи преимуществено на над стопроцентното увеличение на населението в столицата. През периода до следващото преброяване от 1934 г. силно намалява числеността растеж на градското население (на селското също): на столицата – три пъти, на големите градове – 1,7 пъти и най-драстично на малките градове – девет пъти. Както ще стане ясно по-нататък това се дължи на обстоятелството, че през втората половина на 20-те години спират бежанските вълни (ако и все още да се наблюдават отделни преселвания на бежанци).

Всъщност визираната в заглавието проблематика на нашето изложение предполага да потърсим отговор на въпроса доколко и в каква степен урбанизацията се дължи на миграцията въобще и поотделно на вътрешната и външната миграция. Установяваме относителния дял на нарастването на броя на (вътрешните и външните) мигранти/те в градовете спрямо нарастването на броя на градското население (за територията на страната в съответната година на преброяването) въз основа на споменатите данни за месторождение. Тук, в контекста на вече казаното за спецификата на този вид статистическа информация за миграцията към градовете държим специално да отбележим, че тя включва

Таблица 36. Наличното население и неговият растеж в малките и големите градове, столицата София и селата, в брой и %, 1910, 1926 и 1934 г.[39]

Година / *Население в*	1910	1926	Нарастване в *брой*	Нарастване в *%*	1934	Нарастване в *брой*	Нарастване в *%*
Малките градове	251 849	321 239	+69 390	+27,5	331 582	+10 343	+3
Големите градове вкл. София	577 678	808 892	+231 214	+40	970 969	+162 077	+20
Големите градове без София	474 866	595 890	+121 024	+25,5	683 874	+87 984	+15
София	102 812	213 002	+110 190	+107	287 095	+74 093	+35
Селата	3 507 991	4 348 610	+840 619	+24	4 775 388	+426 778	+10

[39] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–19; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19.

не само мигрантите от селата, но и тези от други градове. Междуградската миграция и в частност тази от малките към големите градове количествено не е толкова голяма и не влияе върху основните тенденции. И така, през 1911–1926 г. относителният дял на нарастването на броя на всички мигранти в градовете спрямо нарастването на броя на градското население е 81%, а през 1927–1934 г. – 61% или, казано обобщено, през изучавания период урбанизацията в България се дължи предимно на миграцията. И то на вътрешната миграция, представляваща през 1911–1926 г. 56% от общия миграционен растеж – въпреки интензивните бежански вълни от българи, руси и арменци вследствие на войните, и почти изцяло на вътрешната миграция през 1927–1934 г., когато външната миграция бележи спад). (Табл. 35, 37)

Статистическите данни от 1934 г., които отчитат конкретно направлението село-град, потвърждават този извод. Анализираме вариация, съставена от сведенията за вътрешните мигранти по направлението село–град и за външните по направлението чужбина–град, защото не е известна количествено вътрешната мобилност на последните: вътрешните мигранти в посока село-град са почти два пъти повече от външните, а относителният дял им във вариацията е 64%. (Табл. 35, 37)

На гореспоменатите тенденции съответства и динамиката в общия обем на вътрешните заселвания, и динамиката в броя бежанците и имигрантите на 1000 души местни сред градското население: от 1910 до 1934 г. броят на вътрешните заселвания непрекъснато расте, увеличавайки се повече от два пъти и достигайки почти половин милион души; броят им на 1000 души местни също непрекъснато и постепенно расте, през първата половина на 20-те години много по-значително (достигайки 402 души вътрешни мигранти на 1000 местни през 1934 г.).[40] Числеността на бежанците и имигрантите е два–три пъти по-малка от тази на вътрешните мигранти, нараства до средата на 20-те години вследствие на бежанските потоци и след секването им, през 1934 г. бележи неголям спад; а броят им (233 души) на 1000 местни е по-нисък. (Табл. 38)

[40] В същото време при селското население броят на вътрешните заселвания на 1000 „местни“ остава без промяна до 1920 г. и едва след това бележи тенденция към повишаване.

Таблица 37. Брой на вътрешните мигранти, и на бежанците и имигрантите сред градското и селското налично население, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.[41]

	Вътрешни мигранти		**Бежанци и имигранти**		**Местни***		**Общо**	
	сред				**сред**		**за България**	
	градското	**селското**	**градското**	**селското**	**градското**	**селското**	**градско**	**селско**
Година	**население**				**население**		**население**	
1910	217.328	468.763	59.706	59.965	551.916	2.977.966	828.950	3.505.794
1920	271.358	489.945	118.185	104.393	576.422	3.284.497	965.965	3.878.835
1926	354.187	635.717	166.761	137.735	609.156	3.575.131	1.130.104	4.348.583
1934	459.296	743.280	159.391	127.186	683.770	3.904.863	1.302.457	4.775.329

Без непоказаните

** Родени в България: родени в селището, където са били преброени.*

[41] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–19; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3.

Таблица 38. Брой на вътрешните мигранти и на бежанците и имигрантите на 1000 души „местни”* в градовете и селата, налично население, в ‰, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.[42]

Година	Вътрешни мигранти		Бежанци и имигранти	
	сред			
	градското	селското	градското	селското
	население			
1910	393,8	157,4	108,2	20,1
1920	470,8	129,8	205,0	31,8
1926	581,4	149,2	273,8	38,5
1934	671,7	190,3	233,1	32,6

* *Родени в България*: *родени в селището, където са били преброени*.

Приносът на мигриращите мъже и жени

През изучавания период от гледна точка на пола обща особеност на миграцията към градовете е, че по-голямата част от мигрантите са мъже[43], за разлика от периода след Втората световна война, когато в духа на комунистическата идеология жените се еманципират, добиват равни права с мъжете и към градовете се отправят предимно те.[44] Обаче, проследявайки растежа в числеността на мигрантите към градовете през 1911–1934 г., се вижда, че той се отнася и за двата пола, но е по-голям при жените: във вариацията на вътрешните мигранти при мъжете +91%, при жените +138%[45],

[42] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–19; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3.

[43] А към селата са жени.

[44] Василева, Б., цит. съч., 1991, с. 110.

[45] За селското население: при мъжете +35%, при жените +77%.

във вариацията на бежанците и имигрантите при мъжете +131%, при жените +228% (при два до три пъти по-голям брой на вътрешните мигранти в сравнение с тях). В случая историческият и културният контекст на българското общество играе важна роля в определянето на степента, до която жените имат възможността да мигрират самостоятелно, независимо от мъжете; българският модел на тогавашното икономическо развитие обаче също оказва влияние за половия състав на вътрешномиграционния поток. Главният фактор в ограничаването на женската миграция към градовете изглежда са структурите на градската заетост, която наема предимно мъже. Както ще видим по-нататък, големият брой (неомъжени) жени, мигриращи в посока към градовете, е свързан с възможностите за тяхната заетост най-вече в сектор „домашна прислуга".

Крайният резултат е числено превъзходство на мъжкия пол в градовете в средата на 20-те години за разлика от селата, където се наблюдава обичайното демографско явление жените да са повече, тъй като живеят по-дълго. (Тук бихме искали да отбележим обаче, че преди войните, в сравнение с другите страни, България се е отличавала с преобладаващо мъжко население и в градовете и в селата, и към средата на 30-те години двата пола постепенно се балансират. (Табл. 39)) За да установим източника на мъжкото превъзходство в градовете използваме като показател броят на жените, падащи се на 1000 мъже във вариациите на местното население, вътрешните и външните мигранти (бежанци и имигранти) сред градското население. При местните сме в обичайната ситуация – жените превъзхождат мъжете. При мигрантите е обратно и на пръв поглед като че ли в полза на мъжете работи повече вариацията на външните мигранти, имайки предвид, че най-многочислените бежанци и имигранти българите, които в преобладаващата си част са семейства, са по-скоро близко до баланс на двата пола. Това важи и за третия по численост, но все пак десетки пъти по-малък бежански поток на арменците. Докато русите – втори по брой, но също десетки пъти по-малко – се отличават като мъжки имигрантски поток. Но този принос на външните мигранти за урбанизацията е само привиден, тъй като те са по принцип около два пъти по-малко от вътрешните. Така че определящи в случая са преобладаващите във вътрешно-миграционния поток към градовете мъже. (Табл. 39)

Таблица 39. Брой жени на 1000 мъже сред градското и селското население, 1910, 1926 и 1934 г.[46]

	Градско население							Селско население
Година	„Местно“* население	Вътрешни мигранти	Бежанци и имигранти	Общо	От бежанците и имигрантите			Общо
					Българи	руси	арменци	
1910	1062	752	612	935	544		639	973
1926	1057	880	844	966	890	341	924	1005
1934	1014	944	874	971				996

* *Родени в България*: *родени в селището, където са били преброени.*

[46] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3.

Етно-приноси

Миграцията в посока към градовете на местното население от българския етнос като числено доминиращо е определяща за процеса на урбанизация, а относителният дял на градското население в тяхната вариация се отличава с ниски стойности, ако и да е с възходяща тенденция (табл. 41). Все пак интересно би било да се узнае какъв принос имат другите по-значителни, статистически отразени в преброяванията народностни (етнически) групи по признак народност: турци, роми, румънци, евреи, гърци, руси, арменците, татари.[47] В осмислянето на анализа, който следва, трябва да се има предвид, че зад високите проценти на нарастване стои малък брой мигранти.

Таблица 40. Брой и относителен дял на населението с български етнически произход („nationalité éthnique") и месторождение в чужбина*, в градовете на България, 1926 г.[48]

Страна на произход	Общо	Брой в градовете	% в градовете
Гърция			
Македония	67 671	38 219	56,5
Тракия	75 370	15 185	20,1
Югославия			
Македония	29 921	23 267	77,8
Стара Западна България	14 039	5147	36,7
Румъния			
Добруджа	18 095	10 621	58,7

[47] Според преброяването на населението през 1926 г. българския етнос представлява 83,2% от цялото налично население в страната, турците – 10,5% от цялото население на страната, ромите – 2,3%, ромъните –1,3%, евреите – 0,85%, гърците – 0,5%, русите – 0,4%, арменците – 0, 2%, татарите – 0,1% (за групите „други славяни", „други неславяни" и „сърби" общо ок. 12%).

[48] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–24.

Страна на произход	Общо	Брой в градовете	% в градовете
Турция			
Европейска	56 609	22 294	39,4
Азиатска	5063	671	13,2

***** *Подборно, преимуществено от българското етническо землище, останало зад граница.*

По обем заселванията в градовете преобладават сред местните, сравнително малки етногрупи като евреите и арменците – с тенденция към нарастване през 1910–1926 г. Те обаче са възникнали и съществуват като градски диаспори: през 1910 г. в градовете живеят 96% от местните евреи[49] и 88% от местните арменци (Табл. 39, 40). Това явление е свързано със занятията им: над половината (54%) от икономически активните арменци са заети в индустрията (най-много в изработката на облекло и обувки), и пак толкова (52%) от икономически активните евреи работят в търговията (в продажбата на облекло и обувки, храна и напитки, занимават се с „миситлък[50], комисиона и експорт“) и в индустрията (36%, също предимно в производството на облекло и обувки, но и в хранителната и питейната промишленост).[51] При тях основната посока на вътрешната миграция е от малките към големите градове, налице е концентрацията им в големите градове – където заселванията им (спрямо „местното“ еврейско и арменско население) се отличават с висок показател – и следователно тя не допринася за урбанизацията, разбирана като движение на населението от селото към града. През 1910–1926 г. при арменците дори е видима малка по обем вътрешна миграция в обратна посока – от градовете към селата; големият брой на заселванията сред селската им вариация показва, че тяхната селска диаспора е сравнително ново явление. (Табл. 39) Подобен процес се наблюдава и при евреите през 1926 г. Затова, въпреки че сред местните арменци и евреи нараства относителният дял на заселванията в градовете (при евреите +46%, при арменците +41%) в сравнение със селата,

[49] Вж. също: Коен, Д. Евреите в България 1878–1949 г. С., 2008, с. 29–30.

[50] Посредничество.

[51] За евреите вж. по-подр.: Коен, Д., цит. съч., с. 36–38.

не те, а двайсетхилядната арменска бежанска вълна от първата половина на 20-те години има съществен принос за урбанизацията в България с впечатляващия растеж на градските заселвания от +246% (Табл. 41).

Таблица 41. Брой на гърците в техните най-големи (над 1000 души) градски колонии в България, по народност за 1910, 1920 и 1926 г. и по говорим език за 1934 г.[52]

Година / *Град*	**1910**	**1920**	**Намаление** *в брой*	**1926**	**Намаление** *в брой*	**1934**
Анхиало (Поморие)	1800	1748	–52	x		1020
Бургас	2473	2075	–398	1236	–839	472
Варна	3561	2318	–1243	1288	–1030	480
Кавакли (Тополовград)	5846	5351	–495	x		44
Месемврия (Несебър)	1592	1496	–96	x		216
Пловдив	1571	1071	–500	549	–522	254
Созопол	2660	2312	–348	x		977
Станимака (Асеновград)	4440	3920	–520	743	–3177	228

x – Не разполагаме с данни.

[52] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1923, с. 90, 92, 96, 98; Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1910 г. по общини и населени места. Кн. I: Окр. Бургас. С., 1913, с. 16–25, 28–31, 34–39; Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1910 г. по общини и населени места. Кн. II: Окр. Варна. С., 1915, с. 14–15, 16–17, 18–20, 26–27, 40–41. Кн. III. Окр. Видин. С., 1915, с. 8 – 10; Кн. IV. Окр. Враца. С., 1915, с. 10 – 24; Кн. V. Окр. Кюстендил. С., 1922, с. 12–28; Кн. VI. Окр. Пловдив. С., 1922, с. 14-35; Кн. VII. Окр. Плевен. С., 1922, с. 14–35; Кн. IX. Окр. София. С., 1923, с. 16–45; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–34; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 84, 116, 164, 172; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 35, 37.

Таблица 42 показва, че във вариацията на родените в България при различните народностни (етнически) групи, с изключение на евреите, арменците и гърците преобладава селското население. Според данните за родените в чужбина влизащите в страната бежанци и имигранти – арменци (93%), руси (63%), евреи (98%) (за 1926 г.) и роми (за 1910 г.) се насочват предимно към градовете, с възходяща тенденция. При българите бежанци поради предприетите мерки за оземляването на земеделците сред тях съотношението между насочилите се към градовете и селата е почти едно към едно с незначителна възходяща тенденция в полза на градовете (50,4% през 1926 г.). До 1926 г. над половината българи бежанци от Егейска Македония и по-голямата част от придошлите от Вардарска Македония (78%) не са оземлени и се насочват към градовете; оземлени са в по-голямата си част българите бежанци от Източна Тракия и Добруджа, които и преди бежанството са се препитавали със земеделие.

Таблица 42. Относителен дял на градското население в България сред различните етногрупи в корелация с месторождение (т.е. за старите и новите диаспори), налично население, 1910, 1926 г. [53]

Месторождение	**Родени в България**		**Родени в чужбина**	
Години / ***Народност***	**1910**	**1926**	**1910**	**1926**
Арменци	85,8	92,6	90,3	93,0
Българи	17,2	18,5	43,4	50,4
Евреи	95,9	97,1	97,5	98,1
Гърци	59,3	79,8	74,5	70,5
Ромъни	7,7	0,8	35,1	26,0
Руси	10,8	59,9	42,6	63,3
Татари	27,7	16,2	63,2	45,5
Турци	15,0	11,9	63,7	42,6
Роми	25,4	24,0	26,9	16,7

[53] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1923, с. 14; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 18.

Интересно демографско поведение показва гръцката диаспора (която също е градска) за периода 1911–1926 г., където сред родените в България градското население нараства с повече от двайсет процента, а сред родените в чужбина то (ако и да е преобладаващо) намалява с пет процента (Табл. 39, 41); причината е започналото сред тукашните гърци изселване по Конвенцията между Гърция и България за доброволна размяна на население от 27 ноември 1919 г. През 1910 г. 81% от гръцката градска диаспора живее в градовете Кавакли (Тополовград) (5846 души), Станимака (Асеновград) (4440 души), Варна (3561 души), Созопол (2660 души), Бургас (2773 души), Анхиало (Поморие) (1800 души), Месемврия (Несебър) (1592 души) и Пловдив (1571 души). Впоследствие местното гръцко население все повече се концентрира в градовете, а имигрантите – почти изцяло. Изселванията започват масово именно там и то по-интензивно сред имигрантите, чийто брой просто се стопява. (Табл. 41) През 1920 г., още на първоначалния етап от изселването силно засегнати са гръцките колонии във градовете Варна и Пловдив: Варненската, втора по численост – намалява с –35%, а Пловдивската – с –32%. През 1926 г., когато изселванията са вече в напреднала фаза, градските им диаспори са намалели драстично: в сравнение с 1910 г. Бургаската е двойно по-малка, Варненската и Пловдивската – тройно, а най-мночислената, Станимашката е почти ликвидирана. На тяхно място са заселени българи бежанци.[54]

Местните етнически турци се отличават с малка градска диаспора, докато при пришълците от странство тя е значителна; и двете вариации бележат тенденция към спад по отношение на миграцията в посока към градовете, особено силен сред имигрантите. За явлението допринасят изселванията, засилили се по време на войните и продължили впоследствие. Но не само: очевидно турското население започва да се оттегля от градовете, за което говори все по-нарастващият относителен дял на заселванията им в селата. (Табл. 42, 43)

При „ромъните“ и татарите има намаление – в сравнение с 1910 г. – на градското население (като численост и относителен дял) и за мест-

[54] Христова, Я. Бежанският въпрос в Бълария (1919–1939 г.) и съдбата на бежанците в град Несебър. – В: Архив за поселищни проучвания, Велико Търново, 1994, № 3–4, с. 148.

ните и за пришълците, но това се дължи до голяма степен на откъсването на Южна Добруджа от България.

Сред малцинствените диаспори в България единствено русите се превръщат от селска в градска диаспора и заслугата принадлежи на бежанците, насочили се почти изцяло към градовете и предизвикали едно необикновено нарастване на градското си население от +2009%. (Табл. 43)

Таблица 43. Нарастване/намаление в броя на вътрешните мигранти, и бежанците и имигрантите сред градското и селското налично население на различните етногрупи в България, 1911–1926 г., в %.[55]

Народност	Вътрешни мигранти		Бежанци и имигранти	
	Селско население	Градско население	Селско население	Градско население
Арменци	–46	+41	+151	+246
Българи	+37	+69	+165	+251
Гърци	–72	–55	–48	–136
Евреи	–13,5	+46	+8	+41
Ромъни	+45	–62	–33	–57
Руси	+451	+429	+1098	+2009
Татари	–53	–68	– 90	–75
Турци	+46,5	+30	+41	+15
Роми	+26	+31	+377	+160

[55] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1923, с. 14; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 18.

Приносът на миграцията към малките и големите градове

Преди да пристъпим към изучаването на визирания в подзаглавието въпрос, ще се опитаме да обясним очевидните от пръв поглед промени в базата от данни за местното население. Те са важни, тъй като влияят върху формирането на разглеждания от нас показател за броя на мигрантите на 1000 души местни и тъй като анализът за произхода на тези промени е знак за това дали то е източник на вътрешно изселване или емиграция, а и заради динамиката на самия урбанизационен процес. През периода от 1911 до 1926 г. то силно намалява и в малките, и в големите градове (без София) – в малките почти два пъти повече отколкото в големите (нараства двойно само в София). Интересно е да се установи доколко това явление се дължи на миграции. Проследяваме го на селищно равнище и установяваме, че през 1926 г. в 18 от 26-те големи града местното население е нарастнало – в редки случаи твърде много (като Бургас двойно и Пловдив с една трета). Изключение правят градовете Враца, Станимака (Асеновград), Самоков, Казанлък, Чирпан, Свищов, Шумен и Търново, където то намалява от няколко стотин до не повече от хиляда и петстотин души. (Вж. Приложение 2). При големите градове три четвърти от намалението е резултат от откъсването на трите големи града в Южна Добруджа – Силистра, Тутракан и Добрич. Останалата загуба е основно от изселването на гърците от Бургас, Варна, Пловдив и Станимака и в съвсем малка степен от смъртност и други изселвания. При това липсва попълнение на местно население от присъединени големи градове, тъй като няма такива[56]. При малките градове намалението на местното население наполовина се дължи на откъсването на петте града – Балчик, Каварна, Босилеград, Цариброд и Струмица и частично намалява поради изселването на гърците[57]. Тази загуба не се компенсира със 17-те града в придобитите нови територии[58] и с обявените нови селища за градове, вероятно поради вътрешната миграция от малките към големите градове.

[56] Вж. бел. № 18.

[57] Именно сред него до Балканските войни се наблюдава сравнително ниска смъртност. Вж. Щерионов, Щ., цит. съч., 2012, с. 256.

[58] Те добавят още 53 541 д.

Загубата на местно градско население в резултат от откъсването на градове (и малки, и големи) в резултат на териториалните загуби от войните не само просто е компенсирана през периода от 1927 до 1934 г. чрез повишаване на раждаемостта вследствие от интензивни външни и вътрешни заселвания (последните значително по-обемни), но още през 1934 г. е надхвърлен броят на местното население отпреди войните. Затова можем да заключим, че откъсването на градове вследствие на водените от България неуспешни войни наистина оказва отрицателно въздействие върху урбанизацията на страната, и ако това не се беше случило, урбанизационният процес щеше да е много по-силен. Не може да се отрече обаче, че той е интензивен и засилващ се и количествено успява да преодолее загубата на местно градско население за по-малко от десет години. В този смисъл не може да се говори за неговата стагнация или изоставане – просто той се развива в контекста на променени терториални условия.

Статистическите данни от преброяванията дават възможност да се определят центровете на урбанизацията в България, които съвпадат с притегателните райони на миграционните потоци. Различните по своите социално-икономически характеристики градове имат различни притегателни възможности. За да ги преценим, разглеждаме градовете в двете групи според броя на жителите – малки и големи. Столицата София, която е административен и културен център на страната, отделяме от групата на големите градове, тъй като нейният растеж е безпрецедентен и несравним по отношение на останалите големи градове. Данните на заселванията по групи градове показват, че големите градове (без столицата София) имат най-голям приток на вътрешни мигранти, и бежанци и имигранти по абсолютен брой и по общия брой на вътрешните мигранти и имигрантите (включително бежанците) на 1000 души местни, който през 1910 г. е два пъти по-висок от този на малките. (Табл. 44) Въпреки това между 1910 и 1926 г. малките градове имат много по-значителен растеж на миграционния приток и в брой и в проценти отколкото големите без София (тенденция, която се обърнала в полза на големите градове през следващия период от 1927 до 1934 г.)[59],

[59] Вж. също: Възаров, П. Нарастване на населението в България през периода 1927–1934 г. – Списание на Главна дирекция на статистиката, 1936, № 1, с. 15.

макар по отношение на столицата да изостават неимоверно. Големият ръст всъщност бележи София – там е най-значителен прирастът на мигрантите, в брой надвишава повече от два пъти този на местните. Така е, защото освен столицата няма други силно привличащи индустриални центрове и търсещите работа се насочват именно натам.[60]

През 1926 г. местното население намалява и в малките, и в големите градове за сметка на рязко покачване в броя мигрантите (почти шест пъти – при имигрантите, един път и половина – при вътрешните мигранти) (Табл. 44) Малките градове засилват позицията си по атрактивност, наваксват изоставането си и броят на мигрантите на 1000 души местни почти достига равнището на големите градове, ако и обемът на миграцията към тях да е по-малък. Столицата отново се отличава по мащабите си от останалите големи градове – мигрантите са два пъти повече от местните.

За да определим числено ролята на външната миграция (имиграцията) и на вътрешната миграция в урбанизирането на малките и големите градове и столицата използваме показател, който изразява нарастването (%) в броя на имигрантите и вътрешните мигранти в малките и големите градове и София спрямо нарастването на населението в тях. За малките градове +44,5% се падат на бежанците и имигрантите и +32% на вътрешните мигранти; за големите градове съответно +33% и +50% и за София – +21% и +51%. Или най-общо казано до 1926 г. София и големите градове нарастват по численост преимуществено от вътрешни мигранти, а малките градове – от бежанци и имигранти. (Табл. 36, 45)

Сега ще проследим най-значимото участие на миграцията в урбанизирането на отделни (големи) градове. През 1910 г. сред градовете в България най-големите притегателни центрове за миграцията въобще – вътрешна и външна – освен столицата София е и административният център на Бургаски окръг, към който е насочено заселването на българи–бежанци. В тези два града по 63% от населението са общо вътрешни мигранти и имигранти. Следват Варна с 49%, Русе 45%, Пловдив 42% и Шумен 30%.

[60] Възаров, П., цит. съч., 1936, с. 15.

През 1926 г. основните притегателни центрове за миграцията са същите градове но в друга поредност, а и след големите бежански вълни на българи от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, руси и арменци числеността и относителният дял на заселниците нараства. София отстъпва челното място на Бургас, където почти цялото население е преселническо (бежанци, имигранти, преселници от други крайща на страната) 87%, София се нарежда на второ място с 68%, следват Пловдив 56%, Варна 55%, Русе 52%, Хасково 47%, Сливен 28%, Шумен 26%. Впоследствие, през втората половина на 20-те години имиграционният поток силно намалява, спират големите бежански вълни, Бургас (65%) отново отстъпва на София (68,5%) водещото място в привличането на мигранти. Споменатите градове (без столицата София) се развиват като традиционни индустриални и търговски центрове – Русе, Варна и Бургас разполагат с най-големите пристанища съответно на Дунава, и на Черно море. В Пловдив са съсредоточени германски, френски и белгийски капитали и хранителна промишленост. Сливен е център на текстилна промишленост. Хасково произвежда тютюн и търгува с него.

Ако разграничим градските притегателни центрове по отношение привличането на вътрешномиграционните и имиграционните потоци, установяваме, че:

София придърпва към себе си все по-голям процент от вътрешномиграционния поток в посока към градовете и от целия имиграционен поток (1926 г.: 29%, респ. 10%, 1934 г.: 33%, респ. 13%). Неизменно следван от Пловдив, който също увеличава относителния си дял във вътрешномиграционния поток към градовете (1926 г.: 8%, респ. 3%, 1934 г.: 10%, респ. 2%). Следват – с относителен дял от пет до десет процента спрямо вътрешномиграционния поток към градовете – Варна и Русе през 1910 и 1934 г. и Шумен и Варна през 1926 г.

Като притегателни центрове на имиграцията (вкл. бежанските потоци) – въз основа на показателя относителен дял на имигрантите в дадения град спрямо всички бежанци и имигранти в градовете в България – се оформят със стойности определено откроряващи се от тези на другите градове София (1926 г.: 25%, 1934 г.: 27,5%), следвана от Пловдив (1926 г.: 12%, 1934 г.: 19%), Варна (1934 г.: 11%); през 1926 г. приемни пунктове на бежанците са Свиленград (1926 г.: 6%,) Бургас

(1926 г.: 5,4%, 1934 г.: 5%), Хасково (1926 г.: 4%), но в следващите години броят на имигрантите там силно намалява поради разселването им страната.

Всъщност от направения преглед се вижда, че основният притегателен център за миграцията въобще е столицата и доста след нея се нареждат останалите четири най-големи български града Пловдив, Варна, Русе и Бургас и само в редки случаи миграционният поток се откроява в урбанизирането на по-малки градове. Това е разбираемо като се има предвид, че те са и най-добре уредените с оглед стандарта на живот градове у нас по онова време. София е най-благоустроения град в България, електрифицирана е, водоснабдена е – през 20-те години е построен Рилският водопровод, поставено е началото на изграждането на канализация, след войните от предимно потребителски център и град на чиновници и офицери столицата се превръща в търговски и индустриален център с голяма работническа прослойка. Липсата на селища с наистина градски облик, с висок стандарт на живот, включващ не само по-добри доходи, но и удобства за живот допринася София да се превърне в най-динамично развиващия се град в България. През втората половина на 30-те години е построен водопровода Батова–Варна, който водоснабдява морската столица. За оживлението на Варна и Бургас допринасят новите пристанища, пуснати в експлоатация през първото десетилетие на XX в.

Таблица 44. Общ брой на мигрантите (вътрешни и външни (бежанци и имигранти) и местните, и брой на мигрантите на 1000 души местни* в малките и големите градове, и в София, налично население, в ‰, 1910, 1926 и 1934 г.[61]

Градове	**Малки градове**			**Големи градове** без София			**София**		
Година Нарастване/ намаляване	**Мигранти** ***Брой***	**Местни*** ***Брой***	**Брой на мигрантите на 1000 души местни**	**Мигранти** ***Брой***	**Местни*** ***Брой***	**Брой на мигрантите на 1000 души местни**	**Мигранти** ***Брой***	**Местни*** ***Брой***	**Брой на мигрантите на 1000 души местни**
1910	56 530	195 096	289,8	220 504	356 820	618.0	64.993	37.768	1720,9
1926	109 955	144 211	762,5	267 028	328 862	812.0	144.265	68.714	2099,5
+/– ***брой***	+53 425	–50.885		+46 524	–27 958		+79 272	+30 946	
+/– ***%***	+94.5	–26		+21	–8		+122	+82	
1934	115 456	215 932	534,7	306 406	377 468	811,7	196 825	90 370	2178,0
+/– ***брой***	+5501	+71 721		+39 378	+48 606		+52 560	+21 656	
+/– ***%***	+5	+49,7		+14,7	+14,8		+36,4	+31,5	

* *Родени в България*: *родени в селището, където са били преброени*.

[61] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–19; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19; Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938, с. 3.

Таблица 45. Брой на вътрешните мигранти и на външните мигранти (бежанци и имигранти) в малките и големите градове, и в София, налично население, 1910 и 1926 г.[62]

	Външни мигранти в			**Вътрешни мигранти в**		
Година Нараства-не/нама-ляване	**градовете до 10 000 жители**	**градовете с и над 10 000 жители без София**	**София**	**градовете до 10 000 жители**	**градовете с и над 10 000 жи-тели без София**	**София**
1910	6639	34 608	18 459	49 891	120 903	46 534
1926	37 547	87 357	41 857	72 108	179 671	102 408
+ / – ***брой***	+30 908	+52 749	+23 398	+22 217	+58 768	+55 874

5. В КАКВА СТЕПЕН УРБАНИЗАЦИЯТА ЧРЕЗ МИГРАЦИЯ Е СВЪРЗАНА С ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА?

В специализираната литература се счита, че индустриализацията и урбанизацията са взаимносвързани. Индустриализацията обикновено се определя като главната движеща сила на урбанизацията.[63] Тя допринася за развитието на градовете, тъй като нейният растеж създава повече работни места и привлича имигранти. От своя страна градовете се явяват важното „пространство“ за индустриализацията чрез „пог-

[62] Източници: Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923, с. 14–17; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927, с. 16–19; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931, с. 16–19.

[63] Ravenstein, E. G., цит. съч.; Collin, D., R. Jedwab, D. Vollrath. Urbanization with and without Industrialization. Oct. 1st 2013, pp. 1 – 47. www.uh.du>hou>wpaper 2013-290-26.pdf (29.07.2019)

лъщането“ на голям брой мигранти, които са тласнати от бедността и безработицата на село към градските райони, където се основават индустриите, реализиращи производството на стоки и услуги за националните и международните пазари. Тези градове са производители, днес ги разграничават като „production cities“. За яснота и в крак със съвременното изучаване на проблема ще добавим, че казаното исторически е валидно за Европа, в това число и за нашия балкански регион, но не е обезателно положение, двата процеса не са синонимни – в съвременната епоха типичната взаимовръзка между урбанизацията и индустриализацията липсва в много развиващи се страни по света, които са богати на природни ресурси и се урбанизират без да се индустриализират. Техните градове се определят като „консуматорски“ (consumption cities), т. е. обслужващи нетъргуеми потребителски нужди, произтичащи от високи доходи.[64]

И така, за да отговорим на поставения в подзаглавието въпрос с оглед на нашата страна, използваме данните за отрасловата структура на икономически активното население сред вътрешните мигранти от селото към града, които обаче се отнасят единствено за населението с български етнически произход. Този вид статистически сведения за външните мигранти – българи бежанци и имигранти (табл. 46) и инородци (т.е. с друг етнически произход) (Табл. 47, 48) не са обнародвани в корелация села-градове, затова са несравняеми и тук ни служат само като ориентир.

Коефициентът на икономическа активност сред вътрешните мигранти от българския етнос – които са определящи за цялата структура – в посока от селото към града е по-висок (1920: 61,7%, 1926 г.: 60,2%) от средния за страната (54%), което показва, че повечето от тях са трудови мигранти – мобилни са, защото търсят препитание. Още по-висок е коефициентът на икономическа активност сред външните мигранти (основно бежанци и малко имигранти) 63,8% за 1926 г.

В отрасловата структура на активните жени, които се местят от селото в града (табл. 46) доминира сектор „домашна прислуга“ (над 40%). Урбанизационният процес означава не само миграция на населението главно от селото към града, но и възприемането на градския начин на

[64] Collin, D., R. Jedwab, D. Vollrath, цит. съч.

живот. Част от градския начин на живот на висшата прослойка през тази епоха е наемането на домашна прислуга. В София дори се организира редовно слугинска борса – всеки Гергьовден и Димитровден на площад „Свети Крал“ (днешният площад „Света Неделя“), пристигали момичета от цялата страна да се „цанят“ на работа, водени от родители и драгомани; за отбелязване е, че слугувалите моми са предпочитани за съпруги от ергените, особено селските, защото били по-начетени и по-просветени.[65] От статистическите данни в таблица 46 се вижда, че жената трудно напуска домашната сфера и земеделския труд, много бавно навлиза в професионалния труд – повече шансове имат работничките – 18% са в индустрията, само 4% са заетите в обществените служби и свободните професии. Работещите в индустрията (38%) преобладават при мъжете – преселници от селото в града; пак при тях на второ място се нарежда сектор „обществените служби и свободните професии“ (31%).

Въз основа на наличните статистически данни може да се обобщи, че през първата половина на 20-те години

○ сред вътрешните мигранти осезателно нараства броят и относителният дял на заетите в индустриалния сектор – и при мъжете, и при жените (табл. 46); освен това числеността на работещите в индустриалния сектор се увеличава много повече отколкото числеността на работещите в селскостопанския сектор;

○ към индустрията се насочват преимуществено вътрешни мигранти българи мъже и – както косвено може да се предположи въз основа на таблици 46 и 47 – външни мигранти (бежанци и имигранти) инородци също мъже.

[65] Даскалов, Р., цит. съч., Т. 2, с. 153–154.

Таблица 46. Отраслова структура на икономически активните вътрешни мигранти българи от селата в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1920 и 1926 г.[66]

Година	1920						1926					
Пол	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо
Икономически отрасъл	*%*			*Брой*			*%*			*Брой*		
Земеделие и селско стопанство, лов и риболов	14,8	35,5	19,5	10 131	7105	17 236	12,7	35,6	18,6	11 364	11 099	22 463
Индустрия вкл. мини, занаяти и съобщения	28,7	11,0	24,7	19 589	2198	21 787	38,0	17,7	32,8	34 164	5510	39 674
Търговия	11,6	1,4	9,3	7905	288	8193	13,3	1,6	10,3	11 935	484	12 419
Обществени служби и свободни професии	42,8	5,0	34,2	29 213	1003	30 216	31,0	4,3	24,1	27 861	1340	29 201
Домашна прислуга	0,5	46,8	11,0	310	9364	9674	0,4	40,7	10,8	382	12 693	13 075

[66] Източници: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1926, с. 4–5; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–7.

Година	1920						1926					
Пол	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо
Икономически отрасъл	*%*			*Брой*			*%*			*Брой*		
Неопределени	1,6	0,3	1,3	1114	46	1160	4,6	0,1	4,7	4116	34	4150
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**68 262**	**20 004**	**88 266**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**89 822**	**31 160**	**120 982**

Таблица 47. Отраслова структура на икономически активните бежанци и имигранти инородци в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1926 г.[67]

Пол	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо
Икономически отрасъл	*%*			*Брой*		
Земеделие и селско стопанство, лов и риболов	15,7	50,7	21,8	5434	3718	9152
Индустрия вкл. мини, занаяти и съобщения	49,8	27,7	45,9	17 203	2032	19 235
Търговия	15,5	4,9	13,6	5349	359	5708
Обществени служби и свободни професии	8,8	11,4	9,3	3042	838	3880
Домашна прислуга	0,7	5,2	1,5	231	383	614
Неопределени	9,5	0,1	7,9	3280	10	3290
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**34 539**	**7340**	**41 879**

[67] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–7.

Таблица 48. Отраслова структура на икономически активните бежанци и имигранти българи в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1926 г.[68]

Пол	**Мъже**	**Жени**	**Общо**	**Мъже**	**Жени**	**Общо**
Икономически отрасъл	***%***			***Брой***		
Земеделие и селско стопанство, лов и риболов	48,4	84,9	61,1	48 178	45 240	93 918
Индустрия вкл. мини, занаяти и съобщения	28,6	10,1	22,1	28 425	5401	33 826
Търговия	8,3	0,8	5,7	8315	332	8647
Обществени служби и свободни професии	7,7	2,7	6,0	7651	1437	9088
Домашна прислуга	0,2	1,5	0,7	178	820	998
Неопределени	6,8	0,0	4,4	6764	23	6787
Общо	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**99 511**	**53 253**	**152 764**

Урбанизацията се изразява и в създаването на нови структури при организацията на градското пространство. Всъщност основен нейн белег е промяната в стопанското устройство на градското пространство. До средата на XX в. обща характеристика на българските градове, в това число и на големите, и на столицата е селският им облик, произтичащ от наличието на големи сектори с подчертан селскостопански характер.

За да установим промените сравняваме отрасловата заетост на икономически активното население от българска народност в градовете (кореняци и междуградски мигранти според корелацията „родени в градове и преброени в градове“ по българска народност), т.е. родени и преброени като градски жители с отрасловата структура на вътрешните мигранти в посока село-град от българска народност (Табл. 46) през първата половина на XX в.

[68] Източник: Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932, с. 4–7.

В отрасловата заетост на икономически активното население българи родени и преброени като градски жители за 1920 и 1926 г. се забелязва лек спад в относителния дял на заетите в сектор „земеделие и селско стопанство“ от 30,7% до 29,8% и покачване от 35,4% до 36,2% при заетите в индустрията.

Икономически активните вътрешни мигранти българи от селата се насочват към градовете, за да работят главно в промишлеността, където делът им от 1920 до 1926 г. нараства значително – от 24,7% до 32,8%. Сред тях за този сравнително кратък период намалява относителният дял на заетите в сектор „земеделие и селско стопанство“ от 19,5% до 18,6%. (Табл. 48)

Тоест сравнявайки промените в отрасловата структура на двете вариации на доминиращото за страната икономически активно население с българска народност установяваме, че спадът в значимостта на сектор „земеделие и селско стопанство“ е минимален и с еднакви стойности (–0,9%) и при двете вариации. По-значително, осемпроцентно нарастване има сектор индустрия сред вътрешните мигранти от селото към града. Което ще рече, че местните и новите граждани се отказват в еднакво малка степен от земеделската си заетост, за да се заемат с някаква градска. А подсилването на промишленото производство в градското стопанство определено се дължи на вътрешната миграция и е резултат от пренасочване на новите граждани от селскостопанска към промишлена дейност.

6. ПРОСТРАНСТВЕНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА УРБАНИЗАЦИЯТА ЧРЕЗ МИГРАЦИЯ

Избрали сме да разкрием регионалните различия на урбанизацията чрез миграция статично, чрез данните от преброяването през 1934 г. Първо, защото (както вече споменахме) „видимата“ динамика на процеса през изучавания период е слаба. Второ, защото именно те съдържат статистическа информация за основното миграционно движение в урбанизационния процес – това от селото към града. И трето, считаме точно тези статистически данни са твърде подходящи, тъй като отразяват едно стабилизирано, не особено динамично състояние на урбаниза-

ционния и миграционния процес: току-що е преминало активизирането на вътрешната мобилност на населението поради нарастналата безработица по време на засегналата и нашата страна световна икономическа криза, изминали са няколко години от прекратяването на големите бежански вълни, а и вътрешното разместване на бежанците из страната е приключило и мнозинството от бежанците вече са се установили трайно в новите си местоживелища.

Изследването и анализирането на равнището на урбанизираност и ролята на миграцията в нея дава възможност да се оценят различията между регионите (за което влияят различни фактори главно от икономическо естество и чието изучаване не сме си поставяли като специална задача) и да се изведат основните характеристики в степента на тяхната урбанизираност.

Пространствената организация на урбанизацията чрез миграция разглеждаме на макроравнище, използвайки статистическите сведения за въведената през 1934 г. административно-териториалната единица област (вместо окръг). За да определим участието на миграцията в урбанизацията на регионално равнище първо установяваме урбанизираността на отделните региони, като прилагаме най-употребяваният за тази цел количествен показател – относителният дял на градското население. (Табл. 49) В това отношение със своите 35% градско население Софийска област се откроява силно на фона на останалите области. Следват Пловдивска и Бургаска със значително по-малки, но почти еднакви стойности – съответно 25,6% и 25,4%. В останалите четири области градското население е под 20%, най-малък е относителният му дял във Врачанска област („покриваща“ днешна Северозападна България) (11%).

Прави впечатление, че градското население на дадена област е силно концентрирано в няколко града, например: в Бургаска 65% от градското население са в три (Бургас, Сливен и Карнобат) от общо четиринайсетте града там, във Врачанска област 59% от него живее в три (Видин, Враца, Лом) от деветте града, в Пловдивска – 73,5% в четири (Пловдив, Асеновград, Панагюрище, Пазарджик) от шестнайсетте града. Изключение представлява Софийска област, където 71% от градското население е съсредоточено в един единствен град – столичния (а 17% са в други пет града от всичките осемнайсет).

Таблица 49. Урбанизацията чрез миграция по области, 1934 г.

Област	Брой на градовете			
	Общо	**с жители**		
		До 5000	**Над 5000**	**Над 10 000**
Бургас	14	6 : Созопол, Ахтопол, Малко Търново, Царево, Несебър	5 : Айтос, Елхово, Тополовград, Карнобат, Поморие	0
Враца	9	1 : Белоградчик	5 : Берковица, Бяла Слатина, Кула, Оряхово, Фердинанд	3 : Видин, Враца, Лом
Пловдив	16	7 : Девин, Златоград, Калофер, Клисура, Сопот, Брацигово, Смолян	5 : Карлово, Неврокоп, Пещера, Банско, Разлог	2 : Асеновград, Панагюрище
Плевен	16	6 : Дряново, Елена, Тетевен, Трявна, Троян, Червен бряг	6 : Горна Оряховица, Лясковец, Ловеч, Луковит, Никопол, Севлиево	3 : Габрово, Свищов, Търново
София	18	9 : Ботевград, Брезник, Етрополе, Златица, Копривщица, Мелник, Пирдоп, Свети Врач, Трън	3 : Горна Джумая, Ихтиман, Радомир	5 : Дупница, Кюстендил, Перник, Петрич, Самоков
Стара Загора	13	5 : Борисовград, Ивайловград, Крумовград, Момчилград, Симеоновград	4 : Кърджали, Нова Загора, Свиленград, Харманли	2 : Казанлък, Чирпан
Шумен	11	3 : Нови пазар, Омортаг, Преслав	3 : Бяла, Попово, Провадия	2 : Разград, Търговище

		Градско (налично) население		От него:		
				Вътрешни мигранти		Външни мигранти
				от селата към градовете	между-градски	(бежанци и имигранти)
	Над 20 000	Брой	%	%	%	%
	3 : Ямбол, Бургас, Сливен	140 951	25,4	15,2	11,2	17,0
	0	83 243	11,3	21,1	8,1	4,2
	2 : Пазарджик, Пловдив	205 521	25,6	15,2	10,4	14,4
	1 : Плевен	137 221	13,8	25,5	10,6	3,2
	1 : София	403 229	35,0	26,8	20,3	13,8
	2 : Стара Загора, Хасково	129 590	16,0	20,6	12,2	8,9
	3 : Варна, Русе, Шумен	202 797	19,9	21,8	11,4	13,0

Значимостта на миграцията в урбанизирането на отделните области определяме чрез относителния дял на миграцията от селото към града и на външната миграция към градовете – общо и поотделно. Относителните дялове на вътрешните мигранти в посока село–град и на външите мигранти взети заедно показват, че миграцията е най-значима за урбанизацията на Софийска (40,6%) и Шуменска област (34,8%). Взети поотделно обаче: преценявайки ролята на вътрешната миграция в посока село–град за урбанизацията на отделните области установяваме че тя е съществена за Софийска (26,8%) и Плевенска (25,5%). По-ниските стойности на този показател в Бургаска и Пловдивска области (по 15,2%) се компенсират от относителния дял на външните мигранти (бежанци и имигранти) сред градското им население – другият показател, който там бележи най-високите си стойности (съответно 17% и 14,4%).

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение можем да обобщим резултатите от количествения анализ на данните за месторождението на населението в България относно ролята на вътрешната и външната миграция в урбанизационния процес по следния начин:

Урбанизацията в България през изучавания период се дължи предимно на миграцията, и то на вътрешната миграция, макар да е несъмнено тясно свързана с бежанските вълни и имиграцията през военния и междувоенния период, които засилват разрастването на (големите) градове(те). Спирането на бежанския поток не води до спад в урбанизационния процес, а напротив – наблюдава се нарастваща вътрешна миграция към градовете и конкретно от селото към града. Това е характерно явление и за други страни – подобно наблюдение е описано в САЩ през първите десетилетия на XX в., но във връзка с увеличаването на рестрикциите върху външната миграция и намаляването на имиграционния поток.

Решаващата роля на вътрешната миграция в урбанизационния процес се определя от вътрешномиграционния приток към големите градове и най-вече към столицата София. Така е, защото урбанизацията на

големите градски центрове (разбирана като нарастване на градското население въобще) количествено надхвърля тази на малките, като в значителна степен се определя от междуградската миграция в посока от малките към големите градове.

В същото време урбанизацията на малките градове се осъществява преимуществено благодарение на бежанските вълни и имиграцията.

Тенденцията към възходящо развитие (макар и с бавни темпове) на урбанизационният процес в България се дължи главно на вътрешната миграция в посока от селото към града на доминиращия по численост български етнос, но количествено е видим също и приносът на арменските и руските бежанци.

Основен приемник на бежанците и имигрантите със стойности определено откроряващи се от тези на другите градове е столицата София. Тя привлича все по-голям процент от имиграционния поток в посока към градовете и от целия вътрешномиграционен поток. Следвана е от втория по големина град в България Пловдив, но с много по-ниски стойности.

Урбанизацията на столицата София, която се разраства до размерите на супер-град (разбира се, с оглед на българските условия) се откроява с мащабите си дори на фона на другите големи градове.

Що се отнася до охарактеризирането на взаимодействието между вътрешната миграция и урбанизацията от гледна точка точка на пола може да се каже, че изтичащото през първата половина на 20-те години от селата предимно мъжко население, което се насочва към неселскостопански дейности в градовете, води до необичайния превес на мъжете там за разлика от селата, където е характерно обичайното демографско явление жените да превъзхождат числено мъжете. Разбира се, за това допринасят безспорно и българите бежанци и руската имиграция. Наблюдава се обаче също – в начален стадии – феминизация на вътрешната миграция към градовете, както и на работната сила в индустрията, а с това и на самия урбанизационен процес.

Съществува връзка между емиграцията, от една страна, и вътрешната миграция и имиграцията, от друга, което е добре илюстрирано от замяната на изселеното гръцко население с българи бежанци и вътрешни мигранти. Освобождаването на вече използвано градско пространство привлича вътрешни мигранти и имигранти, дори в по-големи количества.

Пространствено урбанизираността в България не е равномерна – нито по отношение на отделните региони като цяло, нито пък вътре в тях, където 60–70% от градското население са съсредоточени в три–четири нейни града на съответната област. „Столичната“ Софийска област изпъква като най-урбанизирана, но все пак по показател е доста далеч от урбанизационния преход (когато относителният дял на градското население прехвърля 50-те процента). Регионалните различия в участието на миграцията за урбанизацията на страната са значителни. В този аспект нейната роля е най-важна за Софийска област и това се определя от насочеността ѝ преимуществено към столичния град.

Приложение 2

Брой на местните*, вътрешните** и външните*** мигранти в градовете с население над 10 000 души, налично население, 1910, 1926 г.

Година	**1910**				**1926**				**1934**			
Градове	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигрити**	**Общо******	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигранти**	**Общо******	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигранти**	**Общо******
Бургас	5481	6262	3141	**14 897**	9522	13 276	8359	**31 157**	12 726	15 681	7823	**36 230**
Варна	21 194	12 426	7756	**41 419**	26 997	18 223	15 343	**60 563**	30 200	22 883	16,861	**69 944**
Видин	10 536	4499	1411	**16 450**	11 078	6052	1377	**18 507**	11 344	6080	1041	**18 465**
Враца	12 406	2514	295	**15 230**	12 132	3206	334	**15 672**	11 975	3934	268	**16 177**
Габрово					5293	4795	395	**10 483**	5957	7337	374	**13 668**
Добрич	11 758	4218	1162	**17 146**								
Дупница	7737	2489	1369	**11 601**	9286	4670	1088	**15 044**	9961	5337	758	**16 056**
Ески Джумая (Търговище)					7317	2744	429	**10 490**	7267	2702	374	**10 343**

Година	1910				1926				1934			
Градове	Местни	Вътрешни мигранти	Външни мигрити	Общо****	Местни	Вътрешни мигранти	Външни мигранти	Общо****	Местни	Вътрешни мигранти	Външни мигранти	Общо****
Казанлък	8424	1998	145	**10 568**	7529	3541	528	**11 596**	7927	6234	682	**14 843**
Кюстендил	8082	3473	2187	**13 748**	8352	4672	2416	**15 440**	8639	5715	1887	**16 241**
Лом	6968	3328	771	**11 081**	8416	4638	1363	**14 417**	8795	4928	935	**14 658**
Пазарджик	14 103	3454	527	**18 098**	14 946	4910	1683	**21 578**	16 385	5543	1300	**23 228**
Панагюрище									9402	742	54	**10 198**
Перник									5448	9363	1033	**15 844**
Петрич									5458	1070	3592	**10 120**
Плевен	15 553	6716	776	**23 049**	17 246	9862	1667	**28 775**	18 536	11 700	1284	**31 520**
Пловдив	27 719	16 040	4206	**47 981**	37 139	28 033	19 483	**84 655**	45 191	34 767	19 925	**99 883**
Разград	10 471	3307	192	**13 975**	10 615	4240	566	**15 421**	11 082	4155	493	**15 730**
Русе	19 820	12 328	4064	**36 255**	22 220	16 864	6704	**45 788**	24 244	19 279	5924	**49 447**
Самоков	7574	2496	354	**10 440**	7333	2809	290	**10 432**	7860	2926	249	**11 035**
Свищов	9757	2691	638	**13 101**	8315	2984	747	**12 046**	8475	3057	550	**12 082**
Силистра	7231	3293	1096	**11 646**								

Година	1910				1926				1934			
Градове	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигрнти**	**Общо******	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигранти**	**Общо******	**Местни**	**Вътрешни мигранти**	**Външни мигранти**	**Общо******
Сливен	20 771	3738	620	**25 141**	21 157	5234	2872	**29 263**	22 299	6210	2062	**30 571**
София	37 768	46 534	18 459	**102 812**	68 714				90 370	152 865	43 860	**287 095**
Станимака (Асеновград)	10 505	2082	380	**12 969**	8971	3405	4911	**17 287**	9836	3850	4087	**17 773**
Стара Загора	15 465	5741	789	**22 003**	16 555	9122	3280	**28 957**	17 393	9947	2485	**29 825**
Тутракан	9109	891	399	**10 490**								
Търново	7573	4677	384	**12 649**	6547	5546	657	**12 750**	6557	6817	589	**13 963**
Хасково	12 276	2310	477	**15 067**	14 044	6048	6164	**26 256**	15 542	6651	4323	**26 516**
Чирпан	10 747	856	59	**11 675**	9120	1741	276	**11 137**	9108			**11 288**
Шумен	15 498	5935	792	**22 225**	14 536	8339	2262	**25 137**	14 292	9461	1733	**25 486**
Ямбол	12 475	2870	599	**15 956**	14 263	4611	4163	**23 037**	15 569	5579	3772	**24 920**

* *Родени в България – в населеното място, където са преброени.*
** *Родени в България – в населено място, различно от това на преброяването.*
*** *Родени в чужбина.*
***** *Включително непоказаните.*

ПОСЛЕСЛОВ

Настоящото демографско изследване на миграциите в България, основаващо се на невлизали в научен оборот статистически и други, най-общо казано „нативни" извори от български и чуждестранни архивохранилища, показва, че периодът от 1912 до 1944 г. за сравнително кратки времеви отрязъци е пренаситен с интензивни и несравними по обем външни миграции – имиграции, както последвани от трайно заселване, така и транзитни, също и емиграции (включително размяна на население и сезонни).

Осъщественият в труда историко-демографски анализ дава възможност да направим обобщения относно периодизацията на изучаваната част от миграционната история на България, „разполагането" на станалите тогава миграции с оглед на континуитета и последващите им проявления, някои техни демографски ефекти в настоящето.

1. Ако се вземат под внимание спецификите на външно- и вътрешномиграционните процеси, изучаваният период може да бъде разделен на два подпериода с различни характеристики. Първият протича до края на 20-те години и се характеризира с преобладаваща имиграция. В миграционната история на възстановената през 1877–1878 г. българска държава имиграцията надвишава емиграцията единствено през 1912–1926 г. Това е основно бежански поток – преимуществено от българи, идващи от Тракия, Македония, Западните покрайнини и Южна Добруджа. Той, както и до голяма степен изселванията свързани с размяна на население са следствие от това, че при създаването на Третата българска държава териториалните ѝ граници не съвпадат с естествените граници на разпространение на българския етнос – националната държава е по-малка, като значителни територии с преобладаващо българско население остават извън границите ѝ и българският народ и неговите политически и идейни водачи полагат неимоверни усилия, за да осъществят идеала си за национално обединение. Но вследствие от неуспешно завършилите за страната войни събитията се развиват не точно така, както се предвижда, без да бъде постигнато освобожде-

нието и присъединяването на заселените преимуществено с българи „външни“ територии, а по пътя на бежанството „свивайки се“ и „концентрирайки се“ в границите на националната държава и обезбългарявайки „външните“ територии на българския етнос. Заселени са около 200 000 етнически българи. Пристигат и остават в страната (до 1926 г.) около 20 000 бежанци и имигранти от Русия след Гражданската война и Октомврийската революция (1917 г.) и около 13 000 арменци бежанци от геноцида в Турция (1919–1922 г.); една част от тях не се задържа дълго, само преминават през страната, за да останат общо около 22 000 души (регистрирани в преброяването от 1934 г. като „руси и арменци с нансенови паспорти“.

Емиграцията през този подпериод се свежда предимно до многочислени изселвания, наложени от външнополитически обстоятелства. Последните са следствие от неуспешните войни, и са осъществени съгласно прилаганата тогава политика за „несмесване на народите“ (“unmixing of peoples“) и за етническо прочистване на териториите на националните държави. На практика се реализират сключените договори за размяна на българското население, прогонено насилствено от Турция и Гърция (Тракия и Македония) и недопуснато да се върне по родните си места, с местно турско и гръско етническо население. За три-четири години в средата на 20-те са изселени от България 30 000 местни гърци и от 1920 до 1930 г. – около 51 000 местни турци. Друга, икономически важна за страната през този подпериод емиграция е трудовата, гурбетчийството. В нея се откроява сезонната миграция на градинарите от Централна Северна България (Търновско и Горнооряховско), която през 20-те години обема движението на около 30 000 души – изцяло българи, източноправославни. Териториалният ѝ обхват е главно в рамките на Европейския континтинент.

Първият подпериод се отличава още с активни външномиграционни политики, засягащи приемането, временното устройване, после трайното настаняване и икономическата интеграция на бежанците.

Развитието на вътрешномиграционния процес е нарастващо през целия изучаван период, но растежът е най-значителен именно през първата половина на 20-те години, след което той постепенно се забавя.

Вторият подпериод обхваща 30-те години и времето на Втората световна война и се отличава с преобладаваща емиграция при нали-

чието на минимална имиграция. С най-голям обем е продължаващото изселване на българските турци (около 104 000 души), което вече е три пъти по-голямо от това в предходния подпериод, а максимумът му е през 1935–1939 г. и представлява 53% от визирания поток.

С оглед на обема следваща по значимост е трудовата емиграция – основно на градинари (около 80 000 души), които представляват 68% от този поток. Важен момент тук е организираният на междудържавно равнище износ на работна ръка за Третия райх; той представлява (заедно с градинарите) 42% от целия поток трудова емиграция през този подпериод – само за пет години и то в икономически трудните години на войната, от края на 1939 до 1943 г.

2. Някои от външните мирации не са ново явление, започнали са в предходните епохи и са намерили края си в изучаваната. Сред тях са

изселването на гръцкото население,

емигрирането и бежанството на „задграничните“ българите от съседни на България територии. То започва още със възстановяването на българската държава, но е по-бавно във времето и протича на „тласъци“ – след Руско-турската война (1877–1878 г.), след Илинденско-преображенското въстание и най-мощно по време на Балканските войни и на Първата световна война. После по време на Втората световна война някои се връщат по родните си места, вече в „новите територии“ на България, а със загубата на войната, поемат обратния път към Стара България.

Други миграции са започнали в предходните епохи и продължават до нашето съвремие. Тук ще посочим изселването на турското население. Също трудовата емиграция, чиято регулация се реформира из основи след двете смени на системата – на 9 септември 1944 г. и на 10 ноември 1989 г. и след влизането на България в Европейския съюз през 2007 г. Градинарската емиграция замира постепенно след Втората световна война, а причините са много и комплексни: национализацията на земята, кооперирането, индустриализацията (с необходимостта от фабрични работници, по-лекият им труд и пр.), и забраната на сезонното им движение в края на 50-те години.

Евреите са населението, което през целия изучаван период се отличава с ниска задгранична подвижност, а непосредствено след края на Втората световна война масово напуска страната само за две-три години и се отправя към новосъздадената държава Израел.

3. В резултат от имиграционните процеси, въпреки войните от второто десетилетие на XX в., през изучавания период населението на България бележи своя демографски възход, нараствайки с +62% (в сравнение с +27% за предходния (1887–1910 г.))[1]. Той не може просто да бъде обяснен със следвоенната „демографска компенсация“, тъй като повишените нива на раждаемост се запазват задълго, понижените нива на смъртност – също; съществен е третият фактор – външната миграция.[2]

Вследствие на заселването на трудови мигранти в приемащите държави се създават трайни български диаспори – най-вече градинарски, в Централна Европа (Унгария, Чехия, Австрия), чиито потомци, днес трето-четвърто поколение, са основа за следващата и новата трудова емиграция към тези страни.

Вътрешната миграция от селото към града и насочването на част от бежанците и имигрантите към градовете допринасят за развитието на урбанизационния процес, макар в обичайно разглежданата като отделен регион Централна и Източна Европа (със забавена индустриализация и урбанизация) България да се нарежда сред страните с ниска урбанизираност: да сравним България с относителен дял на градското си население от 21% между 1926 и 1934 г. с Чехословакия – 20% между 1930 и 1940 г., Полша – 28% през 1939 г., Унгария – 36% през 1930 г., Румъния – 17% през 1930 г.[3]

Заселването на българите бежанци на мястото на изселеното друетническо население води до „подсилване“ на преобладаващия българския етнос в етноструктурата на страната с три процента, а редица селища придобиват български облик.

---

[1] Отчетено за територията на България в момента на всяко преброяване по данните от: Преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Общи резултати. Население по възраст, семейно положение и вяра. Кн. 1. С., 1949.

[2] По-подр. виж: Щерионов, Щ. Историческа демография на България. С., 2019, с. 330–332.

[3] Węcławowicz, G. Urban Development in Poland, from the Socialist City to the Post-Socialist and Neoliberal City. – In: Szirmai V. (Ed.) “Artificial Towns” in the 21st Century. Social Polarization in the New Town Regions of East Central Europe. Budapest, 2016, p. 66; Gajdoš, P. Developmental Changes in Slovakia’s Socio-Spatial Situation. – Пак там, с. 88; Ronnås, P. Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change since Independence. Stockholm School of Economics, 1984, p. 190.

Потърсихме отговор и на въпроса дали е възможно наблюдаваното в наши дни обезлюдяване (депопулация) в определени райони на страната да е започнало в епохата на нейния демографски подем. Наистина е така... Както се вижда от сравнителната статистика, направена спрямо териториалното разпределение на населението в България през 1946 и през 2011 г., в някои райони на Северозападна и Средна Западна България (крайгранични зони), и Североизточна България депопулацията (която, разбира се, се дължи не само на миграционните процеси, но и на естественото движение на населението), е видима след 1926 г. и е продължила да се задълбочава до края на Втората световна война – каквито и административно-териториални преразпределения да са правени (и е актуална и днес).

През периода от 1934 до 1946 г. според данните от статистиката, приравнена по административното деление от 1946 г.[4], на равнище окръг няма видимо намаление на населението; такова се забелязва на равнище околия в три околии на Западна България – Трънска, Радомирска и Дупнишка, най-силно по отношение на цялата страна въобще – в Трънска (–0,8%), в Централна Северна България – в Севлиеска околия, най-малко (–0,3%), и в три околии на Североизточна България – Разградска, Търговищка (Добричка) и Новопазарска. Ако сравним данните от същата приравнена статистика за предишния статистически период 1927–1934 г., установяваме, че този процес е започнал още тогава, видим е за Трънско и Севлиевско, където в последствие през следващия статистически период се задълбочава (особено в Трънско) и в Западна България обхваща и съседните две околии. През този период доста намалява и населението в две околии на Южна България – Ивайловградска (–1,8%) и Кърджалийска (–5,3%), но в следващия статистически период 1935–1946 г. това намаление е преодоляно, вероятно през втората половина на 30-те години, вследствие прилагането на Закона за подобряване поминъка на населението на Рило-Родопския и Пиринския край. Данните от 1934 г. преизчислени съобразно административното

[4] Предварителни резултати от преброяването на населението на 31 декември 1946 г. Брой на населението по населени места. С., 1947, с. VIII–IX.

деление по общини през 2011 г.[5] показват, че на областно равнище е видимо (малко) намаление на населението единствено в област Разград (–0,14%) и то произтича от силното намаление на населението в три общини – Лозница (–6%), Разград (–5%) и Самуил (–3%). На общинско равнище (без да влияе върху резултатите за съответните области, в които те се намират) има намаление на населението в още 31 общини (общо 16 за Северна България и 19 за Южна България);[6] най-голям, с тенденция към нарастване продължава да бъде показателят за община Трън.

[5] Предварителни резултати от преброяването на населението на 31 декември 1946 г. Брой на населението по населени места. С., 1947, с. VIII–IX.

[6] Съобразно регионалното и териториалното деление от 2011 г.: В **Северозападна България** – общините Белоградчик (–0,8%), Бойница (–1%), Брегово (–3%) (обл. Видин), Роман (–0,14%), (обл. Враца), Ябланица (обл. Ловеч) (–0,3%), Георги Дамяново (обл. Монтана) (–2,6%); в **Северна Централна България** – общини Севлиево (обл. Габрово) (–0,3%), Разград (–5%), Самуил (–3%), Лозница (–6%) (обл. Разград); в **Североизточна България** – в общини Аксаково (–6%), Бяла (–3,4%), Ветрино (–0,6%), Вълчи дол (–5,2%) (обл. Варна), Търговище (обл. Търговище) (–4%), Велики Преслав (–1,3%), Каспичан (–3,4%) (обл. Шумен), Ветово (–4%) (обл. Русе); в **Югозападна България** – в общини Трекляно (обл. Кюстендил) (–14,2%), Брезник (–0,8%), Земен (–1,6%), Ковачевци (–7,4%), Трън (–8.2%) (обл. Перник), Горна Малина (–1.1%), Драгоман (–2.1%), Елин Пелин (–0,06%), Правец (–5,8%), Чавдар (–0,3%), Челопеч (–5,5%) (обл. София градска); в **Южна Централна България** – в общини Брезово (обл. Пловдив) (–0,03%), Ветово (обл. Русе) (–4%), Стамболово (обл. Хасково) (–2,4%); Югоизточна България – община Павел Баня (обл. Стара Загора) (–1%).

СПИСЪК НА ГРАФИКИТЕ, КАРТОСХЕМИТЕ И ТАБЛИЦИТЕ

Графика 1. Брой на чужденците в България, (налично население), 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Графика 2. Брой на чужденците в България по поданство, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Графика 3. Относителен дял на имиграционния поток от етнически българи бежанци към България от Западна (Беломорска) Тракия през 1912–1920 г., по санджаци като изходни точки, регистрирани в преброяването от 1920 г.

Графика 4. Относителен дял на имиграционния поток от етнически българи бежанци от Гръцка (Егейска) Македония към България през 1912–1920 г., налично население, по околии като изходни точки, регистрирани в преброяването от 1920 г.

*Графика 5***.** Брой на населението „от България“ (1909–1912, 1921–1941 г.) и на населението по матерен език български (1932–1943 г.), „заселено“ в Будапеща (по придобито „удостоверение за постоянно местожителство“).

Графика 6. Емиграция/изселване на население (не само етнически турци, ако и те да са преобладаващи) от България към Европейска Турция, по области, в %, 1935–1940 г.

Графика 7. Социална структура на мигриращото икономически активно население в България, в %, 1926 г.

* * *

Картосхема 1. Териториално разпределение на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по окръзи (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Картосхема 2. Запретни зони в България.

Картосхема 3а–б. Териториално разпределение на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по околии, (население, съставляващо домакинствата, приравнена статистика) 1920, 1926 г.

Картосхема 3в–г. Териториално разпределение на бежанците и имигрантите от български и друг етнически произход (без русите), придошли в България след 1912 г. по околии (население, съставляващо, домакинствата, приравнена статистика), 1920, 1926 г.

Картосхема 4а–и. Направления на количествено по-значителните бежански потоци от етнически българи, придошли в България през 1912–1920 г., налично население.

Картосхема 5а–б. Териториално разпределение на „руси-те емигранти", придошли в България след 1912 г., по околии, (население, съставляващо домакинствата), в %, 1920, 1926 г. (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Картосхема 6. Концентрация (%) на всички бежанци, придошли в България след 1912 г., по окръзи, (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г. (според административното деление на страната от 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Картосхема 7а–б. Концентрация (%) на всички бежанци, придошли в България след 1912 г. по околии, (население, съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г. (според административното деление на страната от 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Картосхема 8. Райони с различна степен на земеделска пренаселеност в България, 1940 г.

Картосхема 9 а–е. Пространствена насоченост на вътрешномиграционния поток по окръзи и околии, в %, 1910, 1926 и 1934 г.

Картосхема 10. Преселвания на временно настанените от Главна дирекция на трудово земеделските стопанства (ГДТЗС) бежански семейства на постоянно местожителство със срок до 15.03.1925 г.

* * *

Таблица 1. Бежанци в България сред наличното население и сред населението, съставляващо домакинствата (приравнена статистика), 1920, 1926 г.

Таблица 2. Бежанци сред наличното население в България, придошли в страната през 1912–1920 г., по народност и пол, в брой и % 1920 г.

Таблица 3. Инородци (вкл. „руси емигранти“) (т.е. без българите бежанци), придошли в България през 1912–1920 г. и регистрирани в преброяването от 1920 г., налично население, по окръзи и народност, в брой и %.

Таблица 4. Относителен дял на наличното население в България с месторождение в чужбина в корелация с народност, 1926 г.

Таблица 5. Брой на наличното население в България с месторождение в чужбина, 1926, 1934 г.

Таблица 6. Брой на „руските емигранти“, придошли в България след 1912 г., (население съставляващо домакинствата), 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Таблица 7. Българи бежанци, придошли в България след 1912 г. (налично население), регистрирани в преброяването от 1920 г., по пол, в брой.

Таблица 8. Изходни точки на бежанците от български етнически произход към България през 1912–1920 г., налично население, регистрирани в преброяването от 1920 г., в брой.

Таблица 9. „Бежанци“ и „руси емигранти“, придошли в България след 1912 г., по окръзи (население, съставляващо домакинствата, в %, 1920, 1926 г., (според административното деление на страната през 1926 г. и приравнената статистика за същата година).

Таблица 10. Концентрация (%) на българите – бежанци и имигранти сред населението с български етнически произход (налично население), по окръзи, 1910, 1926 г.

Таблица 11. Брой на гърците в България по народност, матерен и говорим език, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Таблица 12. Население от България – „глави на семейства“, заселени заедно със семействата си в столицата Будапеща (по придобито „удостоверение за постоянно местожителство“), 1921–1930 г.

Таблица 13. Обем на (е-/и-)миграционните потоци, миграционно салдо и миграционен оборот/обем в България, в брой, 1931–1943 г.

Таблица 14. Етническа структура на емиграционния поток от България, в брой и %, 1931–1943 г.

Таблица 15. Относителен дял на етническите българи и турци в емиграционния поток от двете области с най-голяма емиграция – Плевенска и Шуменска, 1936–1943 г.

Таблица 16. Относителен дял на градинарския емигрантски поток в общия емиграционен поток от България, 1931–1943 г.

Таблица 17. Брой на градинарите емигранти в окръзите/областите с най-голяма концентрация на тази емиграция и относителният им дял в общия градинарски емиграционен поток от България, 1931–1933, 1937–1943 г.

Таблица 18. Дестинации на градинарската емиграция от България, в брой, 1931–1943 г.

Таблица 19. Относителен дял на емиграционния поток от даден/а окръг/област в България по години спрямо целия емиграционен поток за съответната година, 1931–1943 г.

Таблица 20. Емиграция (изселници) от България по окръзи и по народност, в брой, 1936–1937, 1939–1943 г.

Таблица 21. Относителен дял на емигрантите към дадена дестинация спрямо целия ежегоден емиграционен поток, 1931–1943 г.

Таблица 22. Вътрешна миграция на населението в България, 1901–1946 г.

Таблица 23. Брой на населените места в България, според класификацията им в преброяванията на населението.

Таблица 24. Обхват и динамика на заселванията, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Таблица 25. Заселвания по административна отдалеченост (налично население), по пол, в %, 1910, 1926 и 1934 г.

Таблица 26. Заселвания по местонаправления и административна отдалеченост (налично население), в %, 1934 г.

Таблица 27. Заселвания по административна отдалеченост за градското и селското (налично) население, в %, 1910, 1926 г.

Таблица 28. Заселвания по местонаправление (налично население), по пол, в брой и %, 1934 г.

Таблица 29. Заселвания икономически активното население от българския етнос от селата в градовете и обратно, по пол, в брой, 1920, 1926 г.

Таблица 30. Етническа структура на заселванията и на населението в България (налично население), в брой и %, 1910, 1926 г.

Таблица 31. Брой на заселванията сред етническите групи в България, за градското и селското (налично) население, 1910, 1926 г.

Таблица 32. Интензитет на заселванията сред етническите групи в България (налично население), 1910, 1920 и 1926 г.

Таблица 33. Отраслова структура на вътрешномигриращото икономически активно население от българския етнос, 1926 г.

Таблица 34. Социална структура на мигриращото икономически активно население в България, по пол, в брой, 1926 г.

Таблица 35. Миграционен прираст за градското население, в ‰.

Таблица 36. Растеж на наличното население в малките и големите градове, столицата София и селата, 1910, 1926 и 1934 г.

Таблица 37. Брой на вътрешните мигранти, и на бежанците и имигрантите сред градското и селското налично население, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Таблица 38. Брой на вътрешните мигранти и на бежанците и имигрантите на 1000 души от „местното“ население в градовете и селата, налично население, в ‰, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Таблица 39. Брой жени на 1000 мъже сред градското и селското население, 1910–1934 г.

Таблица 40. Брой и относителен дял на населението с български етнически произход („nationalité éthnique“) и месторождение в чужбина*, в градовете на България, 1926 г.

Таблица 41. Брой на гърците в техните най-големи (над 1000 д.) градски колонии в България, по народност за 1910, 1920 и 1926 г. и по говорим език за 1934 г.

Таблица 42. Относителен дял на градското население в България сред различните етногрупи в корелация с месторождение (т.е. за старите и новите диаспори), налично население, 1910, 1926 г.

Таблица 43. Нарастване/намаление в броя на вътрешните мигранти, и бежанците и имигрантите сред градското и селското население на различните етногрупи в България, 1911–1926 г., в %.

Таблица 44. Общ брой на мигрантите (вътрешни и външни (бежанци и имигранти)) и местните, и брой на мигрантите на 1000 души местни в малките и големите градове, и в София, налично население, в ‰, 1910, 1920, 1926 и 1934 г.

Таблица 45. Брой на вътрешните мигранти и на външните мигранти (бежанци и имигранти) в малките и големите градове, и в София, налично население, 1910, 1926 г.

Таблица 46. Отраслова структура на икономически активните вътрешни мигранти българи от селата в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1920, 1926 г.

Таблица 47. Отраслова структура на икономически активните бежанци и имигранти инородци в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1926 г.

Таблица 48. Отраслова структура на икономически активните бежанци и имигранти българи в градовете, налично население, по пол, в брой и %, 1926 г.

Таблица 49. Урбанизацията с оглед на миграцията по области, 1934 г.

Таблица: Приложение 1: Административно–териториално деление на България през 1910–1947 г.: окръзи/области, околии.

Таблица: Приложение 2. Брой на местните, вътрешните и външните мигранти в градовете с население над 10.000 души, налично население, 1910, 1926 и 1934 г.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I. ИЗВОРИ

А. Необнародвани архивни извори

Централен държавен архив

ф. 1 Б, оп. 2, а.е. 311.
ф. 176 К, оп. 3, а.е. 1444.
Ф. 231 К, оп. 6, а. е. 226, 241.
ф. 242 К, оп. 2. а. е. 491.
ф. 284 К, оп. 1, а. е. 5309.
ф. 460 К, оп. 2, а.е. 67.
ф. 1568 К, оп. 1., а.е. 71.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár [Унгарски национален архив]

K 184 (Földmüvelésügyi Minisztérium [Министерство на земеделието]), 1929–50. t.–89809; 1933–50. t.–55872–18612; 1933–50.t.–55872–89809

KSH–XXXII–23–h (Központi Statisztikai Hivatal [Централна Статистическа Служба])

Б. Обнародвани извори

Български градинар

1937 г. – бр. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 29.

Държавен вестник

1904 г. – бр. 3; **1907 г.** – бр. 273; **1920 г.** – бр. 214; **1922 г.** – бр. 68, 246; **1924 г.** – бр. 67, 90; **1926 г.** – бр. 213; **1927 г.** – бр. 143,

255; **1928 г.** – бр. 293; **1929 г.** – бр. 54; **1931 г.** – бр. 6; **1932 г.** – бр. 84; 1934 г. – бр. 123; **1934 г.** – бр. 35, 38, 123; **1935 г.** – бр. 217, 268, 512; **1936 г.** – бр. 52, 110, 193, 197, 217; **1937 г.** – бр. 87; **1940 г.** – бр. 263; **1941 г.** – бр. 10, 114, 132, 164, 166; **1942 г.** – бр. 148, 152, 201; **1943 г**. – бр. 282; **1944 г.** – бр. 241.

Преброявания на населението в България

Общи резултати от преброяванията на населението в Царство България на 31.XII.1910 г. Кн. I, С., 1923.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1927.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1926.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 21.XII.1920 г. Кн. IV. Активно население. С., 1928.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. I. План и организация на преброяването. С., 1931.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. III. Статистика на професиите. С., 1932.

Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. Кн. IV. Активно население. С., 1933.

Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Кн. I. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност и образование. С., 1938.

Преброяване на 31 декември 1934 г. София. Население. С., 1936.

Предварителни резултати от преброяването на населението на 31 декември 1946 г. Брой на населението по населени места. С., 1947.

Преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Общи резултати. Население по възраст, семейно положение и вяра. Кн. 1. С., 1949.

Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 г. Т. 1. Население. Кн. 1. Население по области, общини и населени места. С., 2012.

Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31 декември 1910 г. по общини и населени места. IX. Окръг София. С., 1923.

Резултати от преброяване на населението в Царство България на 31.12.1910 г. по общини и населени места. Кн. I: Окр. Бургас. С., 1913; Кн. II: Окр. Варна. С., 1915; Кн. III. Окр. Видин. С., 1915; Кн. IV. Окр. Враца. С., 1915; Кн. V. Окр. Кюстендил. С., 1922; Кн. VI. Окр. Пловдив. С., 1922; Кн. VII. Окр. Плевен. С., 1922; Кн. IX. Окр. София. С., 1923.

Резултати от преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Кн. II. С., 1970.

Преброявания на населението в Унгария

Az 1920. évi népszámlalás. V. rész. – MSK, Vol. 73, Bp., 1928.

A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlalása. 5. rész. Részletes demográfia. MSK, Vol. 61., Bp., 1916.

Az 1920. évi népszámlalás. V. rész. Részletes demográfia. MSK, Vol. 73., Bp., 1928.

Az 1941. évi népszámlálás: 3/a anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Bp., 1983.

Преброявания на наслението в Чехословакия

Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. Prosince 1930. Dil I. Praha, 1934.

Сп. „Месечни статистически известия“

1928 – бр. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; **1929** – бр. 1, 2, 3, 4, 5.

Статистически годишник на Царство България

Т. XXVII, С., 1935; т. XXVIII, С., 1936; т. XXIX, С., 1937; т. XXX, С., 1938; т. XXXI, С., 1939; т. XXXII, С., 1941; т. XXXIII, С., 1942; т. XXXV, С., 1946.

Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve [Статистически и административен годишник на столицата Будапеща]

Vol. XI, 1914, Vol. XII, 1923, Vol. XIII, 1925, Vol. XIV, 1926, Vol. XV, 1927, Vol. XVII, 1928, Vol. XXI, 1933, Vol. XXII, 1934, Vol. XXIII, 1935, Vol. XXIV, 1936, Vol. XXV, 1937, Vol. XXVI, 1938, Vol. XXVII, 1939, Vol. XXVIII, 1940, Vol. XXIX, 1941, Vol. XXX, 1942, Vol. XXXI, 1943.

Стенографски дневници на Народното събрание

1906 – XIII ОНС, IV РС; **1923/24 –** кн. 1, 3; **1929** – XXII ОНС, II РС.

Обнародвани извори

БАЕВА, И., Е. КАЛИНОВА (Съст.). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

БЪЧВАРОВ, Ст. Българското градинарство. Исторически бележки. С., 1986.

ВЕНЕДИКОВ, Й. Спомени за стара София. – Сердика, 1938, № 3, с. 24.

Георги Димитров. Дневник, 9 март 1933 – 6 февруари 1949 г. С., 1997.

ГЕОРГИЕВ, В., СТ. ТРИФОНОВ. Покръстването на българите-мохамедани, 1912–1913 г. Документи. С., 1995.

ДИМИТРОВ, Кр. Спомени за стара София. – В: Юбилейна книга на дружество „Иван Н. Денкоглу“. С., 1940, с. 25–56.

Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Дневници на Министерството на външните работи в правителствата на Георги Кьосеиванов, проф. Богдан Филов, Добри Божилов, Иван Багрянов, Константин Муравиев (1939–1944 г.). С., 2006.

ДЬОБРЬОШИ, Л. Мисията на един унгарец на българска земя. Съст. В. Янкова. Превод Ст. Хрусанова. С., 2018.

Известия на Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства, 1925.

ИРЕЧЕК, К. Български дневник. Т. I. 1879 – 1881. С., 2016.

Конвенция за статута на бежанците, приета на 28 юли 1951 г. от Конференцията на пълномощниците на Организацията на обединените нации по статута на бежанците и лица без гражданство.

http://abm-bg.org/wp-content/uploads/2014/01/1951_Refugee_Convention_BUL.pdf (10.06.2016)

КОЧАНКОВА, А. (Съст.). Еврейският въпрос в България (1939–1944). Документи от Българския дипломатически архив. С., 2014.

МЕНИХАРТ-ЧАНГОВА, П. Под слънцето на Унгария. Очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720–1980). С., 1989.

Разпределение на временно настанените от ГДТЗС бежански семейства на постоянно местожителство. – Известия на Главна дирекция на трудовите земеделски стопанства, 1925, № 4, с. 4–10.

Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декември 1920 г. С., 1924.

Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декември 1926 г. С., 1930.

Списък на населените места в Царство България : Със всички изменения в състава на общините и в имената на селищата, направени до края на 1934 г., и азбучен указател. С., 1935.

ПЕЙКОВСКА, П. Спомени на унгарския дипломат Шандор Киш-Немешкери за България и българите. - Известия на държавните архиви, 1993, Т. 66, с. 251–282.

ТОДОРОВ, В., Н. ПОППЕТРОВ (Съст.). VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г. С., 2013.

ТОШКОВА, В., М. КОЛЕВА, Д. КОЕН, И. ГЕЗЕНКО, А. ТАНЕВА, Б. ДИЧЕВ, И. ХАДЖИЙСКИ (Съст.). Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. С., 2007.

ХАКОВ, Дж. и др. (Съст.). Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913–1938). / Belgelerle Mustafa Kemal Ataturk ve turk-bulgar iliskileri (1913–1938). С., 2002.

Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Herausgegeben im Auftrag des Bundesarchivs, des Instituts für Zeitgeschichte München–Berlin, des Lehrstuhls für Neuere und Neueste Geschichte an der Universität Freiburg und des Lehrstuhls für die Geschichte Ostmitteleuropas am Osteuropa-Institut der Freien Universität Berlin von S. Heim, Ul. Herbert, M. Hollmann, H. Möller, G. Pickhan, D. Pohl, S. Walther und A. Wirsching. Bd. 13: Südosteuropa: Slowakei, Rumänien, Bulgarien, Band 13. Bearb. v. HUTZELMANN, B., M. HAUSLEITNER, S. HAZAN. De Gruyter, Oldenbourg: 2018.

League of Nations Official Journal, 1920, Vol. 1, 8.

II. ЛИТЕРАТУРА

АВРАМОВ Р. Анхиало, 1906: Политическата икономия на един етнически конфликт. – Либерален преглед, Ч. 1, 24.03.2015,

http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2675-1906, Ч. 2, 30.03.2015, http://ww.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2679-1906-2 (12.01.2019)

АВРАМОВ, Р. Икономика на „Възродителния процес“. С., 2016.

АЙТОВА, Ал. Формиране на правото на собственост в България (1879–1912). – В: Национална конференция „Законът на правото или правото на закона“, 20 ноември 2015. Съст. и н. ред. Р. Николова. НБУ, 2016, с. 280–299.

http://ebox.nbu.bg/lawofright/pdf/27.pdf?wmode=transparent (14.01.2018)

АЛТЪНОВ, А. Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България. С., 1926.

АНГЕЛОВ, Д., Л. БЕРОВ, В. ВЕЛКОВ, и др. Стопанска история на България 681–1981. С., 1981.

АСЕНОВ, Б. Възродителният процес и Държавна сигурност. С., 1996.

АТАНАСОВА, Е. Старообредците в България. Мит, история, идентичност. С., 1998.

БАЕВ, И., Н. КОТЕВ. Изселническият въпрос Турция – България. – МО, 1994, № 1, с. 16–27, № 2, с. 50–61.

БАЕВА, И. Българи в недалечната чужбина: българи в Източна Европа през първите години след Втората световна война. – Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров. (Studia Balcanica, 23). С., 2001, с. 746–760.

БАЕВА, И. Образът на Полша и поляците в България в годините на Втората световна война и първите следвоенни години. – В: Полша и поляците в новата българска история (средата на XIX – средата на XX в.). (Известия на Института за исторически изследвания, Т. XXXII). С., 2015, с. 188–204.

БАЕВА, И. Миграциите в съвременна Европа. – В: Интердисциплинарни изследвания. Юбилеен сборник, посветен на проф. д-р Георги Янков, заслужил професор в УНСС. С., 2017, с. 326–335.

ГЕОРГИЕВА, Ст. Приложение на Крайовския договор (1940 г.). Оземляване и одворяване на севернодобруджанци и придошлите повреме на войната (1941–1945 г.) таврийски българи в Дуловска околия. – Научни трудове на Русенския университет, 2012, Т. 51, серия 10, с. 62–66.

КАЛИНОВА, Е., И. БАЕВА. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: Баева, И., Е. Калинова (съст.). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX в.). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009,

БАЛЕВСКИ, Д. Основни програмни и методологически проблеми на пребroяванията на населението в България (1900–1975). – Статистика, 1979, № 6, с. 3–17.

БАЛУЦОВА, С. Демографската политика на България: характеристики в международна перспектива (1937–1944 г.). – Балканистичен Форум, 2011, № 1, с. 65–78.

БАХМЕТИЕВ, П. Към историята на старите руски поселища в сегашна България. – ПерСп, 1907–1908, № 68.

Бежанците и условията на труда в България. Превод под ред. на Дим. Николов. Хемус, София, [1926].

Белоэмигранты в Болгарии. Воспоминания. Под редакцией В. В. Чумаченко, П. В. Чумаченко, С. А. Рожкова. М., 2013.

БЕРОВ, Л. Германският капитал в България през годините на Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки . Изследвания и материали. Ред. кол. Хаджиниколов, В., и др. Т. III. С., 1979, с. 243–304.

БЕРОВ, Л., Й. ДИМИТРОВ (Отг. ред.). Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989. Отг. ред. Беров, Л., Д. Й. Димитров. С., 1990.

БАТАКЛИЕВ, Ив. Характерни историко-географски черти на нашите старопланински градове. – В: Известия на БИД, 16/18, 1940. Сборник в памет на проф. Христо Ников. С., с. 17–24.

БОЙЧЕВ, П. Добруджа във войните за национолно обединение. С., 2016.

БОРИСОВА-МАРИНОВА, К., С. НИКОЛОВА. Външната миграция в България и избрани европейски страни през периода 1965–2008 г. – Население, 2010, № 1–2, с. 89–113,

БОРИСОВА-МАРИНОВА, К. Вътрешна и външна миграция (раздел 1.3.10.). – В: Ангелов, И. и кол. Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности. С.: ИИ на БАН и Фондация „Фридрих Еберт“, 2006, с. 166–177.

БОРОШ, М. Български градинари и градини по български образец в Унгария, 1870 – 1945. – В: Българо-унгарски културни отношения. Ред. Кол. Добрев, Ч. и др. С., 1980, с. 233–250.

БУЖАШКА, Б. Източнотракийският въпрос в българо-турските дипломатически отношения (1913–2016 г.). С., 2017.

БЮКСЕНШЮТЦ, У. Кратка история на евреите в Народна Република България. – Либерален преглед. 17.09.2012,

http://librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1771-2012-09-17-12-00-48 (21.07.2017)

БЮКСЕНШЮТЦ, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944–1989. С., 2000.

БЪЧВАРОВ, Ст. Българското градинарство. Исторически бележки. С., 1986.

Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция, София, 23 и 24 септември 1999 г. Ред. кол. Г. Марков и др. С., 2001.

ВАРТОЛОМЕЕВ, О., Р. АВРАМОВ. Българите в Аржентина. С., 1987.

ВАСИЛЕВ, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991

ВАСИЛЕВА, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991.

ВАСИЛЕВА, Б. Евреите в България (1944–1952). С., 1992.

ВАЧКОВ, Д. Проблемът за българските бежанци пред Обществото на народите (1923–1925). – Македонски преглед, 1998, № 3, 21–40.

ВАЧКОВ, Д. Финансово-икономическите аспекти на проблема с българските бежанци след Балканските войни. – В: 100 години от Балканските войни. Международна научна конференция 11 ноември 2013 г. София, 2015, с. 141–151.

ВАЧКОВ, Д. Бежанският въпрос в следосвобожденската история на България – финансово-икономически аспекти. – Списание на БАН, 2016, № 1, с. 28–33.

ВАЧКОВ, Д. Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: Българските бежанци в Бургас и региона, 1878–1945 г. Съст. Елдъров, Св., М. Николов, П. Кирова, И. Делева. Бургас, 2017, с. 62–73.

ВАЧКОВ, Д. Последиците от Първата световна война за икономиката и финансите на България. – В: България – Германия. Първата световна война. Поуки за бъдещето. Варна, 2018, с. 11–17.

ВЕЗЕНКОВ, Ал. Софийското жителство (1942–1990).

http://alexandervezenkov.blog.bg/technology/2009/12/05/sofiiskoto-jitelstvo-1942-1990.449243 (07.11.2017)

ВЕЗЕНКОВ, Ал. Урбанизацията в България до Втората световна война: темпове и характер. – Минало, 1999, № 3, с. 56–69.

ВЕЛЧЕВ, С. Индустрията в София. – Сердика, 1938, № 2, с. 28–39.

ВОРОБЬЕВА, О. Д., А. В. ТОПИЛИН, В. И. МУКОМЕЛЬ, А. А. ГРЕБЕНЮК, А.С. ЛУКЬЯНЕЦ, О.А. ПАРФЕНЦЕВА. Миграция население: теория и политика. М., 2012.

ВЪЖАРОВ, П. Външната миграция на България от Освобождението до 1933 г. включително. – Статистически известия на ГДС, 1934, № 5, 229–241.

ВЪЖАРОВ, П. Нарастване на населението в България през периода 1927–1934 г. – Списание на Главна дирекция на статистиката, 1936, № 1, с. 5–24.

ГАДЖЕВ, Ив. История на българската емиграция в САЩ. Поглед отвътре. С., 2003, Т. 1 (1860–1944).

ГЕЗЕНКО, В. Еврейската емиграция в навечерието на Холокоста – юридически, политически и дипломатически подходи на Третия Райх и европейската дипломация (поглед от София). – История, 2014, № 1, с. 40–54.

ГЕОРГИЕВ, В., СТ. ТРИФОНОВ. Покръстването на българите-мохамедани, 1912–1913. Документи. С., 1995.

ГЕОРГИЕВ, Г. Преустройството на селищната система в резултат на Освобождението. – Исторически преглед, 1977, № 5–6, с. 111–137.

ГЕОРГИЕВ, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., 1979.

ГЕОРГИЕВ, Г. София и софиянци, 1878–1944. С., 1983.

ГЕОРГИЕВ, Кънчо. Историята и нейните извори. С., 1981.

ГЕОРГИЕВ, К. Т. Аграрната реформа в България и нейните постижения, изразени в резултати от оземляването на чужденците и местните правоимащи. Пловдив, 1929.

ГЕОРГИЕВ, Н. Българи в Южна Америка. С., 1965.

ГОЧЕВА, П. Тактически промени в стратегията на Турция към България. – Международни отношения, 1993, № 6, с. 5–54.

ГРИГОРОВА, Д. Масовото изтребление на арменците – век след злощастните събития.

http://bnr.bg/radiobulgaria/post/print/100550265/masovoto-iztreblenie-na-armencite-vek-sled-zloshtastnite-sabitia (09.10.2016)

ГРУЕВ, М. Демографски тенденции и процеси в България в годините след Втората световна война. – В: Знеполски, Ивайло (ред.). История на Народна република България: Режимът и обществото. С., 2009, с. 368–391.

ГУНЧЕВ, Г. Българските селища. – Архив за поселищни проучвания, 1939–1941, № 3–4, с. 263–287.

ГЮДУРОВ, Д. Българо-турските отношения и малцинственият въпрос, (1919–1928).

http://luboslovie.bg/2014/03/13/%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%BE-%D1%82%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%81 (13.03.2014.)

ГЮЗЕЛЕВ, Б. Албанци в Източните Балкани. С., 2004.

ГЪРДЕВ, К. Българската емиграция в Канада. С., 1994.

ГЪРДЕВ, К. Българските общности в Чехия и Словакия. С., 2003.

ДАМЯНОВ, С., Л. БЕРОВ. Българите в Австралия. С., 1986.

ДАНАИЛОВ, Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930.

ДАНИЛЕВСКИЙ, И. Н., В. В. КАБАНОВ, О. М. МЕДУШЕВСКАЯ, М. Ф. РУМЯНЦЕВА. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998

ДАСКАЛОВ, Г. Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. Историко-демографско изследване (1900–1990 г.). С., 1996.

ДАСКАЛОВ, Г. Участта на българите в Егейска Македония (1936 – 1946). Политическа и военна история. С., 1999.

ДАСКАЛОВ, Р. Българското общество, 1878–1939. Т. 1–2. С., 2005.

ДИМИТРОВ, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения, 1919–1939 г. Благоевград, 1982.

ДИМИТРОВ, М. Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г. (Факти, анализи и оценки за икономическата политика). С., 2014.

ДИМИТРОВ, П. „Македония, 1941–1944: Освобождение или окупация?“ – II. Рекрутиране и функциониране на българската администрация в Скопска и Битолска област. – Във: Втората световна война и Балканите. С., 2002, с. 186–203.

ДИЧЕВ, Б. Въпросът за поданството като елемент от стратегията на „окончателното решение“. 03.11.2013.

http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/borislav-dichev/2013-11/vprost-za-podanstvoto-kato-element-ot-strategiyata-na-okonchatelnoto-reshenie/ (19.08.2017).

ДУМИНИКА, И. Старообредците в България. – Минало, 2011, № 3, с. 19–23.

ЖЕКОВА, В. Вътрешна и външна миграция на населението в България. – Икономически изследвания, 2006, № 2, с. 175–204.

ЗЛАТАРСКИ, Владимир. Райхът и царството. С., 2014.

ЗЛАТЕВ, Л. Демографското развитие на българските крайдунавски градове след Освобождението до войните (1878–1912). – Алманах за история на Русе, 2009, № 9, с. 32–62.

ЗОРГЕ, Уве Вайт, Немската общност в Царев брод, Шуменско. – tttp://de.geocities.com/dr_sorge/zarevbrod.htm (10.04.2008)

ИВАНОВ, М. Българското стопанство през второто „златно десетилетие“ 1935–1939. – Исторически преглед, 2004, № 1–2, с. с. 107–128.

ИВАНОВ, М. Националният доход на България, 1892–1924 г. С., 2006.

ИВАНОВ, М. / IVANOV, M. Брутният вътрешен продукт на България, 1870–1945 г. The Gross Domestic Product of Bulgaria, 1870–1945. C./Sofia, 2012.

ИВАНОВ, М. И. Помаците според българската етнодемографска статистика. – Население, 2012, № 1–2, с. 163–197.

ИЛИЕВА, Н. Миграциите на турското население и отражението им в етническата структура на България. – Проблеми на географията, 2005, № 1–2, с. 140–152.

ИЛИЕВА, Н. Етно-демографски процеси в Североизточна България от Освобождението до началото на XXI в.

http://www.spisanie.ongal.net/broi11/5_N_ILIEVA-1.pdf (17.06.2017) с. 93–140.

ИЛИЕВА, Н. Турската етническа група в България (1878–2001 г.). С., 2010.

ИШИРКОВ, Ан. Характерни черти на градовете в Царство България. – Год. на СУ–ИФФ, кн. XXI, 1925, с. 1–26.

ЙОВАНОВИЧ, М. Русская эмиграция на Балканах, 1920-1940. М., 2005.

КАРАГАНЕВ, Р. България и нейната национална кауза за излаз на Бяло море 1919–1941. С., 2005.

КОВАЛЬЧЕНКО, И. Д. (Ред.) Количественные методы в исторических исследованиях. М., 1984.

КОВАЛЬЧЕНКО, И. Д. Методы исторического исследования. М., 1987.

КОЕН, Д. Експлоатацията на българските работници в хитлеристка Германия през Втората световна война. – Професъюзни летописи, 1966, № 5, с. 128–151.

КОЕН, Д. Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. I. С., 1972, с. 497–545.

КОЕН, Д. Евреите в България 1878–1949 г. С., 2008.

КОЕН, Д., Л. ЗЛАТАРЕВ. Германски документи за политиката на депортиране на българските евреи и нейният провал. – Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в България, 17, 1982, с. 315–351.

КОЛЕВ, В. „Да бъдеш евреин“ в царството на новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. – В: La Estreya, 2013, № 8, с. 81–87.

КОЛЕВ, Й. Професионална и социална структура на българската интелигенция (1919–1923 г.). – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център по културознание, Т. 80–81, 1987–1988, с. 75–203.

КОЛЕДАРОВ, Петър. Брой на българите – 1878, 1912, 1928, 1968. – Население, 1990, № 4, с. 79–98.

КОНСТАНТИНОВА, Ю. Балканската политика на Гърция в края на XIX и началото на XX в. В. Търново: Фабер, 2008.

КОНСТАНТИНОВА, Ю. Българи и гърци в борбата за османското владичество. В. Търнво: Фабер, 2014.

КОСАТЕВ, Т. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – Исторически преглед, 1974, № 2, с. 57–69.

КОСАТЕВ, Т. Тракийският въпрос във външната политика на България (1919–1923). С., 1996.

КОСТАДИНОВ, К. Антигръцкото движение във Варна. Варна, 2009.

КОСТОВ, Д. Придобиване на местожителство в градовете. Административно-правен режим. С., 1990.

КРАМЕР, Л. Днешното положение на българските бежанци. С., 1925.

КРЪСТЕВА, А. (Съст.). Имиграцията в България. С., 2005.

КУЗМАНОВА, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919–1940). С., 1989.

Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Съст. Д. Овчаров. С., 2000.

КУРАШЕВА, Т. А., Л. В. ТАРЛЕЦКАЯ. Международная демографическая статистика. М., 2010.

КЬОСЕВА, Цв. България и руската емиграция, 20-те – 50-те години на XX в. С., 2002.

ЛУНИН, Ал. Руската емиграция в България през 20-те години. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Т. 84–85, 1992, с. 211–232.

ЛУНИН, А. Руската емиграция и взаимоотношенията ѝ с българските държавни и обществени институции. – В: Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция, София, 23 и 24 септември 1999 г. Ред. кол. Г. Марков и др. С., 2001, с. 38–50.

М. Н. Бежанското население в България. – Арфив за стопанска и социална политика, 1929, № 3, с. 278–279.

М. Н. Бежанците от Източна Тракия. – Архив за стопанска и социална политика, 1929, № 4, с. 351–352, 1930, № 2, с. 165–166.

МАНТАРЛИЕВ, Й. Бежанският и преселническият въпрос в България по време и след Втората световна война. С.: МНИ, филиал Благоевград, 2015.

МАНЧЕВ, Кр., Е. ДОЙЧИНОВА. Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика (1919–1939 г.). – Исторически преглед, 1991, № 5, с. 57–73.

МАРКОВ, Г. Българо-германските отношения, 1931–1939. С., 1984.

МАРКОВ, Г. Българското крушение 1913. С., 2017.

МАРКОВ, Г. Голямата война и българският меч. С., 2017.

МАРЧЕВА, И. Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – Балканистичен форум, 1997, № 2, с. 119–130.

МАРЧЕВА, И. Индустрия, технология и иновации: историческият опит на българите в края на XIX и през XX в. – В: Известия на РИМ – Габрово, Т. I, 2013 (2015), с. 11–44.

МАРЧЕВА, И. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война. С., 2016.

МЕНИХАРТ–ЧАНГОВА, П. Под слънцето на Унгария. Очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720–1980). С., 1989.

МИЛЕТИЧ, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. 1918

МИНКОВ, М. Миграция на населението. Социално-икономически проблеми. С., 1972.

МИНКОВ, М. Международната миграция в България. – Варненски свободен университет, 1995, № 1, с. 127–139.

МИХОВА, Г. Демографската политика в България, традиции, обществени потребности, съвременни измерения. С., 2013.

МИЦЕВА, Е. Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001.

МИНЦЕС, Б. Преселническият въпрос в България. (Народо-стопанска студия). С., 1928.

МИЧЕВА, З. Българската революционна емиграция в Югославия (септември 1923 – декември 1925 г.). - Векове, 1973, № 5, с. 24–36.

МИШАЙКОВ, Д., Д. ЧАНКОВ. Населението на България. С., 1935.

МИШАЙКОВ, Д. Основен курс по демография. С., 1941.

МЛАДЕНОВ, Ч. Вътрешни миграции. – В: География на България. Форком, С., 2002.

МЛАДЕНОВ, Ч., Е. ДИМИТРОВ. Урбанизацията в България от Освобождението до края на Втората световна война. – География 21, 2009, № 1, с. 13–17.

МЛАДЕНОВ, Ч., Е. ДИМИТРОВ. Урбанизационният процес в България през периода от края на Втората световна война до наши дни. – ГЕОграфия 21, 2009, № 3, с. 20–24.

МОВЧАН, О. М. Голод 1921–1923 як „генеральна репетиція“ 1933-го. – В: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ, 2003, с. 203–211.

МОИСЕЕНКО, В. М. Миграция населения в переписях России и СССР. – Вопросы статистики, 1997, № 3, с. 30–37,

http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0469/student01.php 04.03.2018)

МОИСЕЕНКО, В. М. Внутреняя миграция населения. М., 2004.

МУТАФОВ, В. Колелото на съдбата. Българското гурбетчийско градинарство (етнографски аспекти). Велико Търново, 2018.

МУЧИНОВ, В. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). С., 2013.

МУЧИНОВ, В., Щ. ЩЕРИОНОВ, Д. АНГЕЛОВА. Българската наука за миграционните движения на населението по българските земи през XVIII – средата на XX в. – състояние на проучванията и изследователски перспективи. Население, 2015, № 2, 26–42.

НАЙДЕНОВА, П. Миграционни процеси в България през отминалите столетия. – Население, 2000, № 2, с. 3–15.

НЕДКОВ, Цв. Стопанският живот на градовете в Южна Добруджа (1940–1944 година). Добрич, 2016.

Немското присъствие в гр. Русе от средата на XIX в. до наши дни. Сборник със съобщения от кръглата маса, състояла се на 10 май 2002 г. Русе, 2003.

НИКОЛОВ, Д. П. Българите от Тракия и спогодбите на България с Гърция и Турция. Противобългарската политика на Ангораи Атина. С., 1928.

НИКОЛОВА, М. Вътрешна миграция на населението. 1994.

НИКОЛОВА, М. Вътрешна и външна миграция на населението в края на 90-те години. С., НСИ, 1992.

ПАВЛОВ, Д. Преселване на населението и въпросите свързани с него. – Просвета, VI, 1941, № 6 (февр.), с. 641–682.

ПАНАЙОТОВ, Г. Размяна на малцинствено население между Румъния и България (1940–1944 г.). – Добруджа, 1989, № 6, с. 450–461.

ПАНАЙОТОВ, Л. Градовете в България: Положение и разпределение, възникване и развитие. С., 1943.

ПАТРИКОВ, Г. Самоводене – водещо в градинарството. – В: Тодоров, М. Градинарството в България и приносът на градинарите. С., 2003, с. 315–317.

ПЕЕВА, К. Българо-турски договори и спогодби и регулирането на двустранните отношенияв 1908–1938 г. – Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров (Studia Balcanica, 23). С., 2001, с. 700–714.

ПЕЕВА, К. Бежанският въпрос в българо-турските дипломатически отношения през междувоенния период. – Известия на Тракийския научен институт, Т. 13, 2014, с. 207–224.

ПЕЙКОВСКА, П. Българо-унгарски научни взаимоотношения (XIX – средата на XX век). С., 2005.

ПЕЙКОВСКА, П. Българските общности в Унгария. Миграции и историко-демографска характеристика. С., 2011.

ПЕЙКОВСКА, П. Преброяване, труд и общество: руската емиграция в България през 20-те години на XX в. Част I–II. – Исторически преглед, 2014, № 3–4, с. 119–144, № 5–6, с. 232–265.

ПЕЙКОВСКА, П., Н. КИСЕЛКОВА. Руската имиграция в България според преброяванията на населението през 1920 и 1926 г. – Статистика / Statistics, 2013, № 3–4, с. 211–242.

ПЕНКОВ, И. Развитието на нашите големи градове. – Училищен преглед, 1974, № 5–6, с. 429–432.

ПЕНКОВ, И., В. ДОЙКОВ. Градовете на България. Русе: Парнас, 2000.

ПЕТКОВА, Кр. Демографският преход в градовете на България. – Проблеми на географията, 2003, № 1–2, с. 124–130.

ПЕТРОВ, Д. Българи в Южна Америка. Документален очерк. С., 1988.

ПЕТРОВ, Л. България и Турция, 1931–1941. С., 2001.

ПЕТРОВ, Л. България и Турция – договори, хора и събития в документи (1925–1939) – Българска историческа библиотека, 2000, № 4, с. 42–53.

ПЕТРОВ, Н. Сталин и разгромът на българската политическа емиграция. Пловдив, 2002.

ПОПОВ, К. Конвенцията за взаимно изселване между България и Гърция и спорът ни с гърците за черкви, училища и манастири. Съве-

щателно мнение на Постоянния международен съд в Хага. Решението на смесената комисия по гръцко-българското изселване. С., 1935.

ПОПОВ, К. Стопанска България през 1911 г. Статистически изселдвания. – Сб. на БАН, Клон Историко-филологичен и философско-обществен, кн. VIII, 1916.

ПОПОВ, Ст. Населението на Одринска Тракия преди и след Балканската война. С 33 статистически таблици в текста и 3 карти в приложение. С., 1930.

ПЪРВАНОВА, Р. Административно-териториално деление и стопанска характеристика на Мастанлийски (Момчилградски) окръг (1919–1934). – В: 50 години музейно дело в Източните Родопи – проучвания, изследвания и перспективи. Юбилейна научна конференция, 17–18 септември 2019 г., гр. Кърджали. Кърджали, 2015, с. 237–259.

РАЗБОЙНИКОВ, Ан. Обезбългаряването на Западна Тракия, 1919–1924 г. Второ фототипно издание. С., Б.г.

РАЙЧЕВСКИ, Ст. Беломорска България, 1941–1944. С., 2010.

РАЙЧЕВСКИ, Ст. Бежанство и преселвания на добруджанските и таврийските българи. С., 2015.

РАЙЧЕВСКИ, Ст. Етническото прочистване на българите ит Източна и Западна Тракия и Мала Азия (1903–1913–1923). С., 2013.

РЕДЖЕБОВ, Х. Идеологията на Мустафа Кемал Ататюрк. С., 1983.

САМАРДЖИЕВ, Б. Арменският въпрос и Англия (1894–1898). С., 1994.

СИМЕОНОВ, Р. Депортацията на таврийските българи в СССР през 1945 г.: премълчаната история. Добрич, 2015.

СИМЕОНОВА ХАРГИТАЙНЕ, Р. / HARGITAINÉ SZIMEONOVA R. Градинарска култура и дейност на българските градинари в Унгария. / A bolgárkertészek magyarországi működése és kertkultúrája. Будапеща, 2004.

СОТИРОВА, З. Бежанците от Егейска Македония в Петричка околия след Правата световна война и устройването им (1925–1931 г.). – Международна политика, 2013, № 1–2, с. 234–248.

СПАСОВ, Л. България и южноруските правителства на Деникин и Врангел (март 1919 – ноември 1920 г.) – Исторически преглед, 1990, № 2, 3–19.

СПАСОВ, Л. Врангеловата армия в България 1919–1923 г. С., 1999.

СПАСОВ, Л. Реформите на Ататюрк, мюсюлманите в България и българо-турските отношения 1923 – 1938. В. Търново: Фабер, 2017.

СТЕФАНОВ, И., З. СУГАРЕВ, Н. НАУМОВ, Е. ХРИСТОВ, А. АТАНАСОВ. Демография на България. С., 1974.

СТОЙЧЕВА, Ст. Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – Македонски преглед, 2007, № 4, с. 47–76.

СТОЙЧЕВА, Ст. Миграционни процеси сред българското население в Македония по данни на Екзархията: аспекти и статистика. – В: Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX–XXI в.) / Migrations of People and Ideas in Bulgaria and Hungary (19th–21st Centuries). Съст. Пейковска, П., Г. Деметер. С., 2018, с. 172–235.

СТОЯНОВ, В. Турците в България. – В: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Съст. Кр. Даскалова. С., с. 247–251.

СТОЯНОВ, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

СТОЯНОВА, В. Българският малцинствен проблем в Турция, 1913–1925. – В: Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни. Съст. А. Гарабедян. С., 2005, с. 37–51.

СТОЯНОВА, В. Българската политика за запазване на екзархийските имоти в Турция (1913–1945). – Известия на Тракийския научен институт, 2008, Кн. 8, с. 57–68.

СТОЯНОВА, В. Българите в Турция в политиката на българската държава между двете световни войни. – В: Историята – професия и съдба. В чест на чл. кор. д.и.н. Г. Марков. С., 2008, с. 291–302.

СТОЯНОВА, В. Изселвания на българите от Турция след Балканските войни (1913–1945 г.). – В: Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследства, идентичности, интеркултурни взаимодействия. Сборник с изследвания и доклади от едноименната научна конференция, проведена в София, 2–3 дек. 2011 г. Съст. В. Ганева-Райчева, М. Елчинова, М. Златкова, Н. Вуков. С., 2012, с. 13–20.

СТОЯНОВА-БОНЕВА, Б. Българската имиграция в САЩ – кратък исторически преглед. – Население, 1992, № 2, с. 222–234.

СУГАРЕВА, М. Въведение в демографията. С., 2004.

СУГАРЕВА, М. Демографският преход и началото на новото брачно поведение в Европа. – Население, 2014, № 1, с. 50–51.

ТАБАКОВ, С. Емиграционният въпрос. Принос към българското емиграционно дело. Цалиград, 1911.

ТАШЕВ, С. Трайно заселване на задгранични българи в България през 1878–1945 г. – Население, 2000, № 1, с. 17–30.

ТИШКОВ, В. Переписи населения и конструирование идентичностей.

http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/kollektivn/na_puti_k_/perepisi_n.html# (28.05.2015).

ТОДОРОВ, М. Градинарството в България и приносът на градинарите. С., 2003.

ТОДОРОВ, П. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913–1940 г.). – Добруджа, 1984, № 1, с. 13–25.

ТОТЕВ, А. Ю. Състоянието на пренаселеност в нашето земеделско стопанство. – Списание на Българското икономическо дружество, 1940, № 6.

ТОТЕВ, А. Ю. Външна и вътрешна миграция на населението на България. (Демографско-статистически очерк). – Статистика, 1968, № 2, с. 38–48.

ТОТЕВ, А. Ю. Населението на България, 1880–1980. Демографско-исторически очерк. – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, 1968, кн. 2, с. 1–60.

ТОТЕВ, А. Ю. Урбанизацията и социално-икономическите проблеми на града. – Икономическа мисъл, 1971, с. 32–40.

ТОТЕВ, А. Ю. Външна и вътрешна миграция на населението на България. (демографско-исторически очерк). – Икономическа мисъл, 1979, № 6, с. 66–75.

ТОТЕВ, А. Ю. Демографско-исторически очерк на България. – Социологически проблеми, 1980, № 4, с. 15–26.

ТРАЙКОВ, В. История на българската емиграция в Северна Америка. С., 1993.

ТРАЙКОВА, В. Към възприемане на андартската идея – първи стъпки на гръцкото правителство и Македонския комитет (декември 1903 – май 1904 г.). – Исторически преглед, 2002, № 3–4, с. 136–160.

ТРАЙКОВА, В. Андартското движение в Солунски санджак през 1904–1906 г. – Известия на държавните архиви, 2006, Т. 92, с. 186–243.

ТРИФОНОВ, Ст. Български проучвания за народонаселението на Тракия. – Векове, 1976, № 5, с. 48–55.

ТРИФОНОВ, Ст. Съдбата на българите в Тракия (1919–1925). – ИИИ, Т. XXV, 1981, с. 195–219.

ТРИФОНОВ, Ст. Българо-турската конвенция от 24 август / 6 септември 1915 г. – Векове, 1983, № 3, с. 17 и сл.

ТРИФОНОВ, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия, 1919–1934. С., 1988.

ТРИФОНОВ, Ст. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. С., 1992.

УЗУНОВА, Кр. Беломорска Тракия – несбъднатата надежда за обединена България. – Сборник Тракия, т. VII, Хасково, 2016, с. 116–134.

УЗУНОВА, Кр. Разселването на тракийските бежанци в Хасковския район и мерките на местните и държавните власти за тяхното настаняване. – Известия на Тракийския научен институт, 2005, № 6, с. 190–211.

ХАДЖИЙСКИ, Ив. Депортация на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил.

http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf (11.07.2017).

ХАДЖИЙСКИ, М. Българи в Таврия. Велико Търново, 1992.

ХАКОВ, Дж. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Стр. Димитров. (Studia Balcanica, 23). С., 2001, с. 690–699.

ХАКОВ, Дж. Освободителната война в Турция и правителството на Ал. Стамболийски. – В: Стамболийски и Ататюрк за българо-турските взаимоотношения. С., 2001, с. 34–40.

ХИТИЛОВ, К. Селско-стопанското настаняване на бежанците, 1927–1932. С., 1932.

ХОРОШУН, Б. Три голодомори в радянській Україні. Київ, 2002.

ХРИСТЕМОВА, М. Антигръцкото движение в Асеновград през 1906 г. – В: Год. на Историческия музей – Пловдив, Т. 2, 2004, с. 102–113.

ХРИСТОВ, Хр. Елховска околия и бежанците след края на Първата световна война. – В: Българските бежанци в Бургас и региона, 1878–1945 г. Съст. Елдъров, Св., М. Николов, П. Кирова, И. Делева. Бургас, 2017, с. 290–300.

ХРИСТОВА, Я. Бежанският въпрос в България (1919–1939 г.) и съдбата на бежанците в град Несебър. – В: Архив за поселищни проучвания, Велико Търново, 1994, № 3–4, с. 146–155.

ЦЕКОВ, Н. Селската селищна мрежа като фактор в развитието на човешкия потенциал на българското село. – Население, 2011, № 1–2, с. 77–92.

ЧАНКОВ, Ж. Населението на София преди и сега. – Георграфски преглед, 1948, № 4–5, с. 38–48.

Чужденците работници у нас. – Архив за стопанска и социална политика, 1934, № 1, с. 63–66.

ШАЛТИЕЛ, Ш. От родина към отечество. С., 2008.

ЩЕРИОНОВ, Щ. Карти за преброяване на населението в следосвобожденската българска статистическа практика. – Население, 2004, № 1–2, с. 114–128.

ЩЕРИОНОВ, Щ. Миграцията на гръцкото население, обитаващо българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). Фабер, 2009.

ЩЕРИОНОВ, Щ. Демографският преход по българските земи – специфики и начални граници. – В: Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова. С., 2012, с. 248–258.

ЩЕРИОНОВ, Щ. Демографски измерения на еврейското етническо присъствие в България през периода 1878–1946 г. – Епохи. Историческо списание, Год. XXI, 2013 (2014) (Велико Търново), № 1, с. 166–175.

ЩЕРИОНОВ, Щ. Историческа демография на България. С., 2019.

ЩЕРИОНОВ, Щ., П. ПЕЙКОВСКА, В. МУЧИНОВ, Д. АНГЕЛОВА, К. ЛИЛОВА, М. АЛЕКСАНДРОВ. Мерки за преодоляване на

демографската криза в Р България. Т. VI. Мерки за преодоляване на демографските проблеми в България през периода 1879–1989 г. С., 2018.

ЮРДАНОВ, Ю. Нашите градове. – Списание на Българското икономическо дружество, 1936, № 1, с. 3–19.

ЯЛЪМОВ, И. Влияние на кемалисткия модернизъм върху турското малцинство в България – В: Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследване в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, с. 31–43.

ЯЛЪМОВ, И. Кемализмът и отражението му в България. С., 2005.

ЯНЕВ, Й. Етапи във формирането на общностните институции на българите в страните от Централна и Западна Европа.

http://www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2015/06/dokladjordan.pdf (07.08.2017)

ANDERSON, B. Imagined Communities. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso, 1991.

BADE, K. J., Migration in European History. Blackwell Publishing Ltd., 2003.

BARŠOVÁ, A., BARŠA, P. Přistěhovalectví a liberální stát. Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku. Brno, 2005.

BENCIVENGA, V. R., B. D. Smith. Unemployment, Migration and Growth. – Journal of Political Economy, 1997, Vol. 105/3, pp. 582–608;

BILSBORROW, R. E. Migration, Population Change and the Rural Environment. ECSP Report. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Environmental Change and Security Project, 2002, Vol. 8, pp. 69–94.

BILSBORROW, R., The Need for and Use of Census data on Migration. (Presentation at IUSSP XXV International Population Conference, Censuses in the XXIst Century.) July 18, 2005.

http://www.iussp.org/France2005/SideMeetingPapers/bilsborrow%20.pdf (10.04.2008).

Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses. Eds. Kertzer, D. I., D. Arel. Cambridge University Press, 2002.

DEMETER, G. A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Általános rész és Bulgária. Bp., 2014.

DRAGOSTINOVA, Theodora. Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.

https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=acls;cc=acls;view=toc;idno=heb32175.0001.001 (28.06.2018)

DRBOHLAV, D., L. LACHMANOVÁ-MEDOVÁ, Z. ČERMÁK, E. JANSKÁ, D. ČERMÁKOVÁ, D. DZÚROVÁ. The Czech Republic: On Its Way from Emigration to Immigration Country. – Idea Working Papers, No. 11, May 2009.

https://is.muni.cz/el/1423/jaro2004/SOC732/um/Drbohlav_et.al._2009._The_Czech_Republic.On_its_way_from_emigration_to_immigration_country.pdf (28.06.2018)

DUMONT G.–F. Urban Demographic Transition. – Urban Development Issues, Vol. 56 (2017), pp. 13–25.

DYSON, T. The Role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization. – Population and Development Review, Vol. 37, Demographic Transition and Its Consequences, (2011), pp. 34–54л

DYSON, T. Population and Development: The Demographic Transition. London, 2010.

GATRELL, P. Refugees and Forced Migrants during the First World War. – Immigrants and Minorities, Vol. 26, 2008, N 1–2, pp. 82–110.

GERAY, C. Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi (Teksir). Ankara, 1962.

GERAY, C. Türkiye'de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. – Amme İdaresi Dergisi, 1970, 3(4), 8–36.

https://docplayer.biz.tr/14537622-Turkiyede-gocmen-hareketleri-ve-gocmenlerin-yerlestirilmesi.html (14.07.2018)

JARAUSCH, K. H., HARDY, K. A. Quantitative Methods for Historians. A guide to Research, Data and Statistics. The Univ. of North Carolina Press, 1991.

HAAS, Hein de. The Determinants of International Migraion. Conceptualizing policy, Origin and Destination Effects. International Migration Institute, University of Oxford, Working Papres, Paper N 32, April 2011, Demig project paper no. 2.

https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:0b10d9e8-810e-4f49-b76f-ba4d6b1faa86/download_file?file_format=pdf&safe_filename=WP32%2BT

he%2BDeterminants%2Bof%2BInternational%2BMigration.pdf&type_of_work=Working+paper (22.07.2017)

Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses. Draft as of 1 March 2017. UN, New York, 2017.

Handbook of Research Methods in Migration. Ed. C. Vargas-Silva. Cheltenham, UK – Northhampton, USA: E. Elgar, 2012.

HERBERT, U. Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich. Cambridge – New York, 1997.

HOERDER, D. Migrations and Belongings, 1840–1945. The Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2014.

HOPPE, H.-J. Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik. Stuttgart, 1979.

FASSMAN, H., U. REEGER, W. SIEVERS (Eds). Statistics and Reality. Concepts and Measurements of Migration in Europe. IMISCOE Reports. Amsterdam, 2009.

I. MÓCSY, I. The Effectes of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugeess and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921. New York, 1983.

http://www.hungarianhistory.com/lib/mocsy (21.03.2017)

İÇDUYGU, A., D. SERT. The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. – In: Vermeulen**,** H., M. Baldwin-Edwards**,** Martin, R. van Boeschoten. (Eds.). Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States. IMISCOE Research Series. Springer International Publishing, 2015, 85–104.

KAVZOGLU, T. Determination of Environmental Degradation due to Urbanization and Industrialization in Gebze, Turkey. – Environmental Engineering Science, 2008, Vol. 25/3, pp. 429–438.

KERTZER, D. I., T. FRICKE (Eds.), Anthropological Demography. Towards a New Synthesis. The University of Chicago Press, 1997.

KIRIŞCI, K. Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices. – Middle Eastern Studies, 2000, Vol. 36(3), pp. 1–22.

KLEIN, Z., Polske slady w budowie novozytnei Bulgarii 1877–1914. Lowicz, 1999.

KLINGER A. (Ed.), Demográfia. Bp.,1996.

KOPSIDIS, M., M. IVANOV. Was Gerschenkron wright? Bulgarian Agricultural Growth during the Interwar Period in the Light of Modern Development Economics. – ESHES Working Paper, N 82 (July 2015).

http://www.ehes.org/EHES_82.pdf (12.03.2018)

KRÁNITZ P. P. Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. – Világtörténet (Budapest), 2015, N 3, 461–483.

KROHN, CL.-D. Emigration 1933–1945/1950. – EGO. European History Online, Published: 2015-07-08.

http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/political-migration-exile/claus-dieter-krohn-emigration-1933-1945-1950 (12.07.2018).

LADAS, St. P. The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey. New York, 1932.

LAMPE, J. R., M. R. Jackson. Balkan Economic History, 1550–1950. Bloomington, 1982.

LEE, E. A Theory of Migration. – Demography, Vol. 3 (1966), pp. 47–57.

LEWIS, G. Human Migration: a Geographical Perspective. London, 1982.

LONG, K. When refugees stopped being migrants: Movement, Labor and Humanitarian Protection. – Migration Studies, Vol. 1, N 1, 2013, pp. 4–26.

LUCASSEN J., L. LUCASSEN (Eds). Migration, Migration History, History.Old Paradigms and New Perspectives. Bern, 1997.

MAIER, D. G. "Arbeitsverwaltung und NS-Zwangsarbeit." – In: Ulrike Winkler (Ed.). Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte. Köln, 2000, pp. 67–84.

MARRUS, M. R. The Unwanted. European Refugees from the First World War Through the Cold War. Philadelphia, 2002.

MEYER, P. Bulgaria. – In: The Jews in the Soviet Saellites, Syracuse, 1953, pp. 559–569.

Migration across Time and Nations. Population Mobility in Historical Contexts. Eds. Glazier, Ira A., Luigi De Rosa. New York, London: Holmes & Meier Pub, 1986.

MINTCHEV, Vesselin. External Migration and External Migration Policies in Bulgaria. – South-East Europe Review, 1999, N 3, pp. 123–150.

PEJKOVSZKA, P., DEMETER G. A bevándorlók és munkaerőpiaci beilleszkedésük a két világháború közötti Magyarországon. – Történelmi Szemle, 2017, N 2, 261–281.

PEKESEN, B. Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans. Published: 2012-03-07.

http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/forced-ethnic-migration/berna-pekesen-expulsion-and-emigration-of-the-muslims-from-the-balkans (23.07.2017)

PEYKOVSKA, P. War and Migration in Bulgaria from 1912 to 1926: the Refugee Inflows in the Light of Census Data. – Bulgarian Historical Review, 2017, N 1–2, pp. 218–259.

PEYKOVSKA, P. Migration and Urbanization in Industrializing Bulgaria 1910–1946. – Hungarian Historical Review, 2019, № 1, pp. 179–207.

POSTON, D., L. BOUVIER. Population and Society: An Introduction to Demography. Cambridge, 2010.

PUSKÁS J. Migráció Kelet-Közép-Európában a XIX. és XX. században. – Regio – Kisebbségtudományi Szemle II, 1991, № 4.

http://epa.oszk.hu/00000/00036/00008/pdf/regio_EPA00036_1991_04.pdf (09.03.2015)

RAVENSTEIN, E. G. Birthplaces and Migration. – Geographical Magazine, 1876, N 3, pp. 173–177, 201–206, 229–233.

RAVENSTEIN, E. G. The Laws of Migration. – Journal of the Statistical Society, Vol. 48, N 2 (Jun. 1885), pp 167–235.

RAVENSTEIN, E. G. The Laws of Migration. – Journal of the Royal Statistical Society, Vol. 52, N 2 (Jun. 1889), pp. 241–305.

REES, Ph. M. BELL, M. KUPISZEWSKI, D. KUPISZEWSKA, Ph. UEFFING, A. BERNARD, E. CHARLES-EDWARDS, J. STILLWELL. The Impact of Internal Migration on Population Redistribution: an International Comparison. – Population, Space and Place, 2017, Vol. 23, N 6 (Aug.).

https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/psp.2036 (05.02.2018)

Refugees and the End of Empire. Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century. Eds. Panayi, P., P. Virdee. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

RÉVÉSZ I. A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Bp., 1915.

RONNÅS, P. Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change since Independence. Stockholm School of Economics, 1984.

SCHAD, Th. From Muslims into Turks? Consensual Demographic Engineering between Interwar Yugoslavia and Turkey. – Journal of Genocide Research, 2016, Vol. 18, No 4, pp. 427–446.

SCHECHTMAN, J. B. European Population Transfers 1939–1945. New York, 1946.

https://archive.org/stream/SchechtmaneuropeanPopulationTransfers1939-1945/Schechtman--EuropeanPopulationTransfers1939-1945_djvu.txt (10.05.2017)

SPOERER, M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Stuttgart–Munich, 2001.

SZIRMAI V. (Ed.) "Artificial Towns" in the 21st Century. Social Polarization in the New Town Regions of East Central Europe. Budapest, 2016.

The Components of Urban Growth in Developing Countries. Population Division. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. ESA/P/WP.169. Sept. 21. United Nations, 2001, 58 p.

The Routledge International Handbook of Migration Studies. Eds. Gold, St. J., St. J. Nawyn. New York, 2013.

https://books.google.bg/books?id=jMZrsqkIk44C&pg=PA474&lpg=PA474&dq=The+internal+migration+patterns+of+the+foreign-born+and+native-born+populations+in+the+United+States&source=bl&ots=JuwdoqI16g&sig=8ytK6K4W19u_gxHNDiGlBFZo9eI&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjpmeHw6-7ZAhXBKJoKHfPYCNkQ6AEISTAF#v=onepage&q=The%20internal%20migration%20patterns%20of%20the%20foreign-born%20and%20native-born%20populations%20in%20the%20United%20States&f=false (12.07.2018)

TACOLI, C., G. McGRANAHAN, D. SATTERTHWAITE. World Migration Report 2015. Urbanization, Rural–urban Migration and Urban Poverty. Background Paper. IOM, Dec. 2014.

https://www.iom.int/sites/default/files/our_work/ICP/MPR/WMR-2015-Background-Paper-CTacoli-GMcGranahan-DSatterthwaite.pdf (12.07.2018)

TEICHOVA, A. Industry. – In: Kaser, M. (Ed.). The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. I. Oxford, 1985.

TEICHOVA, A. The Chechoslovak Economy 1918–1980. Routledge, 1988.

TURAN, O. Turkish Migrations from Bulgaria. – In: Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies. Conference Proceedings. Sofia, 22–23 Febr., 2005. Eds. E. Popova, M. Hajdinjak. Sofia–Tokyo, 2006, pp. 77–93.

VERMEULEN, H., M. BALDWIN-EDWARDS, MARTIN, R. VAN BOESCHOTEN. (Eds.). Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States. IMISCOE Research Series. Springer International Publishing, 2015.

https://link.springer.com/book/10.1007%2F978-3-319-13719-3

WHITE, M. J. (Ed.). International Handbook of Migration and Population Distribution. Vol. 6. Heidelberg–New York–London, 2016.

Wollheim Memorial. Origin and Number of Foreign Civilian Laborers and Forced Laborers.

http://www.wollheim-memorial.de/en/herkunft_und_anzahl_auslaendischer_zivilarbeiterinnen_und_zwangsarbeiterinnen (17.07.2018)

WRIGLEY, E. A. Population and History. London, 1969.

ZIMMERMAN, Carle. C. The Migration to Towns and Cities. – The American Journal of Sociology, Vol. 32, N 3 (Nov., 1926), pp. 450–455.

Penka Peykovska

DEMOGRAPHIC ASPECTS OF MIGRATIONS IN BULGARIA 1912–1944

Summary

The monograph considers the external (international) and internal migrations of population in Bulgaria in the period under examination, analyzing the published Bulgarian and some foreign censuses and current statistics. We rely also on some newly discovered archival sources and relate our findings to previous studies, which address specific issues on the subject. The abovementioned two types of statistical sources became the basis of the research, because of their potential as carriers of retrospective information. In addition to quantitative methods and analyzes, the paper also describes the characteristics of the statistical sources studied, with the aim of establishing their information possibilities for obtaining factual information about migration processes in Bulgaria. The book consists of three parts, dedicated respectively to external and internal migration, and their connection to urbanization. We have outlined their characteristics, discussed the migration policies of the Bulgarian central authority and other factors of migration and in any case, taking into account the socio-economic realities of the country such as: it was rural – four fifths of its population were peasants; the majority of landowners were small-sized; it had agricultural-centered development strategy, which, however, did not exclude industrialization; the economic modernization happened within the sector of agriculture and live stockbreeding, where half of the GDP was formed; the country crossed the threshold of industrialization in the late 1930s.

The general conclusions of the study can be summarized as follows.

In the migration history of the Bulgarian state, restored as a result of the Russo-Turkish War of 1877–1878, immigration exceeded emigration only in the period of 1912–1926. Here it is mainly about refugee inflows

of Bulgarians coming from Western Thrace (Greece), Eastern Thrace (Turkey), the Aegean Macedonia (Greece), South Dobrudja (Romania), the Vardar Macedonia and the Western Outskirts (the Serbo-Croatian-Slovenian Kingdom/Yugoslavia). They as well as the displacements related to population exchange, were a consequence of the fact that, when establishing the Third Bulgarian State, its territorial borders did not coincide with the natural borders of distribution of the Bulgarian ethnic group – the nation-state was smaller and significant territories with predominantly Bulgarian ethnic population remained outside its borders. So, in the coming decades the Bulgarian people and its political leaders made every effort to fulfill their ideal of national unification, participating in the wars of the 20th Century. However, the liberation and accession of the neighboring territories, settled predominantly by Bulgarians and remaining beyond nation-state's borders, was not achieved due to the unsuccessful wars lead by Bulgaria. Not only but Bulgarians living in these lands were forcefully expelled from their homes or places of origin, because the then current policy of "un-mixing peoples" was implemented. The Bulgarian governments were trying to stop the influx of Bulgarian refugees and achieve their return with the purpose to avoid the debulgarization of these territories, but failed… about 200 000 refugees of Bulgarian ethnicity were settled in the country, as well as here arrived and remained about 20 000 refugees and immigrants escaping from Russia after the Civil War and the 1917 revolution and about 13 000 Armenian refugees leaving Turkey by reason of the 1919–1922 genocide; a part of them were only passing through the country and a total of about 22 000 people remained, who were registered in the 1934 census as "Russians and Armenians with Nansen passports". In the 1920s emigration concerned mostly a large number of displacements of local Greeks and Turks, carried out in consonance with the then-existing policy of ethnic cleansing within nation-states. According to the bilateral agreements on population exchange with Greece (1919) and Turkey (1925) Bulgarians, forced out of Western and Eastern Thrace and the Aegean Macedonia and later not admitted to return to their native places had to be exchanged with local Greek and Turkish ethnic population. In addition the policy of population exchange between Bulgaria and Turkey was influenced, on the one hand, by the policy of the Bulgarian governments towards the Turkish population in Bulgaria, and on the other, by the internal political situation in Turkey –

by the coming of the Kemalists to power, by the whole process of creation of a secular state, by Turkey's policy towards the Turks in Bulgaria; it was also pursued because of Turkey's need for population (its average density was quite low). So, for three or four years in the mid-1920's 30 000 local Greeks left Bulgaria, which at that time was two thirds of the Greek diaspora there, as well as about 51 000 local Turks from 1920 to 1930. Another, economically important emigration for the country was the labor one, the "gurbetchiistvo". Within it the seasonal migration of market-gardeners from Central Northern Bulgaria (from the regions of Turnovo and Gorna Oryahovitsa) stood out, which in the 1920s included about 30 000 people heading to European countries.

The 1930s and the time of World War Two were characterized by predominant emigration and minimal immigration. (With regard to the latter, not having in mind the 66 800 Bulgarians from Northern Dobrudja exchanged for 4700 Romanians from Southern Dobrudja in 1940–1941 following the Treaty of Craiova and the return of Southern Dobrudja to Bulgaria. They were not registered in the official statistics.) In terms of volume the continuing emigration of the Bulgarian Turks (104 000 people left the country in 1931–1943), which was already twice as much as in the 1920s and reached its peak between 1935 and 1939, was the largest one. It should be mentioned that the emigration of the Bulgarian Turks was realized in a selective way – primarily from Northeastern Bulgaria (from the Shumen region), since the Turkish side did not allow emigration from the border regions for geopolitical reasons. The displacement of the Turkish population from Bulgaria did not reduce the number of the Turkish minority, but on the contrary, and the reason was the high birth rate within it. The implementation of population exchange with Greece and Turkey resulted in the strengthening of the Bulgarian ethnic element, for instance in South- and Northeastern Bulgaria. As a whole the share of Bulgarian ethnicity in the ethnic structure of the country increased from 80.6% in 1910 to 81.4% in 1920 – despite the significant number of war victims, and to 83.3% in 1926. Labor emigration came next in importance and consisted mainly of market-gardeners (about 80 000 people), who represented 68% of this outflow. During the War an important emigration flow was the labor export to the Third Reich organized through several bilateral agreements concluded in 1939 for the employment of Bulgarian agricultural, construction and

craft workers and "workers-students for the German airplane industry". Between 1939 and 1943 50 310 people (including the market-gardeners) left for Germany.

As it concerns the development of internal migration in Bulgaria the quantitative analysis of the census data on the mechanical movement of the native-born population within the country has shown that it was increasing throughout the period studied, but its growth was most significant in the first half of the 1920s, after which it gradually slowed down, i.e. +11% from 1911 to 1920, +30% from 1921 to 1926, and +21.5% from 1927 to 1934. The bigger growth of the internal migration process was mostly caused by its interaction with the external one and more precisely with the refugees and immigrants' inflow since the latter moving from one place to another, attracted local migrants too.

Urbanization in Bulgaria was largely due to migration and to a lesser extent to natural growth and to almost no reclassification. And it was driven by internal migration, although it was undoubtedly closely linked to the refugee waves and immigration during the war and interwar periods, which had increased the expansion of towns and cities. In fact the urbanization of small towns was due primarily to external migration. The trend of ascending development (albeit at a slow pace) of the urbanization process in Bulgaria was a result of the migration of population of the predominantly ethnic Bulgarian population from villages to towns and cities, but the contribution of Armenian and Russian refugees was also notable. With a relative share of 21% of its urban population between 1926 and 1934 Bulgaria ranked among the Central and Eastern European countries with low urbanization.

Пенка Пейковска

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА МИГРАЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ 1912 – 1944 г.

Българска. Първо издание

Художник на корицата: Жеко Алексиев

Формат: 70×100/16

Институт за исторически изследвания при БАН